

А. М. КОЛОДІЙ

**ПРИНЦИПИ
ПРАВА
УКРАЇНИ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

А.М. КОЛОДІЙ

**ПРИНЦИПИ
ПРАВА
УКРАЇНИ**

Київ
Юрінком Інтер
1998

*Рекомендовано вченою радою
Національної Академії внутрішніх справ України*

Видання є першим у вітчизняній теорії держави і права системним і комплексним монографічним дослідженням теорії принципів права сучасної України. Автор розглядає генезис і ознаки принципів права як загальнолюдських, історичних, юридичних явищ, по-новому висвітлює їх систему і структуру, окреслює шляхи і перспективи реалізації цих принципів у процесі розбудови українського громадянського суспільства і правової держави.

Монографія розрахована на широку наукову громадськість, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор *В.В. Копейчиков*,
доктор юридичних наук, професор *І.В. Назаренко*,
кандидат юридичних наук, професор *С.Л. Лисенков*

На сучасному етапі розвитку суспільства виникла необхідність перегляду значної кількості існуючих до останнього часу уявлень про правові та наукові категорії. Це тим більш актуально, що курс на побудову демократичної, соціальної та правової держави Україна потребує критичного конструктивного аналізу досягнень і прорахунків загальнотеоретичної юридичної науки у минулому та її побудови на зовсім іншій, якісно досконалішій, методологічній основі.

Актуальність теми дослідження пояснюється ще й тим, що побудувати громадянське суспільство і таку, що йому відповідає, демократичну, соціальну, правову державу можливо тільки за умови комплексного, системного реформування всіх сфер суспільного життя. Складовою частиною такого реформування є правова реформа, яка має охопити більшість правових явищ.

Зрозуміло, що будь-які заходи в рамках правової реформи слід починати з удосконалення основоположних джерел, керівних ідей усього права, тобто з принципів права. Це дасть змогу послідовно, комплексно й системно здійснювати правову реформу, а отже, відповідно до цього покращувати право в Україні загалом. Адже принципи права — це явища, що не тільки пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, а й забезпечують єдність різних власне правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, понятійно-категоріальних рядів.

Актуальність дослідження принципів права зумовлена також тим, що взагалі право почали розуміти в Україні зовсім по-новому. Його вже не обмежують тільки позитивістсько-нормативістським сприйняттям і тлумаченням. Право в нашій країні все більше переходить на позиції школи “класичного” і “відродженого” природного права, соціологічної юриспруденції.

Значний внесок у дослідження принципів права в Україні зробили такі вчені, як В.Б. Авер'янов, Н.П. Воронов, О.Ф. Гранін, В.М. Горшеньов, В.Н. Денисов, А.Я. Дубінський, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, М.Й. Коржанський, Л.Т. Кривенко С.Л. Лисенков, Н.М. Мироненко, Г.О. Мурашин, О.Г. Мурашин, І.В. Назаренко, В.Ф. Опришко, М.Ф. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, В.Ф. Сіренко, О.В. Сурілов, І.Б. Усенко, О.Ф. Фрицький, М.В. Цвік, Ю.С. Шемшученко, Л.П. Юзьков та інші.

Проте принципи права не розглядалися як головні, сутнісні його категорії. Адже у нормативному уявленні право здебільшого отожднюється із законами або ж юридичними нормами. Насправді ж право — складне й неодноманітне явище, яке створює у суспільстві юридичну його надбудову. Воно пронизане деякими найбільш загальними ідеями, що його цементують у досягненні цілей і пов'язують із соціальним (політичним, економічним, духовним) життям. Ці найбільш загальні ідеї у праві називаються принципами права. Без їх досконалого розуміння взагалі неможливо зрозуміти правову систему тієї чи іншої країни або окремих її елементів.

Через формалізовано-догматичний підхід до питань генезису й існування права деякі дослідники намагалися вивести принципи права виключно з текстів законів і підзаконних актів. Проте сучасна концепція поділу права й нормативно-правового акта засвідчує, що принципи права можуть створюватись та існувати не лише завдяки правотворчості та функціонуванню нормативно-правових актів. Вони насамперед існують у людській свідомості як найзагальніші уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, порядність і непорядність, повагу й неповагу тощо. Навіть у цій якості, тобто, будучи фактично лише загальносоціальними, ще не юридичними, принципами, вони вже мають відносну самостійність і впливають на свідомість і поведінку людей, а отже, беруть участь у регулюванні й охороні суспільних відносин. У подальшому принципи права можуть матеріалізуватися не тільки у вигляді норм у нормативно-правових актах, а й закріплюватися у вигляді правових звичаїв, діставати вияв у судовій чи адміністративній практиці. Наприклад, є загальнозрозумілим і таким, що не вимагає юридично-текстуального закріплення, принцип судочинства, що встановлює: "Ніхто не може бути суддею у власній справі".

Різні дослідження принципів права, що здійснювались у минулому, в більшості випадків розглядали останні як такі, що мають якусь ідейну спрямованість. Безумовно, будь-які держава і влада,

що нею формується, — визнає вона це чи ні, висувають і обґрунтовують свої, насамперед вигідні для них, загальносоціальні принципи, які потім мають стати юридичними. Це, до речі, стосується й інших соціальних суб'єктів, але головним ідеологом є держава. Проте, ст. 15 Конституції України визначає, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, а це дає можливість розглядати принципи права як загальнолюдські надбання. Саме за їх допомоги і безпосередньої участі правові системи, навіть такі, що належать до різних правових сімей, наближаються одна до одної. Адже принципи права — явища інтернаціональні, вони практично мають однаковий зміст у правових системах різних країн. Більше того, вони є легкодоступними й зрозумілими, такими, що не вимагають, у своїй абсолютній більшості, спеціальних юридичних знань для їх засвоєння і юридичного досвіду для використання.

Надзвичайно істотні роль і місце принципів власне у праві. Адже саме принципи насамперед консолідують правотворчість і правосуддя, надають внутрішньої цілісності діючій правовій системі, слугують зміцненню законності і правопорядку, громадської дисципліни, гарантують реалізацію інтересів і прав українських громадян. Вони забезпечують єдність процесу створення права, його реалізації й охорони.

Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого удосконалення, тому що саме на засадах принципів оцінюють рівень і ефективність реалізації права, його пізнають і поліпшують.

Таким чином, проблема наукового розуміння сутності принципів права має сьогодні актуальне теоретичне і практичне значення: вона концентрує не тільки історичні, філософські, моральні та юридичні, а й сучасні соціально-політичні аспекти вітчизняної юридичної науки.

Незважаючи на всю значимість принципів права у соціальному житті і правовій системі цій проблемі ще не приділено належної уваги в юридичній науці, що дає підстави розглядати проблему принципів права як центральну, хоча, безумовно, до неї не може бути зведений увесь аналіз права.

При цьому треба мати на увазі, що існує велика кількість різноманітних, інколи навіть протилежних, поглядів щодо сутності, поняття, системи, структури, характеристики принципів права. Розглянути їх у зв'язку з формуванням демократичної, соціаль-

ної, правової держави в Україні — актуальне завдання юридичної науки.

Отже, дослідження у вказаній монографії кола питань щодо правильного розуміння і практичного застосування принципів права вже само по собі має неабияке теоретичне й практичне значення. Його актуальність стає ще більш очевидною, якщо взяти до уваги, що в монографічному дослідженні спеціальний розділ присвячений аналізу проблем реалізації принципів права у вітчизняній теорії і практиці громадянського суспільства і правової держави.

Звідси, мета і завдання даної праці полягають у тому, щоб дослідити генезис, ознаки, зміст, систему і структуру, а також втілення принципів права в умовах побудови демократичної, соціальної, правової держави в Україні. Водночас, вважаючи принципи права одним з найголовніших правових явищ, безпосередньо через них розробити загальнотеоретичну конструкцію нової структури права і його принципів, обґрунтувати існування загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, охоронного і регулятивного, матеріального і процесуального права та їх принципів. З точки зору формування вітчизняного громадянського суспільства і демократичної, соціальної, правової держави визначити місце і роль принципів права у політичній, економічній, духовній, правовій системах українського суспільства.

Результати монографічного дослідження мають сприяти формуванню нового праворозуміння, яке тільки зароджується в Україні. Вказане дослідження висвітлює нові роль і місце принципів у праві, що безпосередньо стосується таких глобальних проблем права, як правова держава, громадянське суспільство, правова система, структура і система права.

Саме тому вказане дослідження має важливе значення. Викладені в ньому висновки та рекомендації можуть бути враховані при створенні концепцій, наприклад, концепції правової реформи в Україні, при прийнятті нових нормативно-правових актів, їх систематизації, тлумаченні, організації та реалізації.

Їх можна використати у навчальному процесі юридичних закладів освіти, запровадивши нові теми, спецкурси навчальних дисциплін, наприклад — з філософії права.

Глава 1

ПОНЯТТЯ І ГОЛОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

1.1. Генезис принципів права

Вчені-правознавці чимало уваги приділяють вивченню принципів права, проте, зважаючи на їх філософську сутність, абстрактність і водночас детермінованість умовами суспільного буття, багато аспектів, які мають велике значення для розуміння принципів права, потребують подальшого дослідження і доопрацювання. Одним з таких аспектів є питання про генезис принципів права.

Безумовно, будь-які принципи, у тому числі й принципи права, — продукт людської діяльності. Вони є соціальними явищами — як за джерелом походження, так і за змістом: їх виникнення обумовлено потребами суспільного розвитку, в них відображаються закономірності суспільного життя. Без урахування цих істотних моментів неможливо пояснити й зрозуміти особливе значення принципів для послідовного узгодження людської діяльності з вимогами об'єктивних соціальних закономірностей. Все це повною мірою стосується й принципів права — специфічного прояву певної частини загальносоціальних принципів у правовій системі. Це тим важливіше підкреслити, що загальносоціальна природа юридичних принципів не завжди отримує відповідне визнання при характеристиці останніх, зокрема — їх генезису.

Отже, із самого свого виникнення принципи права існують як модифіковані й пристосовані до правової сфери певні загальносоціальні принципи, що перебувають у діалектичній єдності. Їх головні джерела — політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя.

Розглядаючи проблему генезису принципів права, необхідно підкреслити особливу роль моралі у їх формуванні. Загальновідомо, що історично право виникло значно пізніше моралі — з розвитком нових процесів у сфері суспільного життя, які обумовили необхідність появи нових засобів соціального врегулювання. Однак практично не можна назвати жодної сфери суспільних відносин, де у “чистому” вигляді діяли б ті чи інші види соціальних норм.

Взаємодія соціальних регуляторів неминуча у будь-якій галузі життєдіяльності людей. Проте, виокремлюючи відносно самостійну царину дії моральних норм і принципів, треба не забувати про їх важливі властивості: універсальність, наявність у будь-яких суспільних відносинах, у тому числі й правових. І це зрозуміло — моральні норми орієнтовані на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо. А останні є критеріями оцінки поведінки людей у всіх її проявах. Ця властивість моралі — здатність проникати у самі різні соціальні відносини, в тому числі економічні, політичні, правові, є визначальною. Звідси — загальний тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами і принципами моралі, який обумовлюється приблизною єдністю сфер їх регулювання.

Зазначаючи тісний взаємозв'язок права і моралі, треба враховувати, що вони регулюють суспільні відносини з різних позицій, і це дістає вияв у різному характері оцінок, притаманних кожному з даних видів норм і принципів. Правові оцінки ґрунтуються на таких принципах, як законність, справедливість, рівність; моральні — на таких, як добро, зло, порядність, совість. Зрозуміло, названі принципи не абстрактні, кожної історичної епохи вони набували конкретного змісту, детермінованого умовами життя суспільства. Але у правових норм і принципів є ще одна специфічна форма існування: вони набувають офіційного закріплення в системі нормативно-правових актів. Моральні ж норми й принципи існують у моральних поняттях і свідомості, а тому вони більш незалежні, багатоваріантні, не мають фіксованої форми.

Право і мораль не поглинають одне одного. Але було б невірним вважати, що між ними існує безодня. І річ навіть не у тому, що чинний правопорядок тим міцніший, чим більше він відповідає моральним поглядам членів суспільства. Сутність у тому, що одна з найважливіших моральних категорій — справедливість — водночас є і категорією юридичною. Як законність, виходячи за рамки правової системи, стає за певних умов принципом діяльності суб'єктів політичної системи, так і принцип справедливості поширюється далеко за межі етичних відносин і є одним з найважливіших принципів правоутворення, правореалізації, правоохорони.

Саме з принципу справедливості випливають не тільки рівні права громадян, а й рівні їх обов'язки, рівна відповідальність перед законом осіб, які порушили закон. Це повною мірою стосується і державних органів, підприємств і установ, громадських організацій, їх відносин як між собою, так і з громадянами.

Принцип справедливості означає й те, що всі конфлікти, які виникають у суспільстві, кого б вони не зачіпали, мають вирішуватися з однієї і тієї самої позиції — законності.

У зв'язку з вищевикладеним викликає заперечення твердження, що різниця між правом і мораллю полягає в тому, що моральні норми, на відміну від правових, безпосередньо пов'язані з духовним життям людей, що юридичні норми живуть не у свідомості людей, а в нормативно-правових актах, а мораль — така система загальних правил (принципів), яка виконує функції духовного впливу (2, 71).

Важливим джерелом формування принципів права є політична сфера. Щоб переконатися у цьому, можна звернутися як до політичної практики, так і до політичної теорії. Остання стає наочною, якщо вдатися до аналізу історії політичних і правових вчень. Так, Платон у “Державі”, конструюючи ідеальну справедливу державу, обґрунтовує принцип рівності чоловіка й жінки (73, 238), у “Законах” — принцип законності управління суспільством (73, 330—351). Арістотель основою управління суспільством вважає принцип справедливості, а про право (і природне, і волевстановлене) говорить тільки як про політичне право, тобто таке, яке може існувати лише у державі (принцип владної забезпеченості) (9, 159). Становлення принципів права у цю епоху простежується навіть у засудженні і покаранні Сократа, який виступив з вимогою дотримання принципів індивідуальної свободи і автономії особи. Цицерон, займаючись проблемою взаємовідносин держави й особи, сформулював принцип, за яким “під дію закону повинні попадати всі” (109, 139), а Г. Гроцій — принцип свободи (19, 74) і право людей чинити опір владі, якщо та порушує умови суспільного договору. Б. Спіноза вказує, що “дійсна мета держави — це свобода” (95, 261). А Гегель підкреслював, що “кожен ступінь розвитку свободи користується властивим йому особливим правом, оскільки він є наявним буттям свободи в одному з її проявів”. Звідси, сутність права, за Гегелем, вбачається у тому, що “реальне буття взагалі є наявним буттям свободи. Право є, відповідно, взагалі свобода як ідея” (17, 53—54).

Теоретичні уявлення про принципи природних прав людини, взаємовідносин людини й громадянина з державою, поділу влади, суспільного договору і народного суверенітету, правової держави і громадянського суспільства, народовладдя, соціальної держави і власності лягли у підвалини всіх наступних політичних і правових вчень.

Економічні фактори формування права дістають вияв насамперед у принципі приватної власності, який поступово стає найважливішою ідеєю права. Власність оголошується природним правом людини, джерелом її волі та рівності з іншими людьми. При цьому органічний зв'язок між юридичною формою і власністю простежується протягом усієї історії їх існування. Так, Платон у "Державі" пропонує план ліквідації приватної власності правителів і військових, тобто перших двох прошарків (74, 8—95): "Насамперед, ніхто не повинен мати будь-якої приватної власності... Потім ні у кого не повинно бути житла чи комори, куди б не мав доступу будь-який бажаючий". За Платоном, їм заборонялося не тільки мати у своєму розпорядженні золото й срібло, а навіть доторкатися до нього. За ліквідацію власності виступав Т. Мор та інші утопічні соціалісти, а Й. Фіхте, Г. Гегель вважали її основою суспільства.

Мабуть, саме завдяки таким протиріччям у розумінні принципів господарювання (насамперед виробництва, розподілу й обміну власності) у сучасному світі і склалися дві протилежні, але, як свідчить міжнародна практика, неантагоністичні моделі економіки — одержавлена і ринкова.

Не може не вважатися витоком принципів права й ідеологія, адже будь-які розумні дії людини переслідують якусь ціль, а ідеологія — це вербальна модель, що передбачає ціль і виходячи з неї оцінку діянь людини, держави, інших соціальних суб'єктів з точки зору загальносуспільних інтересів. Джерела ідеології — у потребі забезпечити виживання й розвиток людини. Вони виникли ще на ранніх етапах розвитку останньої (навіть стадних). Саме звідси походять такі принципи, як "не вбий свого", "піклуйся про дітей", "поважай старших", "об'єднуйтеся для захисту від ворогів і добування харчів під керівництвом вожака" тощо. Пізніше, з розвитком розумових здібностей людини, виникненням мови, з'являються різні види ідеології, мораль, значення якої у формуванні принципів права вже підкреслювалось, релігія і т. ін. Саме остання і проголошує принципи, які пізніше стають, у тому числі, й правовими: "не вбий", "не кради", "не бреш", "не заздри", "не перелюбствуй", "шануй батьків", "працюй" та інші.

Водночас, за нашої вітчизняної постнормативістської концепції права, є майже загальноновизнаним, що керівні положення, щоб отримати статус принципів права, обов'язково мають бути відображені у ньому, закріплені у змісті його норм. Проте це, взагалі вірне, положення інтерпретують таким чином, що процес виникнення

принципів права пов'язаний виключно з правотворчою діяльністю держави (6, 98; 11, 32), не згадуючи при цьому про процес правоутворення і про те, що йдеться саме про принципи юридичного, а не загальносоціального права (91, 15).

З нашої точки зору, навіть формування власне принципів юридичного права може відбуватися не тільки шляхом об'єктивації у нормах правових актів, які приймаються державою. Існує й інший, більш дієвий, шлях їх виникнення.

Спочатку зміст принципів права спонтанно впливає з самого життя, із суспільних соціальних відносин, що складаються у реальності і пізніше отримують регламентацію і захист з боку держави у комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин. Виникнення принципів права як загальносоціальних є необхідною умовою наступного їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, бо свідчить про актуальність їх для суспільства і необхідність їх юридичного оформлення. При цьому головна роль у виявленні та конструюванні таких принципів належить не правотворчості, а саме правоутворенню, а більш конкретно — юридичній практиці, яка за своєю природою покликана оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у сфері права. У зв'язку з вищевикладеним уявляється, що процес утворення керівних положень права можна розглянути таким чином.

Загальновідомо, що ефективність правового регулювання суспільних відносин безпосередньо залежить від його відповідності об'єктивним закономірностям існування й розвитку останніх. Першочергове значення при цьому має здатність законодавця своєчасно розпізнати основні тенденції, магістральні напрями їх поступового розвитку і відобразити це у змісті корінних елементів системи права — його принципів. Проте відомо й інше: законодавче закріплення вказаних тенденцій, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, завжди відстає і, мабуть, буде відставати від реальної зміни суспільних відносин, що вже склалися або ж складаються.

Разом з тим потреби й інтереси суспільства викликають необхідність врегулювання нових суспільних відносин виходячи з єдиного мірила, яке б відбивало притаманні їм закономірності. Тобто системність, комплексність і циклічність соціального життя об'єктивно передбачають таке його правове опосередкування, яке найбільшою мірою відповідає б сутності процесів, які відбуваються в реальності. А це можливо лише у тому разі, якщо таке опосередкування спирається на відповідні принципи.

Саме тому юридична практика у процесі правореалізаційної та правоохоронної діяльності першою зустрічається із зазначеними проблемами. Водночас вона не може чекати, коли законодавець виявить і сформулює необхідні керівні положення. Саме життя примушує її відкривати істотні закономірності в суспільних відносинах і реалізувати отримані результати спочатку у вигляді індивідуальних вимог до поведінки учасників правовідносин, які у подальшому набувають загального характеру. Це дозволяє надати правовому регулюванню необхідні одноманітність, стабільність і ефективність, пов'язати правотворчість, правореалізацію і правоохорону. З огляду на це важливе значення мають узагальнення судової та адміністративної практики, інші види юридичної діяльності. Саме так — у надрах громадянського суспільства, в межах правоутворення, за допомоги юридичної практики — зароджуються нові юридичні принципи, що еволюційно скасовують дію застарілих, неактуальних принципів.

Особлива роль юридичної практики, що здійснюється в межах суспільних відносин, вбачається у тому, що вона є першим і найближчим виявом діючих у сфері права закономірностей, дозволяє юридичній теорії за допомоги аналізу вичленити їх з маси соціальних явищ, а потім синтезувати найбільш істотні закономірності у принципи права.

Слід підкреслити, що у даному разі йдеться саме про принципи права, а не принципи правосвідомості. Останні теж беруть участь у становленні принципів права, але різниця між ними в тому, що керівні ідеї правосвідомості існують у формі правоположень, які вже створенні юридичною практикою і теоретично осмислені юридичною наукою. Пізніше, у разі їх офіційного визнання вони набувають формальної визначеності, загальнообов'язковості, можливості їх забезпечення за допомоги державного примусу. Наочним прикладом можуть слугувати принцип "Дозволено все, що прямо не заборонено законом", принцип обґрунтованого професійного і службового ризику, які у недалекому минулому законодавчими актами не закріплювались, хоча у практичній діяльності, особливо господарюючих суб'єктів, дотримувались. Отже, можна стверджувати, що багато основоположних юридичних положень, що з якихось причин не зафіксовані чинними нормативно-правовими актами, діють не просто як принципи правосвідомості, а знаходять постійну об'єктивізацію і застосування на практиці. У подальшому правотворчим органам залишається

тільки підтвердити реальність існування того або іншого принципу, офіційно їх проголосивши.

Вказаний шлях генезису керівних витоків права (суспільні відносини — правоположення юридичної практики — норми-принципи) найбільшою мірою є характерним, на наш погляд, для розвинутих, стабільних сучасних правових систем у країнах, що мають доволі високий рівень правової культури. На ранніх етапах становлення права процес формування був більш простим і примітивним. Принципи створювались у вигляді правових аксіом і постулатів. Це пояснюється тим, що зв'язок між принципами і відбитими в їх змісті суспільними закономірностями не завжди має безпосередній характер. Цілий ряд відправних положень є прямим відображенням емпіричних фактів. Саме тому вони можуть формулюватися навіть раніше з'ясування відповідних суспільних закономірностей і, в свою чергу, сприяти виявленню останніх. Це так звані принципи-аксіоми, принципи-постулати, в яких фіксуються найпростіші, елементарні, самоочевидні зв'язки і відносини оточуючої дійсності.

Простота і самоочевидність таких принципів не повинні розумітися так, ніби в них не дістають вияву такі категорії, як необхідність та істотність процесів, що відбуваються в оточуючому світі. Навпаки, в юридичних аксіомах істотні зв'язки й відношення правової сфери опосередкування суспільних відносин відображають ту чи іншу сторону об'єктивної закономірності і вперше отримують раціональне вираження. Воно ще може бути неповним, однобоким, значною мірою випадковим через те, що абстрактне мислення щодо нього тільки зароджується і нездатне створити поняття найвищого рівня узагальнення і оперувати ними. Генезис права від казусу до норми є яскравим тому підтвердженням. Але в силу розвитку людської свідомості вказані зв'язки і відношення починають виокремлюватися мисленням з усієї маси явищ і фактів, які мають значення для права, і формулюватися у вигляді певних критеріїв, деяких орієнтирів, керівних засад, на ґрунті яких не тільки будують свою поведінку окремі індивіди та їх колективи, а вже створюються і норми більш конкретного змісту.

Поява юридичних аксіом як першої, ще не розвинутої, форми принципів права дозволяє поставити правотворчість на послідовно раціоналістичну основу. І хоча об'єктивні закономірності в них виражені ще лише частково, тільки у найбільш загальному вигляді їх абстрактного осмислення, проте необхідність та істотність зафіксованих найпростіших закономірностей у даних аксіомах дає мож-

ливість удосконалити правове регулювання, зробити його таким, що більше відповідає досягнутому рівню розвитку суспільних відносин.

У подальшому юридичне мислення все глибше проникає у сутність соціальних процесів і явищ, які мають правову природу, відкриває закономірності їх існування і змін. В осяганні цих закономірностей воно не тільки відштовхується від нових отриманих результатів, а й використовує наявні перевірені практикою досягнення, тобто принципи-аксіоми і принципи-постулати, що відбивають вже відомі елементи необхідного й істотного. Заключним етапом стає синтез накопиченого матеріалу, в результаті якого виявлена закономірність переводиться у відповідні нормативно-керівні положення, у вимоги найбільш загального, абстрактного характеру, у принципи права у власному розумінні цього слова. Таким є ще один шлях генезису принципів права.

Принагідно хотілося б зауважити, що перетворення принципів-аксіом і принципів-постулатів на власне принципи права відбувається на досить пізній стадії правоґенезису. Не випадково такі пам'ятки стародавнього права, як "Закони з Ешмунни", "Закони Хаммурапі, царя Вавілона", "Закони Ману", "Закони XII таблиць", "Інституції Гая" та ін., майже не містять того, що можна було б назвати принципами права у нинішньому їх розумінні, тобто відправних положень у сфері правоутворення, правореалізації і правоохорони. Безумовно, шляхом логічного аналізу вказаних джерел можна спробувати виділити ці принципи, але вони існували б лише для самого дослідника — з позиції їх зовнішнього спостереження, а для суб'єктів права того періоду вони такими не були. І в цьому немає нічого дивного, бо у своїй більшості пам'ятки права, що збереглися, є збірниками норм звичаєвого права, що склалися стихійно, а не в результаті того, що стародавній законодавець свідомо керувався відповідними принципами.

Водночас неважко помітити, що якщо найбільш загальні нормативно-керівні положення виникають на відносно пізніх етапах правоґенезису, то юридичні принципи-аксіоми і принципи-постулати поринають своїм корінням у глибину століть. Вони були відомі ще римським юристам, в епоху Відродження рецептовані правом європейських держав, а тому функціонують у правових системах сучасних держав. Наприклад: "Ніхто не може бути суддею у власній справі", "Не можна карати двічі за один і той самий злочин", "Будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого", "Закон зворотної сили не має" тощо.

Отже, треба визнати, що взагалі генезис принципів права — процес складний і суперечливий, його витoki лежать у закономірностях суспільного життя людей. Проте в силу різних (об'єктивних і суб'єктивних) обставин, те, що має бути закріплено як найважливіші основи даного типу права, фіксується у нормативно-правових актах не повною мірою, а зафіксоване — не завжди є реальним принципом права. До того ж може мати місце і свідома фальсифікація юридичних принципів. У цьому разі індикаторами реальної наявності того чи іншого принципу права стають не стільки об'єктивне, скільки суб'єктивне право, юридична практика, правові суспільні відносини, правопорядок. При цьому доречним буде зауважити, що визнання у якості права юридичних норм і комплексів суб'єктивних прав дає, на наш погляд, широке уявлення про структуру цього явища, а тому сприяє більш діалектичному підходу і до самих принципів права.

Принципи права як його юридичні основи можуть і мають отримувати свою об'єктивізацію у безпосередньому змісті законодавства, створюючи при цьому ті прошарки правової матерії, які можуть складати самостійну структурну ланку, що безпосередньо регулює суспільні відносини.

Принципи права — історичні, це означає, що немає вічних і незмінних принципів і кожний тип права має свої принципи. Так, принцип рівності у праві рабовласницького типу існував у дуже викривленому вигляді — як рівність власників-товаровиробників і повна (фактична і юридична) нерівність між вільним населенням і рабами. Феодальне право юридично закріплювало фактичну нерівність між станами, мало — до появи абсолютизму — партикулярний характер, було правом пільг, пронизаним принципами теологічного світогляду. Головні принципи буржуазного права найбільш чітко сформульовані в англійському “Біллі про права” (1689 р.), Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 р.) та їх “Біллі про права” (1789—1791 рр.), французькій “Декларації прав людини і громадянина” (1789 р.) тощо. В них проголошувалися природними, священними і недоторканими права громадян, приватна власність, свобода й рівність, суверенітет народу і його право чинити опір пригнобленню. Метою кожного державного союзу, йдеться у “Декларації прав людини і громадянина”, становить забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір пригнобленню. Його закони можуть забороняти лише те, що може спричиняти шкоду суспільству; те, що не заборонено законом, дозволено.

Отже, слід дійти висновку, що принципи можуть виникати стихійно, з емпіричного досвіду, або ж формулюватися свідомо і на рівні теоретичних концепцій, набуваючи тим самим характеру наукових принципів. Останні більш концептуально виражають наукову думку, яка відбиває закономірності суспільного розвитку.

1.2. Поняття і найголовніші ознаки принципів права

В юридичній літературі — і сучасній вітчизняній, і тій, що дісталася нам у спадок, існує багато різних дефініцій принципів права. В одних акцентується на тому, що принципи — категорія об'єктивна, в інших юридичні принципи тлумачаться як основні ідеї і навіть як поняття, що виражають сутність історичного типу права (94, 5—33). Деякі вчені наголошують на тому, що принципи є сферою правосвідомості, правової ідеології і науки, а ряд вчених вважає, що юридичні основи — поза безпосереднім змістом права, яке розуміється досить широко (2, 102—105; 51, 21—23). Точаться дискусії про те, чи можна вважати принципами права такі загальні положення, які не отримали прямого закріплення у нормативно-правовому акті, а лише впливають із змісту його норм. Зустрічаються визначення, що виходять із різниці між поняттям принципів права як його найважливіших соціальних основ і поняттям правових принципів, які, навпаки, властиві самій юридичній матерії.

Безумовно, принципи права — неодноманітне й неоднозначне явище, до дослідження якого можна і треба підходити з різних сторін. Проте бажано все ж внести у поняття і визначення принципів, що діють у правовій сфері, якусь одноманітність тою мірою, яка взагалі можлива в юридичній літературі.

З точки зору гносеології важливо підкреслити, що категорія “принцип” надзвичайно тісно пов'язана з категоріями “закономірність” і “сутність”. Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначати правові принципи через закономірності розвитку суспільства (загальносоціальні принципи) і права (юридичні принципи), а також через сутність і головний зміст останнього.

Сутність і закон не однорідні, не тотожні, а одноступеневі поняття. Так само близькі поняття закону й принципу, адже закономірність відбиває зв'язки між явищами, їх сутностями, а принцип концентрує властивості, головний зміст кожного з явищ, що співвідносяться. Поняття “принцип” співвідноситься з категорією

“ідея” у тому випадку, коли під останньою філософи розуміють внутрішню логіку, закон існування об’єкта, те, що складає його внутрішню сутність. У теорії пізнання принцип може виступати як абстрактне визнання ідеї, а точніше, як певна сукупність (сума) принципів, що дорівнюють ідеї, наприклад: “правова”, “соціальна”, “демократична”, “ліберальна” держава, “гуманне”, “справедливе” право, “поділена” влада тощо.

Ми не випадково більш детально зупинились на категоріях діалектики. Річ у тому, що в сучасний період розвитку науки відбувається філософізація державно-правових знань, останні все більше потребують філософсько-абстрактного узагальнення й осмислення. Це стосується й принципів права, а особливо, дослідження їх наукового поняття і найголовніших ознак.

Важливо також підкреслити, що термін “принцип” походить від латинського слова “principium”, яке означає основні найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості.

До найбільш суттєвих ознак принципів права треба віднести, насамперед, їх регулятивність. Загальновідомо, що регулювання суспільних відносин є головною функцією права. Воно здійснюється за допомогою механізму правового регулювання, під яким розуміють цілісне, результативне упорядкування і організацію суспільних відносин через систему правових засобів, у відповідності з вимогами соціально-економічного і політичного рівня розвитку суспільства (6, 289).

Проте регулятивні властивості принципів права не можна отожднювати з регулятивними характеристиками норм права, тому що у принципів вони більш абстрактні і не такі активні, матеріальні, як у норм. Це — регулювання суспільних відносин з більш високих позицій. За допомогою одних лише принципів права не можна у всіх випадках урегулювати конкретні правовідносини. Таким чином, треба визнати, що регулятивне значення принципів не є аналогічним регулятивному впливу норм права, хоча якщо взяти до уваги вирішення конкретних справ на основі “права справедливості”, що має місце у англо-саксонській правовій сім’ї, то можна дійти висновку, що у цьому випадку воно дорівнює регулятивним характеристикам норм права. У всякому разі, ефективність, дієвість регулятивного впливу принципів права великою мірою залежить від професіоналізму осіб, що їх реалізують.

Окрім того, незважаючи на те, що вітчизняна правотворчість

рухається по шляху подальшого текстуального закріплення принципів права, регулятивністю відрізняються й принципи, не сформульовані безпосередньо у вигляді норм, а такі, що виводяться з певної групи правових норм. У цьому також вбачається різниця між регулятивними властивостями принципів і норм.

Регулятивний характер принципів права має ще більше посилитися на сучасному етапі розвитку суспільства і держави у зв'язку з формуванням демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства в Україні, і обумовлено це тим, що сукупність принципів права, у числі інших відображає ці ідеї, акумулює найсуттєвіші та найістотніші властивості цих явищ і тим самим відбиває процеси й закономірності, їм притаманні. Так, принципи права передують виникненню того чи іншого типу правового регулювання і завдяки своєму регулятивному характеру багато в чому визначають його. Це, до речі, обумовлює їх схожість. Саме сформульований у наш час, в умовах формування правової держави і громадянського суспільства, загальний принцип права "Дозволено все, що прямо не заборонено законом", зумовив можливість існування загальнодозвільного типу правового регулювання. А принцип "Заборонено все, що прямо не дозволено законом", став ґрунтом для загальнозаборонного типу правового регулювання. Принцип поділу влади між громадянським суспільством і державою обґрунтував необхідність диференціації права (а отже, і його принципів) на публічне і приватне.

Теза про регулятивний характер принципів права, які в останньому текстуально закріплені у вигляді норм або ж з них виводяться, може викликати багато заперечень. Проте непереконливою є позиція авторів, які вважають принципами права тільки такі основні засади, які текстуально закріплені в ньому. Річ у тому, що, будучи вираженими у праві, принципи ніби підносяться, віддаляються від свого матеріального носія (норм права) і стають принципами правосвідомості, внутрішніми регуляторами поведінки людини. Актуальною у зв'язку з цим є думка А.М. Васильєва, який стверджував, що "не можна вважати, що правові ідеї-принципи повністю реалізуються лише в системі правових норм" (14, 15). Цю позицію можна обґрунтувати тим, що саме правові принципи, вже відображені у нормативно-правових актах, стають реальними і дієвими регуляторами поведінки більшості членів суспільства за умов, коли ця більшість не завжди знає зміст конкретних норм, а також тим, що правові принципи знаходяться в центрі цілеспрямо-

ваної діяльності не тільки людини, а й суспільства, його соціальних інституцій. Як свідчать соціологічні дослідження, люди здебільшого добре засвоюють загальні вимоги права, що увійшли до правової свідомості як соціальні цінності, як соціальні основи, як генеральні ідеї, а водночас кокретні приписи права не завжди їм відомі. Ці роздуми, безумовно, заслуговують на увагу, тому що можуть стати підставою для подальшого розуміння ознак принципів права та їх наукової систематизації.

Виходячи саме з цих позицій можна розглядати принципи в об'єктивному і суб'єктивному їх значенні, тобто виокремлювати принципи об'єктивного і суб'єктивного права, а також вказувати на їх уже не тільки регулятивні, а й на нормативно-регулятивні та ідейно-політичні ознаки (28, 7; 91, 3—150).

Нормативно-регулятивний характер принципів права вбачається у тому, що, зафіксовані у праві, принципи набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий державно-владний характер, що стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм. "Принципи регулюють остільки, оскільки регулює само право" (90, 8), стверджує В.М. Семенов.

Проте у даних роздумах не визначена роль принципів права в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Вона стає очевидною, якщо зосередити увагу на кожному виді принципів у процесі їх дії. Принципи загальносоціального права, які найбільшою мірою наближені до суспільного соціального життя, з часом оформлюються і осмислюються юридичною практикою, а потім — наукою і стають принципами правосвідомості. Останні і є підґрунтям для виникнення принципів права (юридичних принципів) у власному розумінні цього слова. Але принципи правосвідомості — це ще не самі головні його ідеї. Потім "включаються до роботи" принципи правоутворення, які забезпечують переклад об'єктивних законів суспільного розвитку на мову рішень, нормативів, приписів, що мають юридичну форму і призначення — організувати і стимулювати людську діяльність для забезпечення досягнення людьми соціально корисних цілей. Далі відбувається народження норм права і закріплення принципів права в них. Останні стають регуляторами у тому розумінні, в якому ми звикли про них говорити. Виходячи з вищевикладеного можна стверджувати, що виникають системні (загальноправові, міжгалузеві, галузеві, а також принципи інститутів права) і структурні (публічні й приватні, матеріальні

й процесуальні, регулятивні й охоронні, об'єктивні та суб'єктивні принципи права). У механізмі правового регулювання системні і структурні принципи, а також принципи правоутворення, право-реалізації і правоохорони стають принципами правового регулювання.

Безумовно, правий Л.С. Явіч, обгрунтовуючи думку, що "керівним відсіком" цього механізму є принципи права. Вони не тільки пронизують кожен ланку механізму правового регулювання, а й відбиваються у специфіці цих ланок" (112, 33).

Проте необхідно завжди пам'ятати, що, хоча ми й визнаємо принципи права відносно самостійними явищами щодо інших елементів правового регулювання, діяти вони можуть тільки як єдине ціле, виконуючи водночас різні функції. Це практично означає, що елементи механізму правового регулювання не можуть регулювати суспільні відносини без внутрішньої взаємоузгодженості та взаємодії. Принципи права є засобом такої взаємоузгодженості та взаємодії не тільки щодо механізму правового регулювання, а й щодо елементів усієї правової системи.

Взаємоузгодженість і взаємодію права його принципи можуть забезпечувати тому, що самі, незважаючи на системний та структурний поділ, є внутрішньо єдиними, що також є їх ознакою. Це пояснюється тим, що джерела їх виникнення, на відміну від норм права, є об'єктивними, регулювати суспільні відносини вони можуть тільки за умови внутрішньої збалансованості, несуперечності, інтегрованості і водночас диференційованості на певні види. При цьому не слід забувати і про діалектичну єдність принципів і норм права. Адже принципи права дістають вияв у нормах права, а норми права, згруповані за ознакою загальності змісту, виражають певну ідею, тобто дають життя принципам права.

У монографії вже підкреслювалось, що у працях, виданих у минулі роки, і в сучасній юридичній літературі немає єдності поглядів на поняття, ознаки, класифікацію, характерні риси принципів права. Це стосується як загальної теорії права, так і галузевих правових наук. І це не дивно. Річ у тому, що наукова проблематика принципів права надзвичайно широка, її треба розглядати як із зовнішньої сторони, тобто досліджувати взаємозв'язок принципів права і економічних, політичних та ідеологічних процесів, що мають місце у суспільстві, так і з внутрішньої, тобто з'ясовувати роль і місце принципів права у правовій системі. Водночас, незважаючи на відмінність у поглядах на проблему принципів права, юридична

наука у відповідні історичні епохи була єдина у проголошенні певних положень та ідей як принципів права, що пояснюється, насамперед, об'єктивною обумовленістю принципів права, яка також є їх ознакою.

Під об'єктивною обумовленістю принципів права треба розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються у суспільстві. Іншими словами, принципи права — це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з його соціальними основами — тими закономірностями суспільного життя, на яких дана правова система побудована і які вона закріплює. Саме ця залежність і обумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи і методи реалізації права. Наприклад, такий загальносоціальний принцип організації політичної влади, як принцип народо-владдя, визначає існування такого принципу правотворчості, як активна і широка участь народу і його представників у правотворчій діяльності державних органів. Саме ця обумовленість дозволяє принципам акумулювати сутність права, характерні риси й особливості правової системи або інших соціальних систем (42, 98).

Принципи права — ідеологічна категорія, а це означає, що вони, як і право взагалі, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконує функцію загального закріплення суспільних відносин, що і дає можливість розглянути їх з позиції певних ідей, керівних основ. Так, визнання пріоритету загальнолюдських інтересів, безсумнівно, у найбільш загальному вигляді вплине на правову систему в цілому, механізм правового регулювання, його типи і методи.

У зв'язку з об'єктивною обумовленістю та ідеологічністю принципів права уявляється важливим підкреслити, що основи права як ідеологічні категорії треба відрізнити і відокремлювати від вихідних положень організації та існування політичної, економічної, ідеологічної систем життя суспільства. Так, прогнозування і планування економіки, розподіл матеріальних та інших благ залежно від кількості і якості праці, є сферою економічних законів, а не принципів права. Щодо цього питання правильну позицію займав В.М. Семенов, який вказував, що "не можна принципи інших різновидів суспільного життя автоматично вважати принципами права, і навпаки" (91, 20—23).

Аналогічно цьому треба враховувати різницю між певними за-

гальними правовими явищами і внутрішніми закономірностями права, які виражені у принципах. “Послідовний захист конституційного ладу”, “забезпечення політичних, економічних, культурних, особистих, екологічних та інших прав громадян”, “охорона територіальної цілісності” — це завдання кримінального права, а не його принципи. Безумовно, за формування правових систем, завдання й цілі теж є категоріями вихідними, оскільки саме вони визначають призначення даної правової галузі або правової системи у цілому. До того ж, з нашої точки зору, цілі і завдання — поняття, дійсно, більш високі за філософським рівнем узагальнення в ієрархії правових понять (15, 217). Але цілі й завдання, що виникли, відразу ж і безальтернативно передбачають також існування принципів, згідно з якими починає будуватися будь-яка правова система.

Саме тому ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України проголошує: “Завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний”.

А в наступних статтях Кодексу вказується, що при здійсненні цих завдань треба керуватися принципами недоторканності особи, чинення правосуддя тільки судом, судочинства на засадах рівності громадян перед законом і судом, недопустимості притягнення як обвинуваченого інакше ніж на підставах і в порядку, встановлених законом, колегіальності та одноособовості розгляду справи, незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, гласності тощо.

І тут є ще один надзвичайно важливий момент, який ніяк не можна випустити з поля зору. Річ у тому, що коли ми беззастережно підпорядковуємо принципи права відповідним цілям і завданням, то тим самим стаємо на ґрунт нічим не обмеженого практицизму, що у сфері правового регулювання ніколи ні до чого доброго не приводило. Адже, крім усього іншого, самі цілі і завдання не довільні, а мають втілювати в життя принципи більш високого порядку, які підносяться до загальних цінностей відповідної епохи і соціального суспільного устрою, тобто до загальнолюдських, загальносоціальних цінностей і принципів. Тому проблема, що розглядається, на наш погляд, зводиться лише до наукової диференціації принципів за різними рівнями і об'єднання їх на єдиних корін-

них засадах. Вказана диференціація принципів буде наведена в подальших параграфах монографічного дослідження.

З ідеологічністю принципів права пов'язана ще одна надзвичайно важлива проблема. Більшість авторів, які нею займаються, підтримують думку, що правові принципи, у вигляді змістових основ правосвідомості, передують створенню правової системи взагалі, системи і структури права зокрема. Це відбувається по-різному, але найбільш наочно — у період зміни суспільства і держави відповідно до інтересів тих прошарків (груп, партій, об'єднань) населення, що прийшли до влади. Але слід визнати, що хоча дане положення було сформульоване щодо правової системи, яка виникає при зміні одного типу права іншим, воно є актуальним і повною мірою реальним і щодо правових систем за їх реформування. Ось чому правову реформу в Україні, від якої великою мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно розпочинати з оновлення, формування і реального запровадження принципів права. Це пояснюється тим, що у цілісному системному утворенні, яким є суспільство і держава, виділяється деяка група структур (явищ) взаємозв'язки між якими найбільш інтенсивні і котрі через те покладають своєрідний відбиток на усе цілісне утворення (89, 81). Такими активними центрами правової системи і є її принципи.

При цьому, коли ми говоримо про принципи як вихідні положення правової системи, ми маємо на увазі, насамперед, загальносоціальні принципи і принципи правосвідомості, які є ідеями, вимогами, що висуваються до правової системи, системи і структури права певного суспільства і держави.

У зв'язку з цим нагадаємо, що, з нашої точки зору, в абсолютній більшості випадків кожний принцип права спочатку існує як загальносоціальний, а потім, за використання його юридичною практикою і осмислення юридичною наукою, як принцип правосвідомості, перетворюючись у результаті процесу правоутворення на принцип права. Звідси і різниця між принципами правосвідомості і принципами права, яка дістає вияв у якісно відмінному змісті цих принципів. Якщо принципи правосвідомості — лише ідея, вимога, елемент суспільної свідомості, то принципи права завдяки втіленню їх у нормах права стають регуляторами, що мають самостійне нормативно-регулятивне значення, яке нормами права не перекривається (6, 261). Тому можна стверджувати, що ті основні засади, які ще не відображені і не закріплені у праві, не можуть бути віднесені до числа юридичних принципів (принципів права). Вони є со-

ціальними закономірностями, які вимагають правового опосередкування, ідеями, науковими висновками, а не принципами права.

Отже, останні не можуть розглядатись тільки як наукові категорії, явища правової ідеології або ж правової свідомості у цілому. Треба застерегти, що таке нерозважливе до них ставлення вводить в оману юридичну науку і не сприяє створенню чітких орієнтирів для практики.

Важлива ознака принципів права — спосіб їх матеріалізації у праві. Загальновідомо, що розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення). Текстуальне закріплення принципів права можна знайти, наприклад, у Конституції України (ст. 1, 3, 6, 8, 15, 19 та ін.), яка проголошує принципи суверенності і незалежності, демократичності і соціальності держави, її правову спрямованість, визнання людини найвищою соціальною цінністю, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, верховенство права тощо; в Законі України “Про Конституційний Суд України (ст. 4), який проголошує, що діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і всебічності розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень тощо.

Важливою особливістю сучасного етапу розвитку правотворчості в Україні можна вважати те, що у все більшій кількості нормативно-правових актів передбачені окремі статті, що встановлюють принципи організації, функціонування і співвідношення соціальних інституцій. Прикладом можна вважати закріплення принципів судочинства на конституційному рівні.

На нашу думку, треба і в майбутньому продовжити практику текстуального закріплення принципів і в інших нормативно-правових актах, тому що безпосереднє формулювання принципів в останніх сприяє більш правильному застосуванню і тлумаченню цих актів. Вони стають доступнішими і зрозумілішими для громадян. Очевидно, що принципи-норми мають і більшу нормативно-регулятивну силу.

Проблема формування громадянського суспільства і правової держави настійно вимагає, щоб загальноправові принципи текстуально виражались у Конституції України, міжгалузеві і галузеві, а також відповідні принципи структури права — в кодифікаційних і

інкорпораційних актах, а принципи юридичного інституту — в актах, що стосуються цього інституту.

Іншим способом вираження принципів права є їх змістове закріплення, тобто виведення принципів із змісту норм права. Такі принципи більш абстрактні, за їх допомогою можна врегулювати найбільш загальні суспільні відносини. Вони виражають переважно загальні напрямки і тенденції правового регулювання. Проте ні в якому разі не можна принижувати їх ролі. В механізмі правового регулювання вони перебувають у діалектичній єдності з принципами, які отримують текстуальне вираження. Так, наприклад, принципи законності і справедливості притаманні будь-якій галузі права, навіть якщо вони текстуально не закріплені у відповідній галузі законодавства. Ще однією ознакою принципів права є те, що принципи всіх, у тому числі й правових, явищ мають історичний характер. Це означає, що історичним умовам розвитку суспільства і держави відповідають певні принципи: вони такі, якими є епоха, люди та їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини.

Водночас принципи природи і суспільного буття (насамперед загальносоціальні принципи) об'єктивні, тобто не залежать від людської свідомості. Проте люди можуть їх пізнавати, формулювати як відповідні поняття і дефініції, використовувати у практичній діяльності. Досліджені, сформульовані, офіційно проголошені, вони організують і спрямовують діяльність людей та їх організацій. За втілення у суспільне життя відповідних принципів державного будівництва, політичної системи, права, моралі ведуть боротьбу різні соціальні групи. Передові принципи можуть ставати стягом революційних та еволюційних перетворень, стимулом і орієнтиром соціального прогресу.

Виключно важливою і водночас ще малодослідженою проблемою є питання ефективності впливу принципів права на суспільні відносини (14, 16) Можна стверджувати, що ефективність впливу принципів права, у першу чергу, залежить від того, наскільки повно й точно відобразились в останніх зовнішні закономірності суспільного розвитку і внутрішні закономірності права як соціального регулятора. Ефективність впливу принципів залежить від розробленості правових засобів, за допомогою яких право регулює суспільні відносини, від рівня правової культури і правосвідомості членів суспільства. Залежить вона також від рівня наукової розробки самих принципів, від того, наскільки вони сприймаються

юридичною практикою, наскільки відпрацьованими є форми, методи їх матеріалізації в реальних суспільних відносинах.

Важливим уявляється й питання про межі демократизації і гуманізації принципів права. Відповідь на нього теж має бути діалектичною. Принципи права обумовлені суспільними соціальними відносинами і можуть істотно демократизуватись і гуманізуватись разом з ними. Проте цю тезу не слід сприймати спрощено — принципи права відносно самостійні, тобто у разі їх наукової обґрунтованості спрямовані у майбутнє, є орієнтирами, перспективами розвитку суспільства і держави, а отже, децю ідеологічні, відірвані від матеріальних суспільних відносин і наближені до духовного життя суспільства, його культури.

Продовжуючи цю думку, бажано зауважити, що принципи, насамперед як регулятори суспільних відносин, мають також і загальну цілеспрямованість, тому що, як правильно доводить В.В. Лазарєв, багато в чому визначають перспективи розвитку не тільки права, а й суспільства і держави і тим самими сприяють усуненню прогалин або ж інших недоліків чинного законодавства (46, 80).

Отже, слід зробити висновок, що категорія “принципи права” має використовуватися у всіх випадках, коли йдеться про відповідні ідеї і положення, що належать до юриспруденції. Термін “принципи” може лише уточнитись і деталізуватись залежно від сфери його існування і функціональної спрямованості. У цьому розумінні можна говорити про загальносоціальні та юридичні принципи. Останні слід диференціювати на принципи системи (загальноправові, міжгалузеві, галузеві, принципи інститутів) і принципи структури (публічного й приватного, охоронного й регулятивного, матеріального й процесуального, суб’єктивного й об’єктивного) права. Принципи правоутворення, правореалізації і правоохорони, а також системні і структурні принципи права слід об’єднувати у принципи правового регулювання. Отже, поняттям юридичного (правового) принципу охоплюються як загальносоціальні, так і специфічно юридичні основи. У всякому разі, у нашому дослідженні категорії (поняттю) “юридичний (правовий) принцип” надається найбільш широке тлумачення. А найбільшої уваги, з нашої точки, зору заслуговують принципи самого права і особливо його структури, зовсім не досліджені і в науковому, і в практичному розумінні, які відбиваються в усіх інших принципах, притаманних правотворчості, правореалізації та правоохороні. Тому доцільно сформулювати дефініцію поняття “принцип права”.

Принципи права — це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права спрямовують і надають синхронності усьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконаліше інших розкривають місце права у суспільному житті і його розвитку. Саме принципи права є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури і освіти. Це свідчить, що принципи підлягають системному аналізу в їх динаміці і статичі.

Становлячи головний зміст права, юридичні принципи отримують усі його властивості і функції. А це означає, що: а) вони нормативно-регулятивні, загальні, обов'язкові, об'єктивно обумовлені, історичні та ідейно-політичні категорії; б) їх соціальною функцією є регулювання і охорона суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією, тобто мають ознаки, відокремлюючі їх від усіх інших категорій. Так, від юридичних норм їх відокремлює їх імперативність і безумовність, концентроване відображення найважливіших закономірностей даного суспільства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови. Це — їх внутрішньо-правова функція.

До того ж, принципи права самостійно впливають на суспільні відносини. Йдеться як про принципи-норми, так і про принципи-програми, принципи-завдання, які навіть є самостійними законодавчими актами. До останніх з повною упевненістю можна віднести "Декларацію про державний суверенітет України" від 16 липня 1990 р. і "Акт проголошення незалежності України" від 24 серпня 1991 р. Спрямовуючий вплив викладених у цих документах положень не викликає сумнівів. Проте ці принципи не містять моделей прав і обов'язків, правовідносин, варіантів поведінки, а тому можна вести мову про програмуючу функцію цих принципів права.

1.3. Класифікація і види принципів права

Для формування цілісної картини щодо принципів права слід також розглянути питання про їх класифікацію, її критерії та види. Мабуть, першими до питання про критерії класифікації і види принципів права звернулись А.І. Денісов і С.С. Алексєєв.

А.І. Денісов запропонував диференціювати всі принципи на три групи: 1) принципи, властиві тій чи іншій частині (галузі) права; 2) принципи, характерні для двох і більше, але не для всіх галузей права; 3) принципи, загальні для всіх без винятку галузей права (23, 95). С.С. Алексєєв, у свою чергу, запропонував класифікацію принципів “залежно від того, яке їх значення для... права і, відповідно, на яку сферу вони поширюються” (2, 105).

О.А. Лукашова обґрунтувала необхідність розмежування загальних принципів організації суспільства і чисто правових принципів (52, 111). До останніх вона віднесла принципи законності, справедливості, рівноправності, нерозривного зв'язку прав і обов'язків, сполучення переконання і примусу, відповідальності за вину тощо (52, 113—124).

Надзвичайно цікавий, з нашої точки зору, критерій для класифікації принципів права пропонують Р.З. Лівшиц і В.І. Никитинський. Цим критерієм вони вважають безпосереднє (принципи-норми) і опосередковане (принципи прямо не зафіксовані, але можуть бути виведені з норм) закріплення (48, 32).

Г.А. Борисов, вважаючи головною підставою для класифікації різні сфери суспільних відносин, на які поширюються ті чи інші принципи, різний характер суспільних закономірностей, що ними відбивається, виділяє такі групи принципів, що діють у правовій сфері: 1) загальнополітичні; 2) правові; 3) принципи побудови і функціонування державної організації; 4) принципи окремих форм державної діяльності — правотворчості, зокрема законодавчої діяльності, діяльності з реалізації правових норм, правоохоронної діяльності тощо; 5) принципи права; 6) міжгалузеві принципи; 7) галузеві принципи; 8) принципи окремих груп норм (13, 10).

Л.С. Явіч виділяє: 1) основні принципи, які диференціює на загальносоціальні і спеціально-юридичні; 2) міжгалузеві і галузеві принципи права; 3) принципи інститутів права; 4) принципи правотворчості і правосуддя; 5) принципи законності і правосвідомості; 6) принципи правового регулювання, під якими розуміє насамперед міжгалузеві, галузеві принципи права, а також принципи інститутів права (112, 145—207).

С.С.Алексеев у цілому підтримує поділ принципів на загально-соціальні і спеціально-юридичні, але висловлює і заперечення проти цього положення, які полягають у тому, що поза особливим юридичним вираженням економічні, соціально-політичні та інші загально-соціальні основи не можуть набути значення принципів, і це питання потребує подальшої розробки (6, 262).

В.М. Семенов повністю відкидає думку про можливість вважати принципи економіки, політики, моралі, науки принципами права і виокремлює загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи окремих інститутів (91, 20, 30—31).

Г.А. Свердлик вважає, що систему принципів права у цілому складають: а) загальноправові; б) галузеві; в) окремих інститутів; г) підгалузеві; д) міжінституційні правові принципи (88, 105—192).

С.Г. Келіна і В.Н. Кудрявцев вважають міжгалузеві і галузеві принципи не самостійними регуляторами, а відбиттям загально-правових. І з цієї точки зору вбачають своє завдання “не у тому, щоб знайти і виділити принципи, властиві тільки кримінальному праву, і щоб вони були такими, які б не повторялися, а у тому, щоб виділити принципи які б відбивали дійсну природу... кримінального права”. В їх розумінні такими кримінально-правовими принципами є: а) законність; б) рівність громадян перед законом; в) персоніфікованість відповідальності; г) вина; д) невідворотність відповідальності; ж) гуманізм; з) демократизм (28, 59—62).

І, на закінчення, П.М. Рабінович, дає найбільш сучасну, на нашу думку, класифікацію принципів права. Він диференціює їх на: а) загальнолюдські (цивілізаційні); б) типологічні принципи об'єктивного юридичного права; в) конкретно-історичні; г) галузеві; д) міжгалузеві (85, 82—84).

З нашої точки зору, теорія (аналогічно — і класифікація) принципів права перебуває нині у стадії становлення й пошуку, формується як складний синтез опосередкування й осмислення багатьох проблем, пов'язаних з політичними, економічними, духовними та іншими процесами і відбиває рух суспільства і держави до громадянського суспільства і правової держави. З огляду на це спеціальної уваги потребує питання про систему правових принципів, що обумовлено специфікою правового регулювання і охорони суспільних відносин.

Уже зазначалося, що обов'язковими початковими умовами дії права є правосвідомість і правотворчість. Але у механізмі правового регулювання, окрім них, функціонують правовідносини, пра-

вореалізація, законність, інші юридичні фактори. Спрямовуючим центром цього механізму є принципи права. Вони не тільки пронизують кожну ланку механізму правового регулювання (правової системи в цілому), але й переломлюються у специфіці цих ланок. За умови, що правова система достатньо сформувалась і набула чіткої структури, а тому її елементи відносно самостійні, таке переломлення принципів права веде до утворення відносно самостійних (спеціалізованих) принципів — системи, структури права, правоутворення, правореалізації, правоохорони.

Вітчизняна юридична наука має окремі дослідження тільки щодо принципів системи права, тобто загальноправових, міжгалузевих, галузевих і принципів інститутів права. Принципи структури, як, до речі, і сама структура права (за винятком праць С.С. Алексєєва), а також висвітлені принципи правової держави і громадянського суспільства зовсім не досліджувались ні у минулому, ні в сучасній юридичній літературі. Саме тому їм буде присвячені відповідно друга і третя глави монографії. У цьому ж параграфі, виходячи з ідеї системного викладення матеріалу, увага приділена класифікації принципів системи права.

Загальновідомо, що як нормативно-регулятивна система право, за внутрішньої єдності, водночас диференціюється на відносно автономні галузі залежно від предмета і методу правового регулювання. Подібна системність права пов'язана з його поділом на певні сфери регулювання, вона утворилася у процесі тривалого генезису й розвитку юридичної думки і обумовлює значну спеціалізацію норм у межах великих, середніх і малих частин системи права. Це і зумовило системну класифікацію принципів на загальноправові (головні) і притаманні різним, відносно автономним, групам норм. Зупинимося на цьому питанні детальніше

Для поділу системи права на відповідні галузі мають значення не всі властивості суспільних відносин, а лише ті з них, що є важливими для вибору й формування відповідних юридичних засобів впливу (методів правового регулювання). Утворення галузей права (кримінального, цивільного, адміністративного, шлюбно-сімейного тощо) — процес історичний і об'єктивний у тому аспекті, що законодавець позбавлений можливості за своїм розсудом вибирати засоби юридичного впливу, не враховуючи при цьому характеру відносин, які регулюються. Водночас між суспільними відносинами різного виду немає і не повинно бути абсолютних кордонів. Але кожна галузь права характеризується, залежно від предмета й ме-

тому правового регулювання, своїм набором принципів юридичного опосередкування даної сфери суспільних відносин. У цих принципах загальноправові принципи права знаходять свою конкретизацію і спеціалізацію. Саме тому принципи системи права і поділяють на загальноправові, міжгалузеві, галузеві і принципи інститутів права.

Отже, з певною умовністю, можна стверджувати, що принципи системи права утворюються як продовження і заломлення загальноправових принципів. До речі, свого часу П.С. Дагелем була висловлена точка зору, за якою зовсім заперечується самостійна регулятивна роль галузевих принципів і стверджується, що галузеві принципи є відбиттям загальноправових (20, 143). Пізніше з цією точкою зору погодились В.Н. Кудрявцев і С.Г. Келіна (43, 7). Вони обґрунтовували це положення тим, що одні й ті самі принципи можуть бути одночасно віднесені до загальноправових, міжгалузевих і навіть галузевих, а також тим, що принципи, які відносять до галузевих, можуть бути властивими й іншим галузям.

Протилежну точку зору висловив І.М. Пеньков. Він взагалі заперечував роль загальноправових принципів у правовому регулюванні суспільних відносин (72, 23—25).

На нашу думку, перша точка зору не позбавлена підстав. Справа в тому, що загальноправові принципи дійсно є головними. Вони дійсно багато у чому визначають систему принципів будь-якої галузі права. Саме цим пояснюється їх співпадання з міжгалузевими і галузевими принципами однієї або ж декількох галузей. Правильно пише В.М. Семенов: "Галузеві принципи конкретизують щодо галузі права загальноправові принципи" (90, 5—7). Проте вся наша система права, за внутрішньої єдності водночас поділяється на галузі — залежно від предмета й методу, які, безсумнівно, вносять специфіку і до системи принципів. Заперечувати це — значить, нівелювати своєрідність галузевих принципів.

Адже характерною особливістю принципів права слід вважати те, що вони не розрізнені, а перебувають у чіткій системі і субординації, відбивають не тільки властивості правової системи, а й місце кожного з принципів у житті суспільства. Виходячи з цього особливу увагу треба звернути на їх наукову диференціацію і місце в ній загальноправових принципів.

По-перше, загальноправові принципи права, що мають всезагальний характер, більш конкретно втілюються у принципах кожної галузі. По-друге, основні принципи права отримують специфіч-

ну модифікацію у галузях права і у сферах правоутворення, правореалізації і правоохорони. А тому у сфері правоутворення можна вести мову про відносно автономні принципи правотворчості, а серед них і — законотворчості, у правореалізації — у першу чергу, про принципи правозастосування, у правоохороні — про принципи правосуддя, юридичної відповідальності тощо. Принципи правоутворення, правореалізації, правоохорони як спеціалізоване вираження основних (системних), а також структурних принципів права також підлягають самостійному розгляду. І, по-третє, саме основні принципи диференціюються на загальносоціальні і спеціально-юридичні (системні й структурні), а серед загальносоціальних досить чітко виокремлюються політичні, економічні, соціальні, ідеологічні, моральні основи права.

Важливо підкреслити, що до загальноправових принципів права не слід відносити тільки ті положення, які прямо сформульовані в Конституції України. Треба подолати вузьконормативістське тлумачення права і формальне розуміння його принципів — досліджуючи вже зазначену різницю між керівними ідеями правосвідомості і головними принципами власне права, необхідно визнати, що деякі загальноправові принципи можуть формуватися, удосконалюватися й діяти, не будучи до певного часу чітко вираженими у законодавстві. Вони можуть функціонувати у сфері судової практики і правових звичаїв (традицій), у сфері комплексів суб'єктивних прав і конкретних (особливо саморегуляційних) правовідносин, що складаються, тобто бути переважно загальносоціальними, загальноправовими принципами права. Звичайно, найоптимальніший варіант вбачається у повному закріпленні головних джерел права у конституційному законодавстві, що надає їм стабільності та універсальності, але не можна забувати і про все вищевикладене.

І ще одне зауваження з цього приводу: принципи права відбивають і, до речі, не можуть не відбивати роль особи за сучасних умов. Звідси — увага до аксіологічних аспектів права, до соціальної цінності його принципів і навіть виокремлення різновиду правових принципів, що діють винятково у сфері соціальних відносин, тобто загальносоціального права і його принципів.

Щодо міжгалузевих, галузевих принципів і принципів інститутів права слід зауважити, що їх конкретне вивчення у межах загальної теорії держави і права навряд чи можливе й доцільне. Тому обмежимося найбільш загальними зауваженнями.

Міжгалузеві, галузеві принципи і принципи інститутів права ви-

водяться, здебільшого, з предмета й методу правового регулювання, це по-перше. По-друге, вони завжди, і це є вірним, розглядаються у системі із загальноправовими принципами як певне відбиття останніх.

З принципами системи права пов'язані й принципи структури права. Виділення структурних принципів і, взагалі, новий теоретичний погляд на принципи права стали можливими в результаті сполучення таких компонентів, як положення загальної теорії систем, ідея механізму правового регулювання, але не як категорії, що охоплює усі правові явища, а як способу існування права у суспільних відносинах і концепції про подвійну природу права, яка вбачається у ствердженні, що право, з одного боку, є елементом надбудови (інформаційної підсистеми), а з іншого — елементом, засобом, який походить з об'єктивного права у процесі врегулювання конкретного варіанту поведінки.

Звідси, принципи права мають розглядатися не тільки як основоположні ідеї, керівні засади права, а й як відображення у праві головних зв'язків, реально існуючих у правовій системі. З іншого боку, принципи залишились, практично, єдиним інформаційним компонентом системи права, щодо якого немає намагань віднайти онтологічний аналог у правовій дійсності. Хоча, якщо знову ж таки розглядати принципи як явище, від якого залежать усі інші відносини всередині системи, то незмінно дійдеш висновку про існування у принципів права об'єктивної основи у вигляді принципів-відносин.

Це підтверджується тим, що всі сформульовані на сьогодні принципи права (за винятком фіктивних) можна віднести до принципів-зв'язків, тобто у кожного правового принципу є принцип-відношення, на якому він базується. Так, галузеві принципи ґрунтуються на трьох групах правових зв'язків: по-перше, зв'язків у предметі галузі, по-друге, зв'язків у методі галузі і, по-третє, зв'язків у механізмі галузевого правового регулювання, тобто між засобами правового впливу на предмет. Хоча, коли їх аналізують, виділяють, всі ці принципи ніби зливаються. Наприклад, важливим структурним зв'язком у механізмі правового регулювання є правовий зв'язок між суб'єктами, тобто правові відносини. Разом з тим предмет галузі пронизує саме правова структура, тобто система правових відносин. Такою є діалектика співвідношення правової системи і структури.

Щоб переконатись у цьому, розглянемо деякі принципи права. Так, принцип законності відбиває істотний зв'язок між реальною

поведінкою і нормами права, а точніше, відносини відповідності між реальною (фактичною) поведінкою і вимогами права як нормативно-регулятивної системи. Зафіксований у цивільно-процесуальному праві принцип рівності процесуальних прав сторін є відображенням найважливішої особливості відносин суб'єктів у цивільному процесі, яка, в свою чергу, обумовлена рівністю сторін цивільного опосередкування суспільних відносин. А такі принципи, як диспозитивність (цивільно-процесуальне право) та імперативність (кримінально-процесуальне право) характеризують особливості зв'язків цивільного і кримінального процесів з відповідним матеріальним правом. Процесуальний принцип об'єктивної істини базується на зв'язках процесу з його об'єктом і метою. Існування принципів регулятивного й охоронного права обумовлене зв'язками між функціями і принципами права, а принципи публічного і приватного права виникають як поділ сфер правового впливу між громадянським суспільством і правовою державою. Право стосовно суб'єкта обумовлює існування принципів об'єктивного і суб'єктивного права.

До речі, виникнення та існування структурних принципів права зумовлені й іншими правовими зв'язками. Так, частина принципів, що належать до процесуального права, є відображенням принципів зв'язків у структурній організації судової та іншої юрисдикційної практики (наприклад, інститут народних засідателів, колегіальність розгляду справ тощо).

Отже, можна стверджувати, що у праві необхідно виокремлювати принципи, які воно містить як відображення об'єктивно існуючих зв'язків у правовому регулюванні суспільних відносин (принципи системи), і принципи, властиві структурній організації системи права. У цьому випадку йдеться вже про зв'язки між його найважливішими частинами: публічним і приватним правом, окремими галузями права тощо. Безсумнівним є взаємозв'язок між принципами структурної організації права і принципами, які право отримує як регулятор суспільних відносин. Обумовленість останніх принципами — зв'язками між усіма правовими засобами і зв'язками у предметі й методі окремої галузі створює певний ланцюг закономірностей, що виступають об'єктивною основою побудови й удосконалення системи і структури законодавства.

Такий підхід вимушує законодавця у процесі нормотворчої діяльності не тільки звертатися до принципів, що формуються як відображення закономірностей суспільних відносин і регулюють-

ся правом, а й, у першу чергу, брати до уваги принципи-зв'язки, що реально існують у правовій системі. Тим більше, що останні певною мірою є результатом його власної діяльності.

Доцільно підкреслити, що, як уже зазначалось, в юридичній літературі можна зустріти твердження про існування автономної системи принципів окремої галузі або у межах усієї системи права. Самі по собі ці аспекти дослідження принципів права не виключають один одного і до того ж перспективні, хоч не завжди отримують відповідну аргументацію. Адже галузеві принципи, що існують як відображення закономірностей суспільних відносин, регульованих правом, можуть складати систему лише за наявності двох умов: по-перше, систему створюють принципи-зв'язки, на яких базуються принципи, що є відбиттям суспільних закономірностей; по-друге, принципи, які є відображенням суспільних відносин, опосередкованих правом, є адекватними принципам-зв'язкам у надрах самого права.

Таким чином, система зв'язків (відносин) — це те, що у теорії системного підходу називають структурою. Тому питання про систему правових принципів-зв'язків — проблема структурних принципів права. Вже зазначалося, що принципи, які існують як відображення у праві закономірностей суспільного життя, базуються на трьох головних видах зв'язків: у предметі, методі і механізмі правового регулювання окремої галузі. Тому за спроби висвітлити сукупність принципів як систему попередньо необхідно вивчити і цей момент. При цьому треба завжди враховувати, що названі види правових зв'язків відносно самостійні. Крім того, за порівняльного аналізу різних галузей права слід мати на увазі, що навіть так звані комплексні галузі відрізняються за предметом правового регулювання, складом і змістом правовідносин тощо. Свою специфіку в сукупність принципів вносять і зовнішні зв'язки правової системи, і її внутрішні закономірності. Отже, перед тим, як робити висновок про наявність системи принципів у тому чи іншому правовому утворенні, треба здійснити детальний аналіз з урахуванням висвітлених вище аспектів.

Виходячи саме з цього можна стверджувати реальність існування загальносоціальних і юридичних, публічних і приватних, охоронних і регулятивних, матеріальних і процесуальних, об'єктивних і суб'єктивних принципів, а відповідно до цього — і галузей права.

При цьому під загальносоціальним правом розуміють сукупність найбільш зрозумілих, загальнозначущих принципів, що формують-

ся громадянським суспільством, виникають стихійно на засадах безпосередньої взаємодії суб'єктів у межах правоутворення. Похідним від нього є право юридичне, яке розглядається як сукупність загальнообов'язкових, формально визначених норм і принципів, що дістають матеріальний вияв у нормативно-правових актах. Саме юридичне право і може бути диференційоване на публічні й приватні, охоронні й регулятивні, матеріальні й процесуальні галузі права, а відповідно до цього — і законодавства.

Треба підкреслити, що поділ права і законодавства на публічні й приватні галузі обумовлений відокремленням держави і суспільства як соціальних інституцій, що мають свої інтереси, які далеко не завжди співпадають. Суть у тому, що до публічного права і законодавства відносять ті галузі й інститути, які регламентують статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з державою, а до приватного — галузі й інститути, що регулюють відносини індивідів між собою. Публічне і приватне право характеризуються власними принципами, які багато в чому і зумовлюють їх специфіку.

Регулятивне право — це сукупність норм і принципів, які спрямовані на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення певних правил поведінки, тобто юридичних прав і обов'язків учасників суспільних відносин, розрахованих на правомірну поведінку; воно не містить у собі санкцій. Охоронне право — це сукупність норм права, які спрямовані на забезпечення встановлених регулятивним правом правил поведінки шляхом визначення певних санкцій до суб'єктів, що порушують ці правила, тобто — це узгоджена система норм і принципів, які передбачають державний примус за скоєння правопорушення і тому завжди містять відповідні санкції. Аналогічно публічному і приватному регулятивне й охоронне право теж мають свої принципи.

Матеріальне право — юридичне поняття, що визначає сукупність правових норм і принципів, які встановлюють права і обов'язки учасників правових відносин і за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини шляхом прямого, безпосереднього правового регулювання. Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна та осіб), визначають структуру, систему та компетенцію державних органів, встановлюють правовий статус осіб і т. ін.

Процесуальне право — сукупність норм і принципів, які встановлюють процедуру здійснення законних прав і обов'язків учас-

ників правових відносин. Воно — частина норм і принципів системи права, яка регулює відносини, що виникають при розслідуванні злочинів, розгляді й вирішенні кримінальних і цивільних справ тощо.

Об'єктивне право — сукупність діючих у країні юридичних норм і принципів. При цьому термін “об'єктивне” стосовно права означає, що юридичні норми отримали об'єктивізацію в офіційних державних актах і тому стали незалежними від розсуду окремих індивідів. Термін “суб'єктивне” вказує, що йдеться про право (норми і принципи), яке належить певному суб'єкту, про певні юридично визнані можливості останнього, якими він на свій розсуд може скористатися або не скористатися.

Якщо в результаті дослідження структури якої-небудь галузі права буде встановлено, що її предмет характеризується цілісною сукупністю неоднорідних принципів, то, безсумнівно, — це комплексна галузь права, наприклад господарське, екологічне право.

Таким чином, враховуючи викладене про принципи системи і структури права, можна стверджувати, що принципи права — це головні, такі, що визначають найважливіші, структурні зв'язки у предметі, методі, механізмі правового регулювання всередині правової системи і поза нею (зв'язки із соціальним середовищем), які отримують офіційне, і навіть неофіційне, відображення у загальносоціальному і юридичному (публічному й приватному, охоронному й регулятивному, матеріальному й процесуальному, об'єктивному і суб'єктивному) праві.

Загальноправові принципи галузей та інститутів права, принципи цілих груп галузей (публічного і приватного, матеріального і процесуального, охоронного і регулятивного, об'єктивного і суб'єктивного) можна назвати принципами правового регулювання. Таке положення існує тому, що згадані принципи системи і структури права втілюються у процесі правоутворення, правореалізації і правоохорони у відповідні цим процесам принципи правоутворення, правореалізації, правоохорони. Саме останні слід, насамперед, називати принципами правового регулювання. Водночас принципи права і принципи правового регулювання не можна ототожнювати. Адже останні — це принципи зовсім іншого рівня, форми, соціального спрямування дії права.

Істотна різниця між принципами права і принципами правового регулювання була помічена ще В.М. Семеновим, який зазначав, що “нерідко принципи права називають і вважають принципами правового регулювання. Це вірно лише частково” (91, 27).

Річ у тому, що механізм правового регулювання — це право в юридично значимих діях, вчинках, актах. Це — безпосередні дії зі створення, реалізації та охорони права. І саме ці юридично значимі дії мають самостійну сутність, самостійні принципи. Якщо загальноправові принципи права, з урахуванням їх притаманності як публічному, так і приватному, матеріальному і процесуальному праву, як одній, так й іншим галузям (групам галузей) права, ще можна назвати принципами правового регулювання, то щодо конкретного галузевого принципу цього зробити не можна, тому що діяльність суб'єкта права ґрунтується на різних галузях права, регулюється принципами як однієї, так і інших галузей права.

Принципи правового регулювання у системі принципів, що впливають на правову сферу, займають третю позицію. На першому місці стоять загальносоціальні принципи, які включають принципи суспільного й державного устрою, принципи соціального управління, що визначають найважливіші відправні положення у сфері формування і функціонування правової системи. До них відносять, наприклад, принципи повновладдя народу, демократичної політичної системи, гуманізму, соціальної справедливості, поділу влади, свободи організації у межах законодавства різних партій, суспільних організацій і рухів тощо.

Другу позицію займають власне принципи права (системні й структурні), при цьому деякі з них прямо опосередковують і включають до своєї органіки певну частку змісту загальносоціальних принципів, які мають вирішальне значення для правової системи (наприклад, принципи гуманізму права, соціальної справедливості у праві та інші). До принципів права, що мають власну правову органіку, треба також віднести принципи законності, рівності громадян перед законом, єдності прав і обов'язків тощо. Ці принципи права є такими правовими феноменами, які безпосередньо пов'язують зміст права з його основами — тими закономірностями суспільного життя, на яких дана правова система побудована і які вона закріплює. Вони мають самостійне регулятивне значення. Як ядро правової матерії, вони спрямовують, зорієнтовують функціонування права, всю правову діяльність, визначають напрями судової та іншої юридичної практики, допомагають зрозуміти необхідність скасування застарілих, удосконалення й прийняття нових норм. Можна з упевненістю сказати, що втілення сучасних вимог права в життя нашого суспільства і держави величезною мірою залежить від повної і послідовної реалізації закладених у ньому принципів.

Щодо власне принципів правового регулювання, то від принципів права їх відрізняють більша конкретність, динамізм, спрямованість на врегулювання конкретних життєвих ситуацій, які вимагають правового врегулювання, їх сфера — це, головним чином, сфера утворення, реалізації і охорони права.

Отже, принципи права як принципи правового регулювання — це обумовлені найбільш важливими закономірностями суспільного розвитку й механізму правового регулювання нормативно-регулятивні основи, що мають найвищу імперативність і загальнозначущість і визначають процеси правоутворення, правореалізації і правоохорони.

Таким чином, треба виокремлювати такі принципи: 1) правосвідомості; 2) правоутворення; 3) правотворчості, а серед них — законотворчості і нормотворчості; 4) системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного й приватного; в) регулятивного і охоронного; г) матеріального й процесуального; д) об'єктивного й суб'єктивного; 6) правореалізації, а серед них — правозастосування; 7) правоохорони, а серед них особливо — правосуддя і юридичної відповідальності.

Принципи системи і структури права, що втілюються у принципи правоутворення, правореалізації і правоохорони, можна назвати принципами правового регулювання, визнаючи водночас особливу роль загальноправових (основних) принципів.

Глава 2

СТРУКТУРА ПРАВА ТА ЇЇ ПРИНЦИПИ

2.1. Принципи загальносоціального і юридичного права

Вітчизняній юридичній науці невідоме не тільки поняття загальносоціальних і, у співвідношенні з ними, юридичних принципів, а й розуміння загальносоціального і юридичного права. А тому буде доречним хоча б коротко охарактеризувати ці правові явища.

Загальносоціальне і юридичне право нерозривно пов'язані між собою. І хоча існують певні відмінності у самій сутності цих понять, але їх першооснова, що утворювалась у людській свідомості протягом багатьох поколінь, є єдиною. Саме тому при утворенні юридичного права є науково необхідним звернення до основ і витоків загальносоціального, природно обумовленого, історично сформованого права. Утворення юридичного права в державі має здійснюватись людьми компетентними, науково підготовленими, для успішного здійснення цього процесу необхідно досконало вивчити загальносоціальне право, моральну, психологічну сторони як його елементи, суспільну і правову свідомість як форми його вираження тощо.

З юридичної точки зору, загальносоціальне право — це право, яке формується усіма соціальними інститутами громадянського суспільства, стихійно виникає на засадах безпосередньої взаємодії суб'єктів і існує у вигляді найбільш зрозумілих принципів правового порядку врегулювання суспільних відносин. Тобто це право, яке утворює само суспільство безпосередньо. Воно обумовлене природною свідомістю людей, їх життєвими потребами. Так, на певному історичному етапі розвитку виникли перші норми, які існували протягом довгого часу і постійно вдосконалювались і закріплювались наступними поколіннями.

Показово у цьому аспекті, що у багатьох мовах світу словом (терміном) “право” позначаються поняття, які відображають різні соціальні явища. Але явище, що виникає та існує у будь-якому суспільстві і є незалежним від держави, має загальносоціальну

природу, є загальносоціальним явищем. Інше явище — наслідок державної діяльності, втілення її волевиявлення є категорією державної системи. Зважаючи саме на це, необхідно розрізнити, відповідно, право загальносоціальне і право, так би мовити, спеціально-соціальне, або, умовно кажучи, юридичне (85, б).

З цього випливає також, що загальносоціальне право незалежне від держави, воно є продуктом недержавленої людської діяльності. Тому можна стверджувати, що загальносоціальне право з'явилось раніше, ніж юридичне, і навіть, напевне, раніше, ніж виникла держава.

Загальносоціальне право виникло на тому етапі розвитку людства, коли суспільство усвідомило необхідність створення певного регулятора відносин, що виникали у процесі буття. Так зародились перші правові звичаї, хоча вони ще не мали чітко вираженого правового характеру. Сукупність звичаїв, під якими розумілися правила поведінки, що склалися у процесі багаторазового повторення, обумовила утворення звичаєвого права. Останнє відіграло важливу роль у розвитку людства в цілому і в утворенні юридичного права зокрема.

Звичаї поступово переростали у правові традиції, що, у свою чергу, було зумовлено розвитком людської свідомості на основі узагальнення досвіду минулих поколінь, а також природними інстинктами — самозахисту, самозбереження, пошуку виходу з конкретних життєвих ситуацій тощо.

У подальшому одним із складових елементів загальносоціального права стає мораль. Її роль в останньому полягає у тому, що людина усвідомлює свою діяльність і може оцінювати діяльність інших з точки зору категорій справедливого і несправедливого, доброго і злого, гідного й негідного, в тому числі і у сфері права. Моральність поступово стає критерієм оцінки усіх позитивних суспільних явищ, а саме — політики, економіки, влади, держави, права тощо. Досить нагадати, що у середньовіччя в Англії навіть виникає особлива система права — право справедливості, яке спочатку ґрунтується на "милосерді, совісті та справедливості, що застосовуються при розгляді сутності справи" (Давид Р., ЖофFRE-Спинози К. Основные правовые системы современности Пер. с фр. В.А. Туманова. — М.: Междунар. отношения, 1996. — С. 210—218). І в наш час ми можемо впевнено стверджувати, що моральні норми в багатьох випадках зафіксовані у праві.

Загальносоціальне право отримує своє відображення і в релігії. У заповідях Божих втілюється думка суспільства щодо конкретних

вчинків (“не вбий, “не вкради” і т. ін.). Отже, релігійні норми, норми моралі, як і юридичні норми, засуджують протиправні вчинки людей, але юридичне право виходить з реальної і раціональної точки зору, а моральні і релігійні норми походять і спрямовані на свідомість людей, оцінюючи кожен конкретну дію чи обставину. Тому поняття “моральне право”, яке іноді використовується, значно ширше, ніж поняття “юридичне право”. Можна впевнено довести, що воно, поряд із звичаєвим, традиційним, політичним, економічним, духовним і навіть релігійним (канонічним) правом, є складовою частиною загальносоціального права. Цінність загальносоціального права саме в тому, що воно є відображенням свідомості людей, базою для утворення юридичного права і основою суспільного життя.

З появою держави на ґрунті загальносоціального права почало розвиватися юридичне право. Але загальносоціальне право не охоплюється повністю юридичним, воно продовжує удосконалюватись, пристосовуватись до історичних умов свого існування. Під впливом різноманітних умов, що існують у суспільствах і державах різних типу, географічного положення, культури, ідеології, загальносоціальне право починає видозмінюватись, набувати національного відтінку.

Як було зазначено, з плином часу на ґрунті загальносоціального виникає юридичне право. Останнє є системним, загальнообов’язковим, формально визначеним і закріпленим у нормативно-правових актах. Воно стає конкретним регулятором суспільних відносин і відмовляється від усіх найбільш загальних формул, за винятком принципів. Принципи загальносоціального передаються юридичному праву тому, що законодавець не може не враховувати думки суспільства, і тому, що ця думка акумулюється, насамперед, у цих принципах — особливо це стосується демократичного (громадянського) суспільства. Виходячи саме з цього у сучасній юридичній науці стверджується, що право в широкому розумінні — це загальна міра свободи, справедливості, гуманізму і демократії в суспільстві, які дістають вираз у системі чинних у суспільстві й державі правових норм, покликаних гарантувати ефективний захист прав і свобод особи, інтересів держави і суспільства, забезпечуючи у перспективі найбільш повне задоволення цих прав, свобод і інтересів.

Юридичне право сьогодні розглядається як сукупність цінностей, які притаманні та поширені у суспільстві, офіційно визнані, гарантуються та охороняються державою (34, 88—94). Право у цьому випадку є наявною сферою свободи та механізмів її вияв-

лення, впорядкування, охорони й відновлення. “Право, — пише В.С. Нерсисянц, — як форма (і міра) свободи й рівності, об’єктивно обумовлена даним способом виробництва і таким, що відповідає йому, рівнем соціального, політичного, духовного і культурного розвитку, у його співвідношенні із законом (тобто офіційною формою загальнообов’язково-нормативного визнання або невизнання міри цієї свободи й рівності, що об’єктивно склалася), виступає як джерело, виразник і критерій справедливості” (64, 29). Воно має більш-менш чітко виражені ознаки, систему, структуру, форму існування і реалізації, методи і способи регулювання тощо.

На сучасному етапі розвитку загальносоціального і юридичного права можна спостерігати процес їх діалектичного зближення. Він посилюється завдяки тому, що юридичне право все більше набуває ознак моральності, які є основою загальносоціального права. Уявляється незаперечним той факт, що право, як і мораль, безпосередньо пов’язане з духовним життям суспільства і виконує функцію духовного впливу, що у праві, як і в моралі, функції регулювання, охорони й духовності є неподільними, взаємно обумовленими. Адже офіційне закріплення норм права у нормативно-правових актах ні в якому разі та ніякою мірою не виключає існування норм права в свідомості людей, без чого неможлива їх соціальна діяльність. Реальне життя права не виражається нормами права в джерелах права, право існує в свідомості людей, у розумінні значимості і важливості права, у переконанні, що право — це частина духовного багатства суспільства.

Міжнародний і вітчизняний правовий розвиток переконливо свідчить, що удосконалення правоутворення, правореалізації і правоохорони можливе тільки за організації тісної взаємодії правових і етичних норм, що створює особливу духовну атмосферу поваги до правил і еталонів поведінки, ціннісних орієнтирів суспільства, держави і людей. Орієнтація на моральні цінності важлива в усіх сферах життя суспільства: політичній, економічній, культурній. І навпаки, відхилення від моральних принципів у будь-якій області суспільного життя веде до приниження ролі інших соціальних регуляторів. Тому слід погодитися, що регулятивні функції, притаманні іншим видам соціальних норм, реалізуються у діяльності людей через і за участі моральної свідомості.

Без всезагального усвідомлення моральних категорій гідності, справедливості, пошани не може бути істинної законності у суспільстві; аналогічно, і етичний клімат суспільства має ґрунту-

ватися на правових категоріях демократизму, рівності, законності, єдності прав і обов'язків тощо.

Взаємодія права і моралі — надзвичайно складна система зв'язків, яка має реально оцінюватися з урахуванням всієї неоднomanітності факторів, що включаються в систему соціального регулювання. Це стає важливим тому, що в різних сферах правового регулювання виникають або можуть виникнути суперечливі морально-правові ситуації, які необхідно передбачати і попереджувати.

Мудрий законодавець повинен розуміти важливість етичної обґрунтованості права. Необхідно постійно пам'ятати не тільки про безпосередні цілі прийняття того чи іншого нормативно-правового акта, а й про можливість спричинення побічної шкоди іншим соціальним регуляторам, у тому числі і в сфері морального регулювання. Адже будь-яке відхилення від вимог і приписів норм права порушує не лише законність, а й мораль, що само по собі негативно впливає на етичний стан соціальних груп та індивідів.

Отже, право (загальносоціальне і юридичне) — один з істотних компонентів культури, який виражає найбільш значущі для суспільства і держави форми взаємодії людей, набуваючи (юридичне право) офіційного статусу і загальнообов'язковості. Цінність права вбачається у тому, що воно включене до таких важливих сфер суспільних відносин, як відносини власності, влади, прав і свобод громадян, сім'ї тощо. Але якщо для регулювання моральної поведінки достатньо, у більшості випадків, принципів (порядність, пошана, гідність і т. ін.), то у правовій сфері загальні принципи розкриваються і конкретизуються в юридично значущих і визначених правах і обов'язках. Наприклад, визнання людини найбільшою соціальною цінністю — загальний принцип моралі. У сфері права він деталізується у цілій системі юридичних прав і обов'язків, починаючи з найбільш загальних (розділ II Конституції України) і закінчуючи конкретними правами і обов'язками, що зафіксовані в законодавстві про працю, сім'ю тощо.

Результатом взаємодії загальносоціального і юридичного права є підвищення правової культури, яка розглядається як система теорій, ідей, концепцій, поглядів, уявлень, ціннісних орієнтирів, що склалися у суспільстві і визначають діяльність людей та їх колективів у правовій сфері. Поширення сфери дії правової культури обумовило зростання попиту на правову інформацію, підвищення вимог, які висуваються членами суспільства не тільки до своєї власної поведінки у правовій системі, а й до діяльності органів та інших

суспільних інституцій, що створюють, реалізують і охороняють право. Правова культура сприяє формуванню нових методів, порядків і процедур регулювання й охорони суспільних відносин. Це практично означає затвердження нового статусу права, підвищення поваги до нього. По суті, престиж права є своєрідним засобом правового впливу, здатним забезпечити досягнення мети утворення права. Тим самим спростовується думка, що регулятором і охоронцем суспільних відносин є тільки юридичне право, із своїми специфічними засобами — дозволами, зобов'язаннями, заборонами, і стверджується, що і загальносоціальне право бере участь в регулюванні та охороні суспільних відносин. Саме такою є реальна картина дії права в суспільному житті. Вже зазначалося, що принципи і загальносоціального, і юридичного права багато в чому споріднені між собою, вони мають розглядатися діалектично, аналогічно тому, як має тлумачитись само загальносоціальне і юридичне право. Але як у праві відокремити принципи, що відображають існуючі у суспільному житті соціальні засади (основи політичної, економічної, ідеологічної і, особливо, моральної сфери), і принципи, властиві самому праву як окремому соціальному явищу, що має власні закономірності, систему, структуру і т. ін.?

Загальновідомо, що право підпорядковується, насамперед загальносоціальним закономірностям, які відображають об'єктивні зв'язки (системні, функціональні, причинно-слідчі і т. ін.) між правовою системою та іншими соціальними системами — політичною, економічною, ідеологічною, моральною тощо. Таким чином, загальносоціальні закономірності права дістають вияв у його загальносоціальних принципах; наприклад, за умов демократії — у принципах взаємної відповідальності держави і особи, соціальної справедливості, соціальної відповідальності тощо.

Водночас право підпорядковується і специфічним закономірностям власного існування й функціонування. Такими є, наприклад, закон системно-структурної організації права, відповідності об'єктивного й суб'єктивного права, функціонально-системної дії права, внутрішньої несуперечності правової системи тощо. Якщо загальносоціальні закономірності є, головним чином, закономірностями генезису й розвитку права, його існування в суспільстві поряд і у взаємодії з іншими соціальними системами, тобто в них розкриваються зовнішні зв'язки права, то у специфічних закономірностях проявляються, у першу чергу, відносини всередині права, тобто усієї правової системи з точки зору її існування і функці-

онування. Отже, специфічні закономірності права дістають вияв у його юридичних принципах.

Суттю принципів є те, що вони містять змістову сторону права, а тому можуть формуватися тільки у вигляді понять. Так, із закону системно-структурної організації права виливають принципи системи і структури права, із закону послідовного перетворення соціальних потреб на юридичні вимоги — принципи правоутворення, а утвердження волі загальнообов'язковим масштабам поведінки зумовлює виникнення принципів правотворчості.

Ознакою, за якою наведена диференціація принципів на загально-носоціальні і юридичні, є їх поширеність або на багато суспільних явищ, або ж тільки на право і на діяльність, яка має місце у його сфері. А тому, якщо загальноносоціальні принципи права відповідають на питання: що відображено у змісті права, то юридичні принципи відповідають, хоча і на додаткове, проте для юридичної науки і практики надто важливе, питання: як відображається у праві соціальна основа, яким чином вона закріплюється у процесі його реалізації.

В юридичних принципах виявляються специфічні закономірності і властивості права як самостійного соціального явища. За допомогою юридичних принципів удосконалюються система і структура права і правового регулювання, практично всі елементи правової системи. До числа саме цих принципів слід віднести найважливіші аксіоми, що відпрацьовані і закріплені юридичною практикою, за умови, що вони мають важливе значення і поширюються на особливу сферу правових явищ. Зокрема, аксіомами є, наприклад, положення про те, що ніхто не може бути суддею у власній справі, що не можна засуджувати двічі за одне й те саме правопорушення. Очевидність і незаперечність наведених принципів-аксіом настільки велика, що вони не потребують особливого законодавчого формулювання і закріплення.

Від принципів, сформульованих у вигляді аксіом, треба відрізняти принципи дефініції (визначення, поняття). Відпрацьовані юридичною наукою поняття закону, юридичного факту, вини, правоздатності і дієздатності, безвинної відповідальності мають істотне інформаційно-орієнтаційне значення для правильного розуміння правового регулювання, але було б невірною вважати їх аксіомами, тобто очевидними й незаперечними істинами, які не потребують доведення. Юридична наука вивчає і удосконалює їх, пристосовуючи до потреб сьогодення, вносячи зміни та доповнення.

У системі юридичних принципів слід також звернути увагу на проблему принципів презумпцій. Презумпції відрізняються від аксіом тим, що за умови будь-якого ступеня ймовірності можуть бути у конкретних випадках спростовані. З відповідних презумпцій виходять законодавець і суд (презумпція знання закону, презумпція істинності нормативно-правового акта, його чинності у часі, просторі і по колу осіб, презумпція невинності тощо), але, перетворюючись на принципи права, презумпції не стають аксіомами, хоча й передбачають специфічний розподіл тягаря доказування (спростування презумпції невинності звинуваченого, з'ясування нечинності нормативно-правового акта у часі тощо).

Розглядаючи загальносоціальні та юридичні принципи права, не можна не спробувати їх більш-менш повно перелічити. Найчастіше вони у найбільш загальному вигляді проголошуються і закріплюються в конституціях сучасних держав. Безумовно, треба погодитися з німецьким вченим К. Штерном, який констатує: "Сучасна конституція не може більше відмовляти у встановленні основних принципів побудови життя суспільства, інакше вона може втратити свої функції стабілізації та порядку" (97, 22). Звичайно, у подальшому ці принципи деталізуються в законодавстві про працю, власність, підприємництво, соціальне забезпечення, різні сторони діяльності держави, засоби масової інформації, громадські об'єднання тощо, але їх основна маса все ж таки зосереджується у конституційному законодавстві. У розділах чи главах, що зафіксовують: загальні положення або засади — конституції Китаю, Чехії, України; основи конституційного устрою — конституції Російської Федерації, Республіки Беларусь; загальні принципи, або ж основні принципи конституції — конституції Ефіопії, Киргизстану, тобто у більшості випадків — це розділи або глави, що регламентують основи суспільного устрою.

У сучасному світі практично не залишилось основних законів, які б не містили у тому чи іншому вигляді та обсязі норм-принципів, що стосуються різних сторін політичного, економічного, соціального і духовного життя суспільства. Такі норми встановлюють вихідні положення про власність і загальний характер економіки (наприклад, ринковий або одержавлений), про відносини соціальних спільностей (наприклад, положення, що забезпечують соціальну солідарність), про природу політичної влади (народовладдя або влада певного класу), про місце і роль політичних партій та інших об'єднань, про політичний, економічний та ідеологічний плюралізм

або ж монізм ідеології, загальні орієнтири розвитку суспільства і держави тощо.

Включення до тексту конституції загальносоціальних і юридичних принципів призводить до того, що, з одного боку, на конституційний рівень регулювання переносяться пласти суспільних відносин, які раніше регулювались звичайним законодавством або взагалі були за межами правового регулювання (природокористування, наука, творчість і т. ін.). А це, в свою чергу, збільшує кількість принципів публічного права за рахунок приватного і робить конституцію більш концептуальною, програмною, зумовлює її ідеологічний характер. А з другого, це призводить до абстрактності конституції — вона розглядається як певний орієнтир для діяльності державних і недержавних інституцій, а не як конкретний нормативно-правовий акт.

У всякому разі, формулювання загальносоціальних і юридичних принципів на конституційному рівні регулювання суспільних відносин, з нашої точки зору, призводить до створення цілісного основного закону, який у загальному вигляді визначає основи суспільства, його політичні, економічні, соціальні та духовні межі розвитку. Адже саме загальносоціальні принципи безпосередньо пов'язані із загальнолюдськими цінностями, з ідеалами справедливості, свободи, гуманізму і демократії. Закріплення певних політичних, економічних, соціальних і духовних (у тому числі моральних) принципів у вигляді юридичних норм-принципів створює нові гарантії прав людини, забезпечує підвищення правової культури і програмування розвитку суспільства і держави.

Включення до тексту конституції великої кількості норм-принципів посилює ідеологічні, програмні та орієнтаційні її якості, але послаблює її юридичні властивості, тому до цього процесу треба підходити діалектично.

Загальносоціальні та юридичні принципи права характеризуються системністю. В загальносоціальних відбивається структура основних параметрів суспільства, тобто основ економічного, політичного, соціального і духовного життя. В юридичних — система і структура права щодо його диференціації на публічне й приватне, матеріальне й процесуальне, охоронне й регулятивне, об'єктивне і суб'єктивне. До юридичних принципів, безумовно, відносяться також принципи системи права (загальноправові, міжгалузеві, галузеві та принципи інститутів права), а також принципи правотворення, правореалізації і правоохорони.

Отже, загальносоціальні принципи привносяться у право політичною системою. При цьому політична система у відповідності з теорією системності має розумітися зовсім по-новому (103, 104; 111). Треба відмовитись від вузького розуміння політичної системи, сутність якого у твердженні, що остання — це сукупність державних організацій, громадських об'єднань, трудових колективів, які здійснюють функції по реалізації політичної влади (84, 35). Необхідно визнати, що політична система — це певним чином організована сукупність усіх політичних явищ, що функціонують і взаємодіють (або протистоять) у суспільстві з приводу захоплення, реалізації і збереження влади.

Елементами політичної системи суспільства необхідно визнати:

- а) суб'єктів (носіїв) політики;
- б) політичні норми та принципи;
- в) політичні відносини (стосунки);
- г) політичні погляди, політичну свідомість та культуру;
- д) зв'язки, що об'єднують названі компоненти.

За системного вивчення цих компонентів ми можемо дійти висновку, що вони передбачають існування й функціонування п'яти основних сторін політичної системи:

1) інституціональної, до якої слід включати народ, нації, соціальні прошарки, політичні партії; громадські організації; інші об'єднання громадян, трудові колективи; окремих людей (особливо політичних лідерів); державу і т. ін. Треба зауважити, що цю підсистему суб'єктів політичної системи іноді називають політичною організацією суспільства і зводять до неї усю політичну систему, що є неправильним;

2) нормативної (регулятивної), що є організованою сукупністю політичних норм і принципів. Останні — це правила поведінки і загальні ідеї, що регулюють політичні відносини між народами, націями, соціальними групами, партіями, політичними особистостями і, з одного боку, є орієнтирами для політичної оцінки тих чи інших соціальних явищ і процесів, а з іншого — закріплюють необхідну поведінку суб'єктів політики у тих чи інших межах щодо конкретної політичної ситуації. До складу політичних норм включають норми права, норми політичних партій і громадських організацій, політичні принципи, звичаї і традиції, моральні норми політичного життя. Політичні норми й принципи найбільш тісно взаємопов'язані з правовою системою через те, що вони викладаються у нормативно-правових актах: наприклад, законодавство про вибори, про всеукраїнський та місцеві референдуми тощо.

Політичні норми мають передбачати і політичну відповідальність суб'єктів політики за їх порушення. Специфіка політичної відповідальності полягає в тому, що остання настає не тільки за винні дії, а й за політичний недогляд, необачність, нерішучість і т. ін. Така відповідальність може наставати у вигляді осуду, позбавлення довіри, відклику депутата. До політичних санкцій належать: припинення діяльності, розпуск, відставка, ліквідація організації, відмова у реєстрації, попередження тощо;

3) функціональної, яка зумовлює визнання існування політичних відносин, політичних функцій, політичного процесу і політичного режиму. Ця сторона політичної системи відображає процес формування, зміни, перетворення і функціонування політики;

4) ідеологічної, до якої включають сукупність політичних поглядів, політичної свідомості та культури; вона є підсистемою ідеологічних і психологічних елементів, оцінки людиною існуючого політичного буття і вибору варіанту поведінки у відповідності з індивідуальними та суспільними інтересами;

5) комунікативної, під якою розуміють зв'язки, що поєднують усі вищеназвані підсистеми і роблять політичну систему єдиним цілим, що має свої власні якості, відмінні від якостей її підсистем.

Виходячи саме з такого, широкого, розуміння політичної системи можна стверджувати, що до загальносоціальних принципів права, які привносяться до нього політичною системою, слід віднести:

- а) демократію;
- б) народовладдя;
- в) політичний плюралізм;
- г) автономність, незалежність і змагальність підсистем політичної системи;
- д) закріплення і забезпечення політичних прав і свобод;
- е) сполучення переконання і примусу;
- є) верховенство права;
- ж) поділ влади і т. ін. Щодо, наприклад, Конституції України, то це ст. 1, 5, 6, 7, 8, 15, 25, 26 та інші.

Безумовно, демократія — найбільш загальний принцип і політичної, і правової системи. Він належить до всіх сторін, елементів цих систем, бо вже давно став загальнолюдською цінністю і далеко вийшов за його буквальне значення — “влада народу”. Принцип народовладдя є його логічним продовженням. Народ здійснює свою владу в різних формах: через органи державної (поділеної на законодавчу, виконавчу, судову і контрольно-наглядову) влади та орга-

ни місцевого самоврядування, безпосередньо — шляхом виборів і загальнодержавного референдуму, народної законодавчої ініціативи, під якою розуміють особливий спосіб внесення проектів законів тощо. Отже, народ визнається єдиним суверенним носієм влади і наділяється правом захищати свою владу, протидіяти гнобленню з боку державної або ж якоїсь іншої влади (кампанії громадянської непокори і навіть збройний опір).

Принцип політичного плюралізму встановлює нормативно-правове закріплення багатопартійності, а також отримує своє продовження у принципі автономності, незалежності і змагальності підсистем і суб'єктів політичної системи. Останній міститься у твердженні, що держава, політичні партії, громадські об'єднання, ідеологія і навіть право як форма виразу політики мають виконувати свою специфічну роль у суспільстві на паритетних засадах, конкурувати між собою за вплив на політичну систему, суспільство у цілому. Свідченням цього є заборона об'єднання партійних і державних інститутів, підпорядкування державних органів партійним програмам, сумісництва посадових осіб і т. ін. Так, ст. 5 Конституції Чехії проголосила, що "політична система заснована на свободі, добровільному об'єднанні і змагальності політичних партій". Для забезпечення змагальності політичних партій, громадських об'єднань, трудових колективів, груп підтримки право намагається встановити рівні права й рівні можливості (наприклад, у процесі виборчої кампанії).

Принцип закріплення й забезпечення політичних прав і свобод є гарантом демократичності у взаємовідносинах суб'єктів політичної системи, особливо — держави та інших організацій людей, окремих громадян. Водночас, враховуючи, що політична система утворена задля влади, безумовним уявляється й існування принципу сполучення переконання і примусу.

Принцип верховенства права у політичній системі формувався поступово і спочатку дістав вияв у визнанні природних і невідчужуваних прав людини, а потім — у верховенстві закону і парламенту. Лише за сучасності він набув універсального значення і є складовою концепції правової держави і громадянського суспільства.

Загальносоціальні політико-правові принципи мають забезпечувати стабільну демократичну політичну систему, яка була б гарантом політичної стабільності і безконфліктності, неапетатизованості держави, ліберальності суспільства та його інституцій. З іншого боку, політичне протистояння різних політичних сил, політична

поляризація суспільства, відсутність чітко визначеного напрямку політичного розвитку свідчать про слабкість не тільки політичної, а й інших соціальних систем суспільства. Вона здебільшого призводить до соціальних катаклізмів, а саме — диктатур, переворотів, революцій, громадянських війн. Щодо цього пророчим є вислів Карла Поппера: “Ми завжди повинні бути готові до найгірших вождів, хоча й прагнути, звісно, одержати найкращих” (76, 156).

Якщо до характеристики економічної системи підходити з тих самих позицій, що й до політичної, тобто розуміти під нею єдність усіх економічних структур, нормативне (правове) забезпечення їх діяльності, порядку і процедури відносин між ними, усвідомлення й оцінку цієї діяльності людьми і зв'язки між зазначеними компонентами, то до загальносоціальних принципів права, які обумовлюються економічною системою, треба віднести принцип охорони власності, її розвитку і збагачення. Відразу слід зауважити, що цей процес у різних країнах відбувається по-різному — залежно від того, яка модель економіки використовується у суспільстві: ринкова чи одержавлена. Якщо економіка ринкова, то діють такі принципи, як свобода і рівноправність усіх форм власності; свобода підприємницької діяльності; свобода угод і договорів; змагальність і конкуренція; заборона монополізму; попит і пропозиція. За умови, що економіка одержавлена, діють протилежні принципи, а саме: монізм власності; заборона підприємницької діяльності та приватної ініціативи; централізм; плановість тощо

Водночас наше сьогодення свідчить, що між цими двома моделями економіки не має чіткого водорозділу. У демократичних країнах з ринковою економікою немає безмежної ринкової анархії, їм притаманна ринкова економіка, що регулюється і прогнозується державою. З другого боку, окремі принципи ринкової економіки стають домінуючими і в одержавленій моделі економіки. Про це свідчать, наприклад, зміни і доповнення, внесені у китайську конституцію у 1993 р. Одне з них проголошує, що “державна здійснює соціалістичне ринкове господарство”. Саме тому можна говорити про деякі загальносоціальні, економіко-правові принципи, до яких, окрім вищезгаданого, додають принципи:

- націоналізації та приватизації суспільно важливих галузей економіки, окремих її об'єктів;
- планування (прогнозування) економіки;
- економічної справедливості;
- справедливого розподілу суспільного продукту;

- диференціації власності по об'єктах і суб'єктах;
- свободи комерційної діяльності;
- соціальної функції власності (наприклад, Конституція Португалії 1976 р.);
- сполучення інтересів власника із загальним благом (наприклад, ст. 70 Конституції Перу 1993 р.);
- обмеження прав власника суспільними інтересами (наприклад, ст. 14 Основного Закону ФРН);
- антимонополізму;
- відчуження власності на підставі закону і відповідно до нього;
- діалектичного поєднання економічних і адміністративних методів управління економікою (наприклад, в конституціях Італії 1947 р., Іспанії 1978 р., Португалії 1976 р.);
- участі працівників в управлінні економікою;
- свободи праці;
- суспільного контролю за розвитком економіки, найбільш важливими економічними процесами тощо.

Саме такий підхід дозволив В.Ф. Опришку до групи спеціальних принципів міжнародного економічного права включити:

- принцип розвитку міжнародних економічних і науково-технічних відносин між державами;
- принцип юридичної рівності і недопустимості економічної дискримінації держав;
- принцип свободи вибору форми організації зовнішньо-економічних зв'язків;
- принцип невід'ємного суверенітету держав над їх природними та іншими ресурсами, а також над їх економічною діяльністю;
- принцип найбільшого сприяння;
- принцип національного режиму (71, 15).

Це, в свою чергу, є свідченням правильності обраного підходу до висвітлення загальносоціальних принципів, які обумовлюються діалектичним зв'язком правової та економічної систем.

До загальносоціальних принципів власне соціальної системи, під якою розуміють єдність усіх соціальних спільностей, соціальних норм та їх взаємовідносин, відносять:

- принцип соціальної солідарності, покликаний забезпечити безконфліктність розвитку народів, націй, етнічних та інших соціальних груп, міста і села, виробників і споживачів, літніх людей і молоді тощо. Він прямо зафіксований у ст. 2 Конституції Італії 1947 р.;

— принцип соціальної спрямованості держави, який дістає вияв у концепції “соціальної держави”. Під останньою розуміється така держава, яка реально здатна здійснювати ефективну соціальну політику, тобто практично і на відповідному рівні забезпечувати права і свободи людини, створювати доступні й ефективні системи охорони здоров’я, освіти та соціального забезпечення, підтримувати малозабезпечені прошарки населення, ефективно боротися із злочинністю, попереджати виникнення соціальних конфліктів тощо;

— принцип соціальної безпеки, який передбачає діяльність суспільства з профілактики, попередження, припинення й знешкодження наслідків соціальних загроз;

— принцип правової та іншої соціальної охорони екології, що втілений у конституціях Казахстану, Росії, Естонії та інших держав;

— принцип соціальної охорони та підтримки шлюбу і сім’ї та інші.

Витоки духовного життя суспільства, особливо мораль, становлять такі загальносоціальні принципи права:

— соціальної справедливості;

— гуманізму;

— свободи вираження думки і переконань (слова, друку — зафіксовані у ст. 21 Конституції Італії, 1-й поправці до Конституції США, ст. 21 Конституції Японії та ін.);

— свободи совісті (1-а поправка до Конституції США, ст. 43 Конституції Литви 1992 р. та ін.);

— ідеологічного і культурного плюралізму. Цей принцип офіційно встановлений ст. 13 Конституції РФ 1993 р., ст. 5 Конституції Казахстану 1995 р., ст. 5 Конституції Молдови тощо.;

— свободи освіти, наукової, художньої та іншої творчої діяльності;

— соціального і патріотичного обов’язку;

— відсутності державної ідеології та ін.

Основними юридичними принципами права є:

— верховенство права, яке у цьому розумінні має визначатись як офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) — у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який дістає вияв саме у принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілими й такими, що використовуються для самоврегулювання суспільних відносин;

- верховенство закону;
- точне й неухильне дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів;
- оптимальне вираження у нормативно-правових актах волі та інтересів народу, потреб суспільного розвитку;
- забезпечення внутрішньої збалансованості правової системи, її інтеграція і диференціація на відповідні елементи;
- несуперечність елементів у системі і структурі права;
- відповідність норм і правовідносин, юридичних прав і обов'язків, тощо;
- юридична рівність перед законом і судом;
- свобода дій у рамках закону, передбачення законом можливості творчої самодіяльності суб'єктів права;
- справедливість, гуманність і демократичність законодавства і правосуддя;
- відповідність тяжкості правопорушення і юридичної відповідальності;
- презумпція невинності;
- недопустимість бути суддею у власній справі;
- обов'язкове встановлення по юридичній справі об'єктивної істини;
- недопустимість повторного покарання за одне й те саме правопорушення;
- юридична відповідальність тільки за встановлену вину;
- виключення видів покарання, що принижують людську гідність чи спричиняють фізичні страждання тощо.

Зауважимо також, що абсолютна більшість із зазначених загальносоціальних і юридичних принципів права закріплені у тому чи іншому вигляді у системі нормативно-правових актів. Але недостатньо тільки проголосити відповідні принципи, необхідно їх послідовно здійснювати у фактичній юридичній діяльності, адже загальносоціальні і юридичні принципи права — не тільки теоретичні абстракції, а й мають практичне значення. Позбавлені згаданих принципів, правові системи — аморфні, легко піддаються ерозії, не є дійовими, мають істотні прогалини. Наявність стабільних і чітко сформульованих принципів — одна з ознак досконалого, дійового права.

Як і все, що належить до права, його загальносоціальні та юридичні принципи набувають соціального значення у процесі їх здійснення у суспільних відносинах, за умов, що сприяють їх повній

і всесторонній реалізації у всіх сферах суспільного життя. Важливо, щоб принципи і практика не суперечили одне одному. Це стосується, у першу чергу, принципів повновладдя народу, свободи, рівності й справедливості.

Особливої уваги заслуговують і юридичні принципи, які, як уже зазначалось, виражають специфічні властивості права і забезпечують оптимальне використання права в регулюванні й охороні суспільних відносин. Разом з тим не можна надавати переваги жодному з різновидів загальносоціальних (політичні, економічні, соціальні, духовні) чи юридичних системних (загальноправові, міжгалузеві, галузеві і принципи інститутів права) і структурних (публічні й приватні, матеріальні й процесуальні, охоронні й регулятивні, об'єктивні й суб'єктивні) принципів. Певна і дещо навіть умовна ієрархія названих принципів має, насамперед, гносеологічне значення і не принижує ролі інших різновидів правових принципів. Порушення будь-якого принципу шкідливо не тільки для нього — воно неминуче негативно відбивається на реалізації інших принципів, на функціонуванні всієї правової системи. Це пояснюється тим, що принципи теж становлять відповідну систему, яка є підсистемою правової системи, а остання пов'язана з іншими соціальними системами.

Отже, загальносоціальне право і його принципи та юридичне право і його принципи відіграють одну з найважливіших ролей в житті всього суспільства. Останнє регулює і охороняє суспільні відносини за допомогою юридичного права, але базується на загальносоціальному праві, яке формувалось суспільною свідомістю протягом усієї історії людства. Діалектичне поєднання загальносоціального і юридичного права забезпечує створення такого регулятора і охоронця суспільних відносин, який є необхідним на сучасному етапі розвитку суспільства.

І загальносоціальні, і юридичні принципи — це соціальні норми, тобто такі правила, що забороняють чи потребують певних способів дій, як, наприклад, Десять заповідей Божих або принципи виборчого права. Ці принципи — чи то у формі нормативно-правового акта, чи моральної заповіді — можуть бути запроваджені у життя тільки людиною. Вони можуть оцінюватися як добрі чи погані, правильні чи помилкові, прийнятні чи неприйнятні тощо, а тому змінюватися або відмінятися. Але завжди треба пам'ятати, що "істинним" чи "хибним" принцип можна назвати умовно, тому що він не описує факт, а лише визначає напрямок нашої поведінки.

Якщо принцип не втратив своєї актуальності і має якийсь зміст, то його можна додержувати чи порушити, але якщо не можна ні того, ні іншого, тоді такий принцип є фіктивним і не має значення, а отже, його треба відмінити.

Принципів, і загальносоціальних і, особливо, юридичних дотримуються завдяки контролю з боку людини, завдяки людським вчинкам і рішенням. До цього спонукають соціальні, у тому числі і юридичні, санкції, але завжди слід пам'ятати, що певні, особливо загальносоціальні, принципи випливають з людської природи і відповідають їй, тоді як юридичні можуть їй суперечити. Ця природність загальносоціальних принципів пояснюється тим, що нас створила природа, вона ж наділила нас владою змінювати світ, передбачати і планувати майбутнє, ухвалювати далекосяжні рішення, за які ми повинні нести соціальну відповідальність. Остання, насамперед з природної точки зору, передбачає гуманізм, в тому числі й у сфері права. Гуманізм у сполученні з лібералізмом є найбільш актуальною доктриною усіх сучасних правових концепцій. Їх понятійно-категоріальні ряди, ідеї, теорії, напрями розвитку є різними, але сутність єдина, її можна визначити словами І. Канта "Завжди визнавайте, що кінцевою метою є людська особистість, і не використовуйте її як простий засіб для досягнення своїх цілей" (76, 120).

2.2. Принципи публічного і приватного права

Публічне й приватне право — структурні елементи юридичного права, а отже, через останнє опосередковують свої принципи, але публічному і приватному праву притаманні й принципи загальносоціального права. Властиві останньому свої (специфічні) принципи можна дослідити тільки у контексті загального висвітлення і розуміння його сутності.

Поділ права на публічне й приватне обумовлений виокремленням держави і суспільства як соціальних інституцій, що мають свої, властиві тільки їм, інтереси. Вперше таку диференціацію права було науково обґрунтовано у рамках романо-германської правової сім'ї.

Загальновідомо, що у сучасному світі існує багато правових систем. А тому право розглядається по-різному, воно неоднаково історично формувалось, використовувало здебільшого прямо протилежну юридичну техніку, воно утворене для різних суспільств з різною структурою, ідеологією, вірою. Проте всі існуючі нині пра-

вові системи можна звести до обмеженого числа правових сімей. При цьому треба чітко уявляти, що термін “правова сім’я”, навколо якого й у вітчизняній, і в зарубіжній юридичній літературі точилось і точиться багато дискусій, є дещо умовним, бо заснований не на одному, чітко визначеному, критерії, а на багатьох.

Якщо вдатися до аналізу становлення цього поняття, то слід підкреслити, що ще учасники Першого міжнародного конгресу порівняльного права у 1900 р. виокремлювали французьку, англо-американську, германську, слов’янську і мусульманську правові сім’ї. У подальшому об’єднання правових систем у правові сім’ї здійснюється на підставі расових, мовних, історико-генетичних, першоджерельних, ідеологічних і техніко-юридичних ознак. Сучасна юридична наука виділяє романо-германською, англо-саксонську, традиційну і релігійну правові сім’ї.

Правова сім’я — це сукупність національних правових систем, об’єднаних спільністю історичного формування, видів джерел права, головних правових галузей та інститутів, правореалізації, правового понятійно-категоріального апарату. Запроваджуючи в юридичну науку це поняття ми досягаємо головної цілі. Ми зможемо не вникаючи у деталізовані особливості конкретної правової системи акцентувати увагу на загальних ознаках і властивостях декількох правових систем, об’єднаних в одну правову сім’ю.

Ще з часу виникнення і в процесі розвитку право завжди виявляло дві суперечні та водночас взаємопов’язані свої сторони: перша з них публічно-правова. Вона свідчить, що право тою мірою, якою воно є знаряддям державної влади, виступає як публічне право. З цієї сторони право, як і держава являє собою правове утворення, зведене в цілому до законів державної влади; інша його сторона узгоджується з вимогами ринку, приватної власності, забезпечення правового статусу автономної особистості. Вона обумовлена необхідністю розвитку (спочатку через звичаї, судові рішення, потім — через закон) особливої правової сфери, в якій можуть реалізовуватися економічні свободи, самостійність і рівність товаровиробників і яка може захистити недоторканність власників, учасників торговельної діяльності від втручання держави і її свавілля.

Таким чином, у всіх країнах романо-германської правової сім’ї, до якої належить більшість країн континентальної Європи, в тому числі й Україна, визнається диференціація права на публічне та приватне. Цей поділ має майже загальний характер і є важливою характеристикою правових систем країн романо-германської пра-

вової сім'ї. Сутність його у тому, що до публічного права відносять ті галузі й інститути, які регламентують статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з останньою, а до приватного — галузі та інститути, що регулюють відносини індивідів між собою; тобто для всіх юристів романо-германської правової сім'ї є очевидним, що відносини між владою і підлеглими їй утвореннями та фізичними особами висувають свої, притаманні тільки їм, проблеми і потребують іншої регламентації, ніж відносини між приватними особами.

Мабуть, саме це мав на увазі Я.П. Козельський, коли, розглядаючи право через політику і вважаючи, що остання — це наука втілювати праведні наміри в життя найбільш придатними і водночас праведними засобами, зазначав, що “поділяє загальну політику на політику, щодо кожної людини особисто і політику щодо посадових осіб” (31, 13). С.Ю. Десницький взагалі вказував, що зміст юриспруденції складається з чотирьох частин, кожна з яких присвячена таким питанням:

- 1) сутність правління у різні століття і у різних народів;
- 2) права, що походять в суспільстві від різного стану і звання людей;
- 3) права, що походять від різних і взаємних справ між обивателями;
- 4) поліція, або благоустрій громадянський (24, 16).

З огляду на це можна стверджувати, що загальна воля та приватні інтереси не можуть бути зважені на одних і тих самих терезах. До цього треба додати, що повагу до права набагато простіше прищепити приватним особам (державна при цьому може відігравати роль арбітра), чим державі, яка сама є носієм влади.

Поділ права на публічне й приватне довгий час розглядався у рамках вчення, яке тлумачило його як “природний порядок”, що є незалежним і домінантним щодо держави. Стверджувалось, що прерогатива утворення й забезпечення функціонування публічного права належить державі, а приватного — юридичним інституціям і закладам громадянського суспільства. А тому юристи, які у Римі користувались широкими правами і не належали до державних структур, концентрували увагу на приватному праві. Загальновідомо, що у римському праві, яке стало основою права країн романо-германської правової сім'ї, не було конституційного, адміністративного і навіть повноцінного кримінального права.

Вже пізніше, з визнанням доктрини існування невід'ємних прав

людини і громадянина, запровадженням інститутів демократичної політичної і державної влади, застосуванням на практиці принципу поділу влади, почало інтенсивно формуватися і запроваджуватися публічне право. Але юристи романо-германської правової сім'ї схиляються до того, що публічне право може діяти тільки за умови високого рівня громадянської свідомості та організованості громадянського суспільства. Саме наявність останніх змушує правителів і адміністраторів підкорятися дисципліні та контролю, забезпечує таку владу, за якої ті, що керують, бачать у людині громадянина, а не підлеглого.

Публічне й приватне право будь-якої країни, і це треба взяти до уваги українському законодавцю, перебувають в органічній взаємодії, що і забезпечує належне функціонування всієї правової системи у цілому. Більш того, у сучасному суспільстві публічне право є засобом охорони суспільних інтересів, побудованих на поєднанні інтересів колективних і локальних та інтересів особистості, тоді як приватне право походить з узгодження інтересів індивіда з інтересами колективу та всього суспільства. Тому суспільний лад, що визнає плюралізм інтересів, не може і не повинен призводити до монополізації державного інтересу і невизнання локальних, особистих, а також колективних інтересів, до поглинання публічним правом приватного права. Треба розуміти, що зазначена диференціація права є об'єктивною, тобто такою, що не залежить від чиєїсь суб'єктивної волі, навіть волі держави, бо спирається на саму природу права, його специфічні соціальні функції і, врешті-решт, на вічне протиріччя — відносини між індивідом та суспільством в особі держави.

Оскільки забезпечення суспільно-колективного і особистого інтересів досягається різними юридичними засобами і правовими механізмами, їх правове відношення, характер взаємозв'язків їх суб'єктів відбиваються у відмінностях публічного й приватного права. Так, основний метод регулювання, наприклад майнових відносин, характеризується диспозитивністю, рівністю і автономністю сторін. Саме він, разом із специфікою предмета правового регулювання, і зумовлює існування аналогічних специфічних принципів даної галузі права. Водночас основний метод регулювання адміністративних, управлінських правових відносин характеризується, як відомо, чіткою регламентацією, імперативністю, започаткуванням влади та підкорення. Що викликає і зумовлює існування аналогічних принципів цієї галузі права.

Існування в Україні протягом тривалого часу командно-бюрократичної управлінської системи призвело до звеличення публічного (особливо адміністративного) права за рахунок правового захисту інтересів особистості та колективів, до надмірного державно-апаратного адміністративного втручання у різноманітні сфери цивільного права та юридичної регламентованості майнових відносин, що негативно вплинуло не тільки на економіку, а й на політику. Якщо розглядати навіть сучасну правову систему України, то треба визнати, що через відсутність у ній чіткого поділу галузей права на публічні та приватні вона позбавлена можливості повноцінно забезпечувати суспільну волю шляхом поділу та поєднання інтересів і частково втратила свою специфічну соціальну функцію, а звідси — соціальну цінність та ефективність.

Правові реформи, що здійснюються сьогодні в Україні, насамперед покликані усунути поглинання апаратно-бюрократичним інтересом, який прикривається завісою загальнонародного, дійсних інтересів суспільства, соціальних структур і спільностей, колективів і особистостей. Це обумовлює необхідність створення у політико-правовій сфері механізмів виявлення і узгодження інтересів суспільства, колективу й особистості, що, у свою чергу, означає встановлення нормальних співвідносин публічного і приватного права.

Отже, право з перших стадій свого існування і до наших днів так і розвивається у вигляді двох відносно самостійних сфер — публічного й приватного права.

Публічне право — це царина державних справ та їх самовлаштування: сама діяльність держави як публічної влади всіх публічних інститутів, регулювання діяльності апарату держави, адміністративних відносин, державної служби, кримінального переслідування і відповідальності і таке інше. Це галузі та інститути права, побудовані на принципах: влади і підкорення; субординації; ієрархії; нерівного правового положення; імперативності; загальної зобов'язаності; правового захисту загальносуспільного інтересу тощо.

Приватне право — царина приватних справ, тобто регламентація правового статусу особистості, приватної власності, вільних договірних відносин, спадкування і таке інше. Це галузі та інститути, побудовані на принципах: автономії; добровільності; юридичної рівності; диспозитивності; координації; загального дозволу; правового захисту приватного інтересу та інших.

Так, принцип автономії у приватному праві означає, що суб'єкти останнього вільно здійснюють свої права. Їх рішення ґрунту-

ються на принципі: “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, а це, у свою чергу, означає, що не допускається втручання в їх справи або протидія їм. Тобто йдеться про гарантовану законом можливість фізичної або юридичної особи за своїм розсудом розпоряджатися суб’єктивними правами, реалізовувати їх, передавати чи доручати іншому суб’єктові або взагалі не користуватися ними. Принцип добровільності передбачає, що суб’єкт сам несе відповідальність за виконання своїх обов’язків, відповідає за ними своїм майном, грошима, цінними паперами, відшкодовує шкоду, заподіяну його неправомірними діями тощо. Принцип рівності виражається у вільному волевиявленні і його оцінці, що дорівнює іншим. Зрозуміло, що абсолютно рівного волевиявлення немає і бути не може, але, наприклад, за укладення угод воно формально, правом, вважається саме таким.

Влада і підкорення як принцип публічного права передбачає, що суб’єкт, який приймає загальнообов’язкове або конкретно-обов’язкове рішення, не пов’язаний необхідністю згоди сторони, якій воно адресується, а остання під загрозою примусу зобов’язана його виконати. Проте це зовсім не означає відсутності можливості впливати на прийняття владного рішення. Для цього мають провадитись опитування, врахування думок, обговорення проектів, соціологічні дослідження тощо. Принцип загальної заборони дістає вияв у чіткому визначенні прав і обов’язків, а все інше вважається забороненим, не дозволеним, виходити за рамки чого є неправомірним. Принцип сполучення примусу й переконання забезпечує безпосередньо-владний і опосередковано-бажаний вплив на суспільні процеси і поведінку людей.

І приватне, і публічне право диференціюються на галузі права таким чином, що кожна галузь належить або до приватного, або до публічного права. У праві немає і не може бути змішаних галузей. Змішаними можуть бути тільки галузі законодавства, які у своїй більшості є результатом штучних конструкцій законодавця і підсумком систематизації у формі міжгалузевої кодифікації законодавства.

Показовою у цьому аспекті є думка Ш. Монтеск’є, висловлена ним у творі “Про дух законів”: “Я відрізняю ті закони, які визначають політичну свободу в її відносинах до державного устрою, від тих, які визначають її відношення до громадянина” (60, 73). І ще: “Хоча всі злочини мають публічний характер, все ж таки слід відрізняти ті з них, які стосуються взаємовідносин громадян, і ті, які, скоріше, стосуються відносин держави та громадян. Перші називаються злочинами приватними, а другі — публічними” (60, 93).

Як і держава, право може найбільш повноцінно розвиватися, ефективно регулювати і, взагалі, виконувати свою місію тільки за умов демократії. Більш того, і сама демократія стає центром прогресу, цивілізації, якщо вона реалізується не тільки через інститути розвинутої держави, а й через передове, досить вдосконалене право. Публічне й приватне право за умов демократії перестає бути додатком до державної влади. Воно перетворюється на цілісний, відносно самостійний соціальний організм, що забезпечує свободу в суспільстві, права автономної особистості.

У демократичних країнах свобода вбачається зовсім не у тому, щоб робити все, що забажаєш. У сучасному суспільстві і державі, там де існують демократичні право і закони, свобода полягає лише у тому, що є можливість робити все, що не заборонено законом. Адже якби соціальні суб'єкти могли робити те, що правом і законом заборонено, то у них не було б свободи, бо теж саме могли б чинити й інші соціальні інституції, у тому числі й громадяни. А тому, за умов демократії публічне й приватне право ніби міняються місцем з державою, затверджується верховенство права, воно віднімається над державною владою, і це є те, що ми розуміємо під правовою державою.

За умов демократичного суспільства змінюється й співвідношення публічного і приватного права. Останнє, завдяки тому, що охоплює власність, договори, безпосереднє виробництво та інші майнові відносини, стає стимулятором суспільного матеріального розвитку, економічного благополуччя, гарантом автономії особистості та юридичного пріоритету її волі. Тому воно починає відігравати провідну роль у правовій системі, відтісняючи публічне право і навіть проникаючи у нього, через те, що, насамперед врегульовує інтереси особистості, гарантує недоторканність її прав. Тобто сфера публічного права не повинна перетворюватися на керуючу щодо громадянського суспільства, не може служити бюрократії та пануванню державного апарату над суспільством, вона, в основному, існує лише для правового врегулювання владно-управлінських відносин, що виправдані тільки у визначених правовим законом межах. При цьому вкрай важливим є офіційне визнання пріоритету приватного права щодо публічного, забезпечення постійного зміцнення першого.

З формуванням, існуванням і дією публічного й приватного права в сучасних демократичних країнах пов'язаний процес виникнення, розвитку й поширення міжнародного публічного і приват-

ного права. Міжнародне публічне і міжнародне приватне право є складовими (структурними) елементами міжнародного права взагалі. Останньому, на думку В.Ф. Опришка властиві такі принципи: мирного співіснування; суверенної рівності держав; співробітництва держав; невторчання; сумлінного виконання міжнародних зобов'язань; взаємної вигоди" (71, 14—15).

Ці принципи у тому чи іншому вигляді закріплені у міжнародних договорах, наприклад у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі, підписаному 1 серпня 1975 р., резолюціях Генеральної Асамблеї і Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, прийнятій у 1970 р., тощо.

Тому можна стверджувати, що принципи міжнародного права загалом є характерними для міжнародного публічного і міжнародного приватного права. Вони виникли ще й завдяки тому, що більшість демократичних держав офіційно проголосила пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права щодо норм внутрішньо-державного права. Так, згідно із ст. 25 Конституції ФРГ 1949 р., "загальні норми міжнародного права є складовою частиною федерального права. Вони мають пріоритет щодо закону і безпосередньо породжують права і обов'язки громадян, які проживають на федеральній території". Аналогічні формулювання є в нормативних актах майже всіх демократичних сучасних держав, у тому числі і в Декларації про державний суверенітет України, але, на жаль, у нас вони не закріплені на конституційному рівні.

Принципи міжнародного приватного права нерозривно пов'язані з розширенням міжнародного торговельно-економічного, науково-технічного і культурного співробітництва. Значення норм і принципів міжнародного приватного права зростає у міру поглиблення міжнародних господарських зв'язків, взагалі, спілкування й співробітництва організацій та фірм різних країн, окремих громадян. Тобто предметом регулювання у міжнародному приватному праві є відносини цивільно-правового характеру, що виникають у міжнародному житті.

У міжнародному публічному праві (його нормах і принципах) головна увага приділяється політичним взаємовідносинам, а саме, питанням забезпечення миру й міжнародної безпеки, суверенітету держав, невторчання у їх внутрішні справи.

Принципи міжнародного приватного і міжнародного публічного права тісно пов'язані між собою. Вони служать одній меті — забезпеченню мирного співробітництва в різних сферах і галузях міжнародного життя.

Недосконалість українського законодавства у цих структурних галузях права — це роздрібленість їх інститутів, принципів і норм, що містяться у багатьох розрізнених нормативних актах. А це, у свою чергу, зумовлює існування прогалин у нормативному врегулюванні низки важливих питань, що вже давно викликає тривогу і занепокоєння вчених і практиків. Важливим заходом, спрямованим на подолання цих недоліків, має стати кодифікація зазначених галузей права. До того ж і у вітчизняній юридичній науці досі не існує єдиної точки зору щодо складу і правової природи міжнародного публічного й приватного права. Одні фахівці стверджують, що таких структурних галузей права не існує і не має існувати, інші зводять його лише до принципів і норм, викладених у міжнародних договорах України з іншими державами. На жаль, така позиція знайшла втілення і в Конституції України. Безумовно одне — ця проблема ще чекає наукових досліджень, але регулювання питань соціального забезпечення, морської справи, торгівлі, екології в країнах Західної Європи вже нині свідчить про те, що зазначені сфери права треба вважати самостійними (структурними) міжнародними галузями права із своїми специфічними предметом, методом і принципами правового регулювання.

Сьогодення потребує, щоб наша юридична наука, а потім — і практика чітко визначили, що сфера дії приватного права (область громадянського суспільства) зосереджує в собі першооснову права, що диктується економічно-первинними правовими відносинами (загальносоціальними економіко-правовими принципами) з притаманними їм самостійністю суб'єктів, рівністю взаємних прав і обов'язків, вільним вибором поведінки, яка має бути обумовлена індивідуальним (приватним) інтересом, поєднаним із загальним (публічним) інтересом, охорона яких за згоди суспільства і загальної його домовленості з державою здійснюється останньою. Ця сфера передбачає ініціативу, творчість особистості, використання нею своїх неповторних можливостей і здатна задовольнити не менш неповторні потреби. Сфера дії публічного права є вторинною, аналогічно тому, що правова держава є похідною від громадянського суспільства. Вона має відобразити правове опосередкування індивідуальних і загальних інтересів, з переважним задоволенням останніх.

Виокремивши питання про систему і структуру права у частині, яка стосується приватного й публічного права, наша наука і практика стали на шлях суб'єктивізму, що ускладнило прийняття рішень щодо розуміння і практичної побудови правової системи, системи і структури права, систематизації законодавства тощо.

Вже сьогодні ринкові відносини — це економічна дійсність. І якщо розширення та розповсюдження публічного права за рахунок звуження сфери дії приватного права найчастіше, як уже зазначалось, пов'язане з авторитарним управлінням, то розширення меж дії права приватного свідчить про демократизацію суспільства і посилення гарантій прав і свобод громадян.

Отже, здійснення правової реформи в Україні потребує, насамперед, чіткого орієнтування на дві великі сфери юридичного опосередкування. В одному випадку — це “горизонтальні” (майнові і немайнові) правовідносини, що передбачають рівне становище відносно самостійних суб'єктів права, які на договірних принципах і засадах і в рамках закону визначають взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Це — відносини між громадянами — власниками, орендарями, фермерами, громадянами і організаціями, організаціями, у тому числі і державними, між собою, акціонерними і орендними підприємствами, колгоспами та іншими кооперативними організаціями. В іншому випадку перед нами — “вертикальні” (управлінські) правовідносини, що передбачають відносини влади-підкорення, субординації, суб'єкти яких взаємопідлеглі, а тому їх права та обов'язки прямо і вичерпно сформульовані в законах. Це — відносини між взаємопідлеглими організаціями та підвідомчими їм підприємствами, а також громадянами і адміністративними установами. Удосконалюючи правове регулювання, необхідно розрізняти ці дві, далеко не одноманітні, сфери відносин, які потребують різних методів і засобів юридичної регламентації.

Адже для правового регулювання виняткове значення має характер взаємного становища сторін. Саме виходячи з нього розрізняють відносини координації і субординації, як було зазначено, “горизонтальні” та “вертикальні” суспільні зв'язки. До того ж загальновідомо, що структура суспільних відносин дуже великою мірою залежить від статусу учасників, які здійснюють діяльність. Звідси, треба визнати, що саме структура безпосередньо впливає на властивості правового регулювання, яке до певної міри залишається нейтральним щодо якості діяльності.

Відносини координації передбачають рівне становище сторін і як один з головних — принцип диспозитивності. Відносини субординації складаються між підпорядкованими сторонами і потребують правового регулювання, головним чином, на підставі принципу імперативності. Відповідно, правові системи складаються (визнається чи не визнається це юридичною теорією і практикою)

з двох великих комплексів (структур) галузей права приватного і публічного.

Не рахуватися з відмінностями в регулюванні відносин координації і субординації не можна, бо, хоча межі між галузями права рухливі, а методи регулювання не завжди чітко відрізняються, намагання застосувати до відносин, наприклад субординації, принцип диспозитивності регулювання так само безнадійне, як і намагання імперативними засобами регламентувати відносини координації.

Взагалі треба визнати, що правове регулювання і державне управління не можна ототожнювати. Право опосередковує не тільки відносини влади-підкорення, а й інші важливі конкретні соціальні відносини, які не регулюються іншими соціальними нормами. Центральними в сучасних правових системах є інститути прав людини, власності, форм і видів життєдіяльності тощо. А тому немає і не повинно бути ніяких підстав вважати право одним з додатків державної влади. Взаємозв'язок між державою і правом глибший, складніший, діалектичніший.

Історія і сучасність юриспруденції свідчать, що довільне, науково не виважене правове регулювання нетривке, а у практичному плані неефективне і навіть шкідливе. Нормативно-правові акти, що приймаються всупереч найважливішим принципам і закономірностям приватного і публічного права, приречені на бездію. Адже цивільному праву притаманні свій предмет правового регулювання, свої принципи й методи, а адміністративному праву — свої.

У всіх галузях права, які регулюють переважно відносини координації ("горизонтальні" відносини), є дещо загальне. Усі галузі, що регулюють переважно відносини субординації ("вертикальні" відносини), теж мають дещо загальне. У першому випадку воно дістає вияв у принципі диспозитивності, а в другому — у принципі імперативності. Обидва ці принципи специфічно юридичні і ніяк не виключають один одного, вони однаковою мірою забезпечують сполучення суспільних і особистих інтересів, але кожний — властивим йому способом. С.С. Алексєєв називає ці принципи найпростішими прийомами регулювання, які визначають якість суб'єктивних прав і обов'язків, особливості дозволів і заборон. Так, він пише: "Держава може регламентувати поведінку учасників суспільних відносин або безпосередньо, зверху (імперативне регулювання), або опосередковано — з наданням суб'єктам у тій чи іншій формі дозваної можливості самим визначати умови своєї поведінки (диспозитивне регулювання)" (3, 178).

Разом з тим галузевий метод не можна повністю зводити до одного з двох зазначених принципів. Ці принципи втілені в юридичних нормах, сполучаються з іншими принципами та юридичними засобами впливу, які виражаються у багатьох сторонах і елементах прав і обов'язків, правовідносин, властивих відповідній галузі. Але принципи, що розглядаються, створюють відповідний юридичний режим, юридичну атмосферу, притаманну приватному або ж публічному праву.

Значний елемент імперативності регулювання управлінських та інших політичних відносин об'єктивно обумовлений взаємним становищем сторін цих відносин, а також тим, що ця сфера поведінки безпосередньо не детермінується матеріальними відносинами. Диспозитивність майнових відносин об'єктивно зумовлюється істотною матеріальною детермінацією поведінки суб'єктів, а також характером їх взаємного становища.

Принципи імперативності і диспозитивності — важливі специфічно юридичні основи, які в системі принципів права набувають структурно-галузевого характеру. Вони впливають не тільки на юридичні норми, визначаючи, зокрема, питому вагу різних видів норм (заборонних, зобов'язуючих, дозволяючих) в окремих галузях права, а й правове становище суб'єктів відносин, що регулюються, тобто втілюються як в об'єктивному, так і в суб'єктивному праві (102, 46—47).

Не менш важливими керівними ідеями публічного і приватного права, які теж можна вважати у системі принципів права міжгалузевими, є принцип: “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, який, у свою чергу, діалектично передбачає існування і застосування принципу-антагоніста: “Заборонено все, що прямо не дозволено законом. Завдання полягає в тому, щоб на послідовно гуманістичній, демократичній основі запровадити, відповідно, перший — щодо приватних осіб, а другий — щодо політико-владних інститутів та їх представників.

Щоб обґрунтувати необхідність їх діалектичного поєднання у приватному й публічному праві, достатньо уявити собі, що принцип “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, став основою діяльності органів, які виконують державно-владні, наприклад управлінські функції. Одразу ж стає очевидним, що у даному разі посадові особи цих органів практично одержать необмежену владу. Саме тому принцип “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, може бути застосований лише щодо об'єктів управлін-

ня, якими в управлінських відносинах, що розвиваються за схемою “суб’єкт — об’єкт управління”, можуть виступати громадські об’єднання, підприємці, орендарі, підприємства і установи, в тому числі й державні, окремі громадяни тощо, тобто переважно у сфері приватного права. Щодо суб’єкта управління, ким би він не був, то для нього у сфері прийняття і організації виконання владно-управлінських рішень принципом діяльності має бути прямо протилежний принцип — “Заборонено все, що прямо не дозволено законом”. Цей принцип повинен регулювати діяльність не тільки суб’єктів державного управління, а взагалі всіх суспільно-політичних інститутів, що наділені владою, тобто у сфері публічного права. Для забезпечення реального регулювання останній принцип має бути відображений і зафіксований у компетенції відповідного органу — суб’єкта управління, а також у правах та обов’язках посадових осіб цих органів.

Специфіка принципів, які розглядаються, у тому, що вони, відповідно, у приватному і публічному праві діалектично взаємопов’язані з іншими правовими засобами, предметом, методом, способами, типами, іншими атрибутами правового регулювання. З одного боку, вони впливають, обумовлюють існування і користування цими правовими засобами, а з іншого — самі ґрунтуються на них, виражають їх сутність. С.С. Алексєєв, розглядаючи загальні дозволи і загальні заборони, залежно від яких формується тип правового регулювання, так визначив це положення: “Повністю зрозуміло, що якщо відповідні ідейно-політичні, моральні чи інші міркування стали принципами права, то, значить, відповідно до них складаються і загальні дозволи, і загальні заборони” (8, 234). Так, взаємодія даних принципів і предмета правового регулювання, під яким розуміють конкретні вольові суспільні відносини (що регулюються правом або ж об’єктивно потребують правового врегулювання) конкретної галузі, яка належить до приватного чи публічного права, дістає вияв у тому, що застосування того чи іншого зазначеного вище принципу права, його реалізація обумовлені особливостями суспільних відносин, що регулюються або ж потребують врегулювання.

Вже зазначалося, що принцип “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, не може застосовуватись в регулюванні діяльності політико-владних суб’єктів.

Принципи “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, і “Заборонено все, що прямо не дозволено законом”, безпосередньо

пов'язані і визначають також метод галузі, яка саме завдяки цьому належить або до публічного, або до приватного права. Вони не тільки покладені в основу кількісного співвідношення дозволів, зобов'язань і заборон, які можуть поєднуватись у різних варіантах і здійснювати загальний вплив за пріоритетності якогось одного елемента, тобто створювати метод правового регулювання, а й взаємодіяти і з прийомами, і відповідно цьому, з іншими принципами правового регулювання: регулювання державою суспільних відносин безпосередньо зверху, імперативне регулювання та відповідний принцип і диспозитивне регулювання та відповідний принцип. Отже, держава надає учасникам суспільних відносин можливість самим визначати варіанти своєї поведінки.

Вказані принципи і визначають у публічному і приватному праві характер юридичного становища учасників (суб'єктів) правових відносин, їх правовий статус, характер їх суб'єктивних прав і обов'язків. Згідно з цим правове регулювання може здійснюватися на основі координації (правової рівності суб'єктів) і субординації (правової підпорядкованості один одному).

Таким чином, можна стверджувати, що принципи публічного і приватного права: диспозитивності та імперативності, координації та субординації, примусовості й добровільності, захисту загально-соціальних і особистих інтересів, "Дозволено все, що прямо не заборонено законом", і "Заборонено все, що прямо не дозволено законом", та ін. перебувають ніби у діалектичному протиріччі і разом з тим вони єдині, бо належать до тієї чи іншої правової системи і функціонують у ній. Також впадає у вічі їх певна схожість з методами, прийомами, типами, засобами правового регулювання, що використовуються публічним і приватним правом, але ця схожість не означає їх тотожності. Справа у тому, що принцип — це явище більш високого порядку абстрагування. Саме вказані принципи публічного і приватного права, в силу їх особливого значення, знаходяться біля витоків конструювання цих двох комплексів (структур) галузей права. І законодавець, перед тим, як впровадити той чи інший метод, прийом, тип, засіб, послідовність правового регулювання в галузь права, повинен визначитися і керуватися вказаними принципами чи то приватного, чи то публічного права.

Так, затвердження принципів, що вже згадувались: "Дозволено все, що прямо не заборонено законом", і його антиподу обумовило існування загальнодозвільних і загальнозаборонних типу, методу, способу і прийомів правового регулювання суспільних відносин — і

не щодо конкретної галузі, а щодо їх комплексів, тобто публічного і приватного права. Річ у тому, що ці та інші зазначені принципи підіймаються над усією системою і структурою права, окремими галузями та інститутами. Вони як ніщо, пов'язують право з тими політичними, економічними, соціальними, духовними процесами, які відбуваються у суспільстві. Принцип “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, все більше набуваючи домінуючого значення, стає загальноправовим принципом. Він передбачає диспозитивність в регулюванні, правову автономність усіх, на кого поширюється, всебічну захищеність прав учасників, повне відшкодування шкоди, заподіяної в результаті його порушення, ініціативу, творчість, заповзятливість громадян та їх трудових колективів. Водночас він потребує реального і практичного поширення принципа-антагоніста — “Заборонено все, що прямо не дозволено законом”, на діяльність органів і посадових осіб, що здійснюють політико-владні функції.

Якщо ж у тій чи іншій сфері суспільного життя мають місце як “горизонтальні”, так і “вертикальні” відносини, діють принципи диспозитивності та імперативності, “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, і “Заборонено все, що прямо не дозволено законом”, та інші діалектичні принципи приватного й публічного права, то це означає, що і регламентувати такі відносини мають галузі, які, відповідно, належать і до приватного, і до публічного права. Наприклад, таким є становище щодо правового регулювання народного господарства: майнові відносини між підприємствами мають підлягати нормам цивільного права, а відносини між підприємствами й міністерствами — нормам адміністративного права. А тому одним з головних завдань економічної реформи та її правового забезпечення треба вважати здійснення повноцінної приватизації державних підприємств-товаровиробників і тим самим звеличення ролі цивільного права в регулюванні правових відносин за рахунок звуження сфери впливу права адміністративного.

Здійснення політичної реформи повинно забезпечуватись, головним чином, нормами галузей, що належать до публічного права. Інститути політичної демократії мають отримати належну правову підтримку з боку державного (конституційного) і адміністративного права. Значне місце у цьому процесі за будь-якого суспільства посідає регулювання національних і державно-федеративних відносин. Не можна забувати і про вдосконалення галузі кримінального права.

Наукова диференціація структури права на публічне і приватне, класифікація і угруповання галузей права і законодавства, що належать до них, сприяють процесу їх інтеграції в цілісну вітчизняну правову систему, підвищують рівень цієї системи, вдосконалюють структуру і систему права і законодавства. Цілісність права, у свою чергу, забезпечує підвищення ефективності функціонування права, поділ і поєднання інтересів суспільства, держави, регіонів, колективів і кожної особистості.

У всякому разі, підвищення ролі права як міри свободи, форми договору між інтересами в суспільстві набуває принципового значення за умов визнання та розвитку в державі різнобічних інтересів і відсутності пріоритету одного виду інтересів щодо усіх інших, тобто в плюралістичному, демократичному, громадянському суспільстві.

2.3. Принципи регулятивного і охоронного права

Регулятивне й охоронне право — складові структурні частини юридичного права, а тому їм також притаманні принципи загальносоціального і власне юридичного права, але юридична сутність цих структурних одиниць права може бути виявлена через висвітлення їх власних ознак, предмета, методу і принципів.

Взагалі під регулятивним правом, на нашу думку, слід розуміти певну комплексну сукупність галузевих норм і принципів, які встановлюють юридичні права і обов'язки учасників суспільних відносин, розрахованих на правомірну поведінку і, як правило, не містять у собі санкцій; тобто регулятивне право — це певна структурно-функціональна організація норм і принципів, які належать до різних галузей права, але всі спрямовані на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення певних правил поведінки. До регулятивного відносять цивільне, шлюбно-сімейне, підприємницьке, торгове та інші галузі права.

Охоронне право, з нашої точки зору, — це певна комплексна сукупність галузевих норм і принципів, які передбачають державний примус за вчинення правопорушення і тому завжди містять відповідні санкції. Його специфіка у тому, що воно спрямоване на забезпечення встановлених регулятивним правом правил поведінки шляхом визначення певних санкцій до суб'єктів, які порушують ці правила. Структуру охоронного права складають кримінальне право, норми про адміністративні, дисциплінарні, матеріальні правопорушення тощо.

Регулятивне й охоронне право діалектично пов'язані між собою. Це простежується навіть у теорії виникнення й визнання охоронного права. Адже для того, щоб довести існування охоронного права, треба звернутися до структури правової норми. Як відомо, традиційно вважають, що вона складається з гіпотези, диспозиції і санкції. Але очевидно, що коли норма права реалізується у правовідносинах, мають реалізуватися всі три її елементи. Проте, якщо правовідносини розвиваються без порушень, то актуалізації санкції не відбувається, тобто вона не реалізується. Тому санкція визнається елементом не всіх норм права. Санкція реалізується, якщо має місце факт, що перешкоджає реалізації первинних прав і обов'язків. Але це вже інший факт, передбачений іншою гіпотезою, а правовідношення, що виникло, зовсім інше за змістом.

Такий висновок зумовлює можливість існування у теорії права іншого погляду на структуру норми. Сутність цього погляду така. Структура правової норми двочленна: вона складається з гіпотези і диспозиції. Причому те, що називають санкцією, є диспозицією особливого виду правових норм (охоронних), їх гіпотеза завжди містить факт правопорушення або обставини, що перешкоджають реалізації первинних юридичних прав і обов'язків (62, 5—8).

Таким чином доводять, що норми, у складі яких міститься юридичний факт, пов'язаний з наданням суб'єктам прав і покладанням на них обов'язків з метою забезпечення нормальної (правомірної) організації суспільних відносин, є регулятивними, або первинними. Норми, що встановлюють правові наслідки правопорушень або ж інших обставин, які перешкоджають здійсненню регулятивних норм, є охоронними (похідними).

Звідси робиться висновок, що охоронні норми існують лише у відношенні до регулятивних, бо їх реалізація настає тільки тоді, коли ігнорується (порушується) диспозиція регулятивної норми. У свою чергу, завдяки охоронним нормам, регулятивні норми забезпечуються примусово.

Аспекти співвідношення регулятивного й охоронного права визначають зміст і сутність аналогічних правових відносин. Правові відносини, що впливають з правомірних дій чи подій і мають на меті забезпечення нормальної організації суспільного життя, називаються регулятивними. Правові відносини, що впливають з передбачених законом конфліктних ситуацій, які перешкоджають здійсненню регулятивних правовідносин, називаються охоронними. Отже, охоронними правовідносинами визнаються такі, в які

переходить порушене регулятивне право, при цьому останнє або ж зникає зовсім, або існує тільки відповідний час. А охоронні відносини, що виникли, характеризуються спроможністю примушувати або можливістю вживати односторонні примусові дії.

Підтримуючи, в цілому, зазначений напрям дослідження регулятивного й охоронного права, слід все ж таки визнати його неповноцінність. На нашу думку, структура норми права може використовуватись тільки для відокремлення регулятивних норм від охоронних. Це добре розуміє С.С. Алексєєв, який стверджує, що “питання про структуру норми є складовою частиною більш широкої проблеми — проблеми структури права в цілому” (7, 53). Коли ж йдеться про структурні комплекси регулятивного й охоронного права, то критеріями їх диференціації мають визнаватися предмет, метод і, особливо, принципи регулятивного й охоронного права, які також повинні розглядатися в їх діалектичній єдності і суперечності.

Предметом регулятивного права є суспільні відносини, що виникають як правомірні і не розраховані на застосування санкцій. При цьому слід враховувати, що вони можуть бути як владними так, і безвладними; головне, що відрізняє їх від охоронних — це незастосування санкції. Звідси можна вивести і методи, що використовуються галузями регулятивного права, а саме: добровільність, розрахованість на правомірну поведінку, загальна дозвільність, заохочення й стимулювання, переконання тощо. Предмет охоронного права — суспільні відносини, що передбачають державний примус за вчинення правопорушення і тому завжди є владними. Методи, властиві галузям цього права, — примусовість, розрахованість на правопорушення, загальна заборонність, карність тощо.

Виділення охоронного права з права взагалі у вітчизняній юридичній науці і практиці необхідне тому, що розвинуті правові системи потребують виокремлення правових принципів і норм, які встановлюють і регламентують юридичні санкції. Того ж самого вимагає диференціація заходів державно-правового примусу, необхідність чіткого нормативного закріплення умов, порядку і процедури покладання юридичної відповідальності та її практичної реалізації.

Розмежування охоронних принципів і норм не тільки відбивається на регулятивному праві, а й тягне за собою формування самостійних правоохоронних інститутів з властивою кожному з них окремою сферою правоохоронної діяльності, тобто вносить нові самостійні елементи у всю правову систему суспільства.

Отже, можна стверджувати, що поділ права на регулятивне й охоронне — проблема макроструктури права, тобто в ньому наочно й рельєфно відбиваються соціальні політико-правові особливості правового регулювання. Ця диференціація права зумовлена, у тому числі й актуальністю забезпечення прав людини, демократизацією соціального життя, побудовою правової держави і громадянського суспільства.

Внутрішній структурний взаємозв'язок між регулятивним і охоронним правом ґрунтується на принципі їх рівновеликого співвідношення у правовій системі. Тобто він відрізняється від взаємозв'язку елементів у системі права, де останні перебувають в ієрархічній залежності (галузь, інститут, норма). Відмінний він і від внутрішньої побудови структури норми права: "гіпотеза — диспозиція" в регулятивних нормах, "гіпотеза — санкція" в охоронних, які об'єднані на засадах синтетичної залежності, за якої відсутність хоча б одного з необхідних елементів призводить до порушення їхньої цілісності — юридичної норми. Проте, як уже було зазначено щодо норм регулятивного і охоронного права, останнє існує тільки у співвідношенні до регулятивного, тому що його актуалізація настає тільки для того, щоб забезпечити можливість примусу реалізацію норм і принципів регулятивного права.

При цьому важливо звернути увагу на те, що регулятивні норми й принципи неминуче, відповідно до закономірностей і правил правового регулювання, внутрішньо, а іноді й текстуально, пов'язані і функціонують в єдності з охоронними, які їх забезпечують і охороняють. Саме тому нерідко з кількома регулятивними нормами і принципами скоординовані один охоронний принцип чи норма, і навпаки. Діалектика взаємозв'язку регулятивного й охоронного права, відносна самостійність їх існування виражають доцільну, системну сутність врегулювання суспільних відносин. Адже кожна галузь права, що має власний предмет правового регулювання, мала б включати, з точки зору її логічної довершеності, як регулятивні, так і охоронні норми. Проте, передбачаючи права і обов'язки, та чи інша галузь регулятивного права не може ще й визначити правові наслідки порушення її норм. До того ж значна суспільна небезпека правопорушення може обумовити такі специфічні заходи державного примусу, які за своєю суттю виходять за межі галузі регулятивного права, норми якої порушені. Відповідно, регулятивним нормам і принципам однією галузі права можуть кореспондувати охоронні норми права іншої. Наприклад, регуля-

тивним нормам і принципам володіння, використання і розпорядження власністю (галузь цивільного права) відповідають кримінально-правові норми й принципи її охорони, передбачені у ст. 81—91, 140—145 КК України (злочини проти державної і колективної власності, злочини проти індивідуальної власності громадян).

Саме тому можна стверджувати, що діалектика взаємозв'язку регулятивного й охоронного права настільки істотна, що правопорушення, у більшості випадків, спричиняє або ж може спричинити шкоду не охоронним галузям права, а, як правило, нормам регулятивної галузі права, які, у свою чергу, диференціюються на зобов'язуючі, забороняючі, дозволяючі (уповноважуючі).

Виділення й оформлення регулятивних і охоронних структурних галузевих комплексів права зумовлено також поглибленням спеціалізації права. Адже з ускладненням суспільних відносин, з формуванням нових соціальних явищ (підприємництво, приватизація, брокерство, оренда) мають удосконалюватися і соціальні регулятори цієї поведінки. Це, в першу чергу, стосується права, яке об'єктивно потребує, із збільшенням свого масиву, подальшої диференціації і водночас зближення. Об'єднавшись в особливі, самостійні регулятивні та охоронні, комплекси (спільності, сім'ї), вони функціонують у цих власних підсистемах, все більш віддаляючись одне від одного і взаємодіючи не безпосередньо і в цілому, а через окремі галузі та інститути, головним чином — у діяльності людей та їх організацій, в тому числі й держави.

Не слід також забувати, що виокремлення регулятивного і охоронного права значною мірою обумовлено існуванням спеціально-юридичних функцій права. Під останніми розуміють напрями власне правового впливу на суспільні відносини, виділяючи при цьому саме регулятивну й охоронну функції права. Об'єкт впливу регулятивної функції — нормальні, позитивні, соціально корисні суспільні відносини, котрі право упорядковує шляхом закріплення їх у нормативно-правових актах або ж, заохочуючи, стимулюючи певну поведінку, тощо. Охоронна функція спрямована на захист позитивних суспільних відносин шляхом витіснення соціально шкідливих і суспільно небезпечних діянь осіб та їх об'єднань, відшкодування і відновлення порушених прав суб'єктів.

Якщо враховувати все вищевикладене а також погодитися з тезою про взаємовплив предмета, методу і функцій регулятивного й охоронного права та їх принципів, то треба визнати, що особливість принципів регулятивного права вбачається у встановленні позитив-

них правил поведінки, у правовій організації суспільних відносин, у забезпеченні координації суспільних зв'язків. Їх дія виявляється у впливі права на суспільні відносини шляхом їх закріплення у вигляді тих чи інших правових інститутів чи інших правових явищ. Адже право у цьому розумінні, насамперед, юридично закріплює, переводить до числа чітко врегульованих ті суспільні відносини, які є основою нормального, стабільного існування суспільства, відповідають інтересам його більшості і виражають загальну волю.

Найголовніше значення у цій групі регулятивних принципів мають основні засади закріплення права власності, політичних, економічних, соціальних, культурних прав і свобод громадян, видів і форм діяльності тощо. До того ж принципи регулятивного права впливають на суспільні відносини шляхом їх прогнозування, передбачення майбутніх варіантів поведінки тощо.

Отже, можна стверджувати, що принципи разом з нормами регулятивного права виконують у ньому такі функції, що і відбиває їх сутність:

— визначають через норми права правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність та інші властивості) всіх учасників правовідносин;

— на певний час закріплюють, а в разі необхідності змінюють, правовий статус цих суб'єктів;

— визначають компетенцію згаданих суб'єктів, особливо це стосується державних органів і повноважень посадових осіб цих органів;

— встановлюють юридичні факти, пов'язані з виникненням, зміною або ж відміною правовідносин;

— передбачають конкретний правовий зв'язок між суб'єктами правовідносин;

— встановлюють оптимальний тип правового регулювання (загальнодозвільний, спеціально-заборонний) щодо конкретних суспільних відносин.

З урахуванням вищезгаданого регулятивні принципи права можна визначити як обумовлені соціальним призначенням головні, основоположні, нормативно-регулятивні напрями правового впливу, що дістають вияв у встановленні позитивних правил поведінки, наданні суб'єктивних прав і покладенні юридичних обов'язків на суб'єктів права в цілях закріплення і сприяння розвитку суспільних відносин, які відповідають інтересам суспільства, держави і громадян.

Охоронні принципи права — це обумовлені соціальним призначенням найбільш загальні й головні, нормативно-регулятивні напрями правового впливу на діяльність з охорони загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, забезпечення їх недоторканності і, відповідно, на боротьбу з явищами, які шкодять цим суспільним відносинам.

Специфіка охоронних принципів права полягає в тому, що вони:

— характеризують право як особливий спосіб правового впливу на поведінку людей, що реалізується під загрозою санкцій, шляхом встановлення заборон і практичної реалізації юридичної відповідальності;

— слугують найбільш зрозумілим і доступним інформатором для суб'єктів суспільних відносин щодо того, які соціальні цінності перебувають під охороною держави, що здійснюється за допомогою права;

— є найбільш наочним показником політичного, соціального і духовного рівня розвитку суспільства, морально-гуманістичних витоків права;

— є загальними, керівними центрами порядку і процедури накладення і реалізації покарання. Сутність охоронного права і його принципів більш чітко виявляється у правоохоронній діяльності суспільства, яка може бути самостійним предметом дослідження.

Отже, регулятивні й охоронні принципи створюють нібито кістяк принципів права як нормативного утворення. Завдяки їм і аналогічним нормам права складаються правові спільності регулятивного і охоронного права у цілому. Останні є основою виникнення особливих правовідносин — регулятивних і охоронних.

Таким чином, до принципів регулятивного права треба віднести принципи добровільності, рівності, загального визнання суб'єктом права, встановлення правового статусу, передбачення компетенції, загального опосередкування правових зв'язків, загальної дозвільності, заохочування. Найбільш чітко виражені принципи охоронного права — це загальна заборонність, примусовість, розрахованість на правопорушення, можливість практичного застосування юридичної відповідальності, регламентованість покарання, його подальша гуманізація тощо.

2.4. Принципи матеріального і процесуального права

Аналогічно принципам публічного і приватного, регулятивного й охоронного принципи матеріального і процесуального права теж є складовими частинами принципів юридичного права, а тому і їм властиві принципи загальносоціального права. Але матеріальному і процесуальному праву притаманні і свої, суто специфічні, принципи, які можна дослідити і зрозуміти тільки у контексті загального висвітлення співвідношення матеріального і процесуального права. Це тим більш важливо зробити, що аспекти такої їх взаємодії практично не вивчались вітчизняною юридичною наукою, і особливо це стосується принципів зокрема і процесуального права взагалі.

Стан, коли матеріальне право має свої процесуальні форми, є об'єктивно зумовленим внутрішніми закономірностями права. При цьому під матеріальним правом слід розуміти сукупність норм і принципів, за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини шляхом прямого і безпосереднього закріплення форм власності, визначення порядку утворення та структури державних органів, встановлення правового статусу суб'єктів тощо. Процесуальне право — це сукупність норм і принципів, які встановлюють процедуру здійснення законних прав, свобод і обов'язків учасників суспільних відносин.

Діалектика взаємовідносин матеріального і процесуального права вбачається у тому, що діяльність абсолютної більшості суб'єктів правовідносин урегульована процесуальними нормами. Ці процесуальні норми регулюють цілком всі процесуальні дії та діяльність учасників процесу, незалежно від їх правового становища. При цьому основна функція норм і принципів процесуального права полягає у тому, щоб юридично вірно здійснити законні права, свободи та обов'язки, а при розслідуванні злочинів, розгляді й вирішенні кримінальних, цивільних та інших справ встановити істину, причому в атмосфері найбільшого сприяння безпосередньо заінтересованим учасникам процесу. Стосовно інших учасників, тобто суб'єктів, які виконують службові обов'язки в юридичному процесі, призначення норм процесуального права полягає у тому, щоб забезпечити оптимальність їх дій, найбільшу ефективність юридичних результатів за додержання режиму законності. Звідси стають зрозумілими загальна природа і призначення процесуального пра-

ва: воно похідне від матеріального права і слугує ефективній реалізації останнього.

За дослідження природи процесуального права і визначення його місця у загальній структурі українського права традиційно визнавалось, що його практичне призначення повністю вичерпується регулюванням суспільних відносин, характерних для процесу примусового здійснення прав і обов'язків, встановлених нормами матеріальних галузей права. Проте більш вірною і обгрунтованою видається думка, що процесуальні норми і принципи у сфері позитивної діяльності української держави не менш значущі, ніж у галузі юрисдикції. Справа у тому, що, крім кримінально-процесуального і цивільно-процесуального, у системі українського права є численні процесуальні інститути й галузі, не пов'язані з примусовою реалізацією відповідних норм матеріального права, за допомогою і на ґрунті яких здійснюється правореалізаційна діяльність з фактичного втілення матеріальних норм і принципів. У зв'язку з цим слід погодитися з думкою про наявність у сучасному українському праві державно-процесуальних, адміністративно-процесуальних, земельно-процесуальних та інших процесуальних галузей права. Такий підхід більш правильний, оскільки встановлення, закріплення і дотримання процесуальної форми найбільш повно відповідає тим чи іншим матеріальним принципам і нормам, допомагає удосконаленню правових норм і принципів, успішному здійсненню завдань подальшого зміцнення законності і дисципліни.

С.С. Алексєєв займає вірну позицію, коли пише, що, "маючи свій специфічний зміст, галузі процесуального права спрямовані на те, щоб забезпечити втілення у життя приписів матеріального права. У цьому відношенні, залишаючись самостійними галузями, вони мають похідне значення відносно матеріальних галузей, підлегле у тому ж самому розумінні, в якому форма явища залежить від його змісту" (1, 139).

Ми схиляємося до думки, що зв'язок між матеріальним і процесуальним правом має такий вигляд: матеріальне право — процес — процесуальне право. Тут матеріальне право визначає процес, а процесуальне право закріплює процесуальні форми, необхідні для реалізації норм матеріального права, регулювання відносин, що склалися у сфері їх застосування.

Процесуальне право, аналогічно матеріальному, теж становить комплексну систему і відрізняється ознаками й елементами цієї системи.

Критерієм поділу процесуальних галузей права, а також їх відокремлення від галузей матеріальних є предмет і метод правового регулювання, а також принципи цих галузей права. Водночас треба пам'ятати, що метод правового регулювання в юридичній процесуальній теорії ще називається процесуальною формою. Під останньою розуміють систему передбачених процесуальним правом юридичних засобів, відносин і дій, за допомогою яких врегульовуються всі питання, що виникають в юридичному процесі. Предмет процесуальних галузей права завжди вважається похідним від предмета правового регулювання матеріальних галузей права. Саме цим пояснюється, що матеріальне і процесуальне право пов'язані між собою і діалектично, і функціонально.

Щоб обґрунтувати це положення, звернемося до предмета цивільно-процесуального права. Донедавна більшість процесуалістів визнавали предметом правового регулювання тільки ті суспільні відносини, що складаються у процесі судочинства у цивільних справах. Проте у наш час, виходячи насамперед з єдності предмета правового регулювання цивільного, матеріального і процесуального права, а також загальності їх принципів, цілей і завдань, деякі вітчизняні вчені стверджують, що розуміння цивільно-процесуального права має бути більш широким, таким, що охоплює не тільки судову діяльність, а й аналогічну діяльність арбітражних судів, інших органів і організацій, самі взаємовідносини між суб'єктами цивільно-процесуального права.

Якщо й далі розвивати положення про діалектичний взаємозв'язок матеріального і процесуального права як співвідношення змісту і форми, можна переконатися в тому, що, визнаючи наявність у системі вітчизняного права тільки двох процесуальних галузей, не враховують, що формування галузей процесуального права має об'єктивну основу. Це однаково стосується як кримінального, цивільного, матеріального і процесуального права, так і процесуальних принципів і норм, що складають з матеріальними нормами одну галузь. Співвідношення між матеріальними і процесуальними нормами конституційного, земельного, сімейного та інших галузей права у своїй основі адекватно співвідношенню між матеріальними і процесуальними нормами кримінального і цивільного права. Різниця лише у тому, що останні виділені у самостійні процесуальні галузі, зосереджені в окремому законодавчому акті, а інші об'єднані в одному нормативному акті, разом з нормами матеріального права. Галузі матеріального і процесуального права існують у

вигляді диференційованої або єдиної системи законодавства, що поділяється на певні види і підлягає систематизації. А залежно від матеріальних правовідносин формується природа і сутність процесуальних правовідносин, які є процесуальною формою, похідною від галузей матеріального права.

Поряд з об'єктивним критерієм (предметом і методом правового регулювання), до факторів формування процесуальних галузей необхідно віднести кількісне накопичення процесуального правового матеріалу, яке дасть можливість вирішити питання, чи може за даних умов сукупність процесуальних норм і принципів претендувати на статус самостійної галузі, здатної обслуговувати матеріальну галузь права.

У справі встановлення і розвитку процесуальних галузей дуже важливу роль відіграє і такий суб'єктивний фактор, як воля держави, її соціальна спрямованість, бажання встановити чи змінити форми правотворчої чи правозастосувальної діяльності з урахуванням економічних, політичних та інших чинників на різних етапах розвитку суспільства.

У всякому разі, з нашої точки зору, спрямування на побудову правової, демократичної, соціальної держави в Україні означає, що держава повинна бажати і домагатися подальшого вдосконалення процесуальних форм правового регулювання. У наш час для здійснення більш ефективного правового регулювання суспільних відносин необхідно запровадження більш детальної процедури реалізації законодавства, особливо — практики його застосування. Саме цьому сприяє процесуальне право, яке регулює всю сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації норм усіх галузей матеріального права всіма його суб'єктами. Розвинуте й повноцінне процесуальне право, реалізоване на демократичних засадах і принципах, є неодмінним елементом міцного правопорядку і законності.

Матеріальне право взаємопов'язане з процесуальним через юридичний процес. Взагалі, наявність процедурних механізмів є характерною ознакою усіх соціальних норм. Адже певні ритуали, церемонії, наприклад релігійні — вінчання, похрещення тощо, або ж корпоративні, наприклад прийом у члени політичної партії, — все це види процедур, пов'язаних із соціальною регуляцією. Разом з тим процедурність, як і нормативність, знайшла найбільш повне вираження у праві і, відповідно, у правовому регулюванні.

Від того, як побудована модель юридичного процесу, що вона

уявляє собою, великою мірою залежить і кінцевий результат, що передбачається. Саме тому зовсім не випадкові парламентські дебати з процедурних питань. З тим чи іншим варіантом побудови певної моделі юридичного процесу не без підстав пов'язують результативність політичного, економічного чи іншого рішення, що відповідає певним інтересам. Звідси можна стверджувати, що за суперечками про процес криються певні інтереси, і ті, хто закликає не зупинятися на процедурних питаннях, лукавлять (16, 3). Процес розгляду справи дуже великою мірою визначає його результат.

Сучасні національні юридична наука і практика не дають єдиного визначення юридичного процесу. Але більшість учених-юристів розрізняють як правові форми діяльності правотворчість, правозастосування, правосуддя і контроль. Якщо їх проаналізувати, то впадає у вічі, що всі вони мають однакові ознаки — всі вони пов'язані розглядом юридичних справ, здійснюються на ґрунті норм права і завжди тягнуть відповідні юридичні наслідки. До того ж, це діяльність лише уповноважених суб'єктів, її результат, у більшості випадків, фіксується в офіційних документах, регулюється процесуальними нормами і забезпечується правилами юридичної техніки.

Таким чином, юридичний процес — це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що дістає вияв у здійсненні операцій для вирішення юридичних справ, урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки.

Будь-який юридичний процес починається з розгляду відповідної юридичної справи. Наприклад, справи про встановлення батьківства в судовому порядку, розслідування правопорушення, відшкодування збитків тощо. Під юридичною справою розуміють передбачену нормами чинного права конкретну життєву обставину, що розглядається і вирішується на підставі нормативно-правового акта з відповідними юридичними наслідками для її учасників. Юридична справа є юридичним фактом для виникнення процесуальних правовідносин, але не треба забувати, що її головні ознаки закладені в матеріальному праві.

Юридичний процес потребує здійснення різних операцій з нормами права. Уповноважені його суб'єкти повинні безпосередньо використовувати норми права для вирішення конкретних юридичних справ. При цьому об'єктом операцій виступають водночас норми матеріального і процесуального права, тобто всі норми, на ос-

нові яких найбільш швидко і якісно вирішуються конкретні юридичні справи.

Кваліфіковані суб'єкти процесуальних правовідносин (слідчий, прокурор, суддя) починають цю діяльність зі стадії вибору і аналізу правових норм, розрахованих на регулювання справи, що розглядається. До наступних стадій відносяться: 1) перевірка чинності та юридичної сили норм права; 2) перевірка тексту статті і нормативного акта; 3) тлумачення правових норм; 4) з'ясування меж дії норм права у просторі, часі і по колу осіб. Для встановлення вірності норм права ці стадії є обов'язковими.

Всі операції з нормами права здійснюються лише точно визначеним колом уповноважених осіб. Конкретний склад, обсяг компетенції кожного з уповноважених учасників процесу встановлені відповідним законодавством, у якому точно зафіксовано, хто може бути суб'єктом процесу, що він повинен робити і яким чином здійснювати свої функції. Наприклад, ст. 124 Конституції України проголошує, що правосуддя здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Тобто ніякий, інший орган держави здійснювати судові функції не може. До речі, в юридичній літературі дуже вірно підкреслюється, що суд займає особливе місце у провадженні юридичного процесу.

У законодавстві передбачено також коло суб'єктів, уповноважених проводити дізнання, досудове слідство по кримінальних справах, здійснювати нагляд за слідством і правосуддям, підтримувати державне звинувачення, займатися адвокатською діяльністю, виконувати вироки і рішення судів тощо.

Окрім цього, законодавство чітко встановлює критерії розмежування повноважень. Наприклад, вводяться інститути підвідомчості цивільних справ, порядку розгляду кримінальних справ. Зокрема, особливо детально регламентується інститут підсудності. Так, згідно зі ст. 33—42 КПК України розмежовуються повноваження різних видів судів. Конституцією (ст. 125) встановлюється їх спеціалізація.

Чіткий розподіл функцій між учасниками юридичного процесу і офіційний їх характер зумовлюють необхідність відповідних засобів забезпечення результатів розгляду юридичних справ. Такими засобами, у більшості випадків, є процесуальні документи, що містять приписи індивідуального і персоніфікованого характеру, тобто вони завжди є індивідуалізованими, стосуються конкретної

справи і адресуються конкретному суб'єктові, який є учасником процесу. До процесуальних документів у їх традиційному розумінні належать вироки, рішення суду, постанови судді, слідчого тощо. Офіційний характер ці документи мають не тільки тому, що приймаються уповноваженими на те особами, а й тому, що їх природа, структура, головні реквізити передбачені чинними законодавчими актами. Крім цього, на кожний з них є державний стандарт і відповідна визначена форма.

За функціональним і юридичним призначенням процесуальні документи дуже відрізняються один від одного. Особливе місце серед них займають правозастосувальні процесуальні акти, що містять приписи завершального і підсумкового твердження щодо юридичної справи, яка розглядається. Це, насамперед, обвинувальний висновок слідчого, вирок і рішення суду, протест прокурора тощо. Неабияке значення мають процесуальні документи, що виконують допоміжну, проміжну та інформаційну функції. До числа допоміжних слід віднести постанови слідчого про проведення різних слідчих дій, постанови судді чи ухвали суду про забезпечення позову і т. ін.; до проміжних — постанову слідчого про визнання потерпілим, законним представником тощо; до інформаційних — протоколи судового засідання і т. ін.

Юридичний процес як дуже значуща для суспільства діяльність одержує чітку регламентацію за допомогою процесуальних, насамперед цивільно-процесуальних і кримінально процесуальних, норм і принципів. Ми вже зазначали, що стан, коли матеріальне право має свої процесуальні форми, є об'єктивно зумовленим і єдино можливим.

Задля одержання вірних висновків по юридичній справі, що розглядається, і обґрунтування прийнятих рішень учасники юридичного процесу завжди повинні встановлювати відповідні фактичні дані і обставини юридичної справи, тобто шукати і доводити істину по справі. Для цього в юридичному процесі інтенсивно використовуються технічні засоби, що зумовлює існування відповідних правил, спрямованих на забезпечення законності й ефективності процесуальних результатів.

Види юридичного процесу, здебільшого виокремлюються за предметною ознакою, при цьому як основи класифікації враховуються тільки відповідні галузі матеріального права, що застосовуються. Звідси такі різновиди юридичного процесу, як кримінальний, цивільний, адміністративний, земельний тощо. Але вказана

диференціація не дає змоги встановити функціональний зв'язок юридичного процесу і механізму правового регулювання, а також визначити юридичний процес як систему, що функціонує у суспільстві. Тому за функціональною ознакою виокремлюють такі види процесів: установчий, правотворчий, правозастосувальний, судовий і контрольний.

Установчий процес — це специфічна діяльність уповноважених суб'єктів з реалізації норм матеріального права, які встановлюють їхні права щодо формування, ліквідації чи перебудови органів держави, призначення чи звільнення посадових осіб та інших суб'єктів управління.

Правотворчий процес — це специфічна діяльність уповноважених суб'єктів з підготовки, затвердження, офіційного проголошення, зміни і скасування нормативно-правових актів.

Правозастосувальний процес — це специфічна діяльність уповноважених органів держави, їх посадових осіб, компетентних суспільних організацій з розгляду і вирішення індивідуальних справ, що мають юридичне значення.

Судовий процес — це специфічна діяльність суду і суддів із здійснення правосуддя між різними суб'єктами суспільства.

Контрольний процес — діяльність органів держави, посадових осіб, громадських організацій із спостереження і перевірки відповідності виконання й дотримання певними суб'єктами нормативно-правових приписів і припинення правопорушень передбаченими організаційно-правовими засобами.

Юридичний процес також може бути як нормативним, тобто встановленим загальними процесуальними нормами і принципами, так і індивідуальним, тобто встановленим правореалізаційним або ж іншим індивідуальним актом. Нормативний юридичний процес не можна ототожнювати з окремою процесуальною нормою або їх групою. Він не може дорівнювати навіть тій чи іншій окремій юридичній процедурі. Юридичний процес — це нормативний еталон, ідеальна модель, сукупність певних ознак, методів, видів, правил і, як будь-яка ідея, — принципів, що мають свою систему і структуру та інформаційну й нормативну природу.

Усі види процесів реалізуються через відповідні процесуальні правовідносини. Процесуальні правовідносини зумовлюють динаміку матеріальних правовідносин, є похідними від останніх, мають щодо них службовий характер.

Досліджувати взаємозв'язок матеріального і процесуального

права можна на рівні не тільки макроструктури, тобто через юридичний процес, а й мікроструктури, тобто на рівні співвідношення матеріальних і процесуальних норм. І тут очевидно, що, по-перше, всі приписи процесуальних норм мають процедурний характер — визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої, правозастосувальної, судової, установчої та контрольної діяльності. По-друге, вони адресуються суб'єктам, які наділені повноваженнями щодо реалізації норм матеріального права. По-третє, логічна структура процесуальних норм, як і норм матеріального права, є тричленною. Проте, характеризуючи кожен структурну частину (гіпотезу, диспозицію, санкцію), слід звернутись до аналізу норм матеріального права.

Юридичний процес як специфічний вияв співвідношення матеріального і процесуального права, поряд з регулятивно-охоронним механізмом, тобто поділом права на регулятивне й охоронне, сутність якого у визначенні виду і ступеня правової добровільності та примусу, і диференціацією права на об'єктивне і суб'єктивне, створює так званий спеціально-юридичний механізм ефективної реалізації норм права. Юридичному процесу, тобто, насамперед співвідношенню матеріального і процесуального права, притаманні такі принципи, що значною мірою визначають їх сутність.

1. Принцип синхронності означає, що виникнення норм і принципів матеріального і процесуального права, а звідси — і головних елементів юридичного процесу, має бути одночасним. Окрім того, юридичний процес, що забезпечує реалізацію норм і принципів публічного і приватного, регулятивного і охоронного права, не повинен відставати чи надто випереджати суспільні відносини, на врегулювання яких він розрахований. Практично, ця вимога означає, що законодавець повинен своєчасно потурбуватися про розробку проекту відповідного процесуального нормативно-правового акта (або ж процесуального розділу в нормативно-правовому акті) з тим, щоб матеріальні і процесуальні норми могли бути прийняті і введені в дію одночасно, у пакеті нормативно-правових актів, або, що, безумовно, гірше, в одному нормативному акті. Кримінальний і кримінально-процесуальний, цивільний і цивільно-процесуальний та всі інші кодекси треба приймати тільки разом.

2. Принцип рівності означає, що процесуальні норми і принципи за юридичною силою мають бути того ж рівня, що і матеріальні. Так, якщо норми і принципи, які процедура повинна забезпечува-

ти, закріплені законом, то і процедура повинна бути встановлена законом.

3. Принцип збалансованості означає, що матеріальні і процесуальні принципи і норми повинні бути узгодженими, взаємнесуперечними. Основою такого узгодження мають стати зміст і сутність норм і принципів матеріального права: процесуальні принципи і норми пов'язуються з матеріальними, а не навпаки.

4. Принцип поділу сфер регулювання встановлює, що процесуальні норми і принципи не повинні стосуватися змістової сторони принципів і норм матеріального права, а тим більш, суперечити їм. Сфера дії юридичного процесу — порядок утворення, реалізації і охорони права.

5. Принцип демократичності передбачає, що юридичний процес, який регламентує порядок реалізації владовідносин, передбачених матеріальним правом, має бути демократичним, тобто здійснюватись із забезпеченням прав, свобод і обов'язків громадян, визнанням їх верховенства тощо.

6. Принцип неоднomanітності вимагає, щоб юридичний процес, по можливості, був багатоваріантним і диспозитивним, тобто він має передбачати різні варіанти реалізації матеріальних норм і принципів, а інколи навіть надавати суб'єктам право самим обирати порядок здійснення своїх прав і обов'язків, наприклад, за договірних відносин у сфері дії приватного права.

7. Принцип антибюрократичності стосується владно-юридичного процесу. Під бюрократичним юридичним процесом розуміється такий, що спрямований на досягнення офіційно проголошеної у нормативно-правовому акті мети, або ж процес, який має соціально корисну спрямованість, але відбувається таким чином, що працює не на цю мету, а на переважаючі інтереси бюрократичної системи. Бюрократичний юридичний процес завжди складний у реалізації, формалізований у побудові, незрозумілий у пізнанні.

8. Принцип законності юридичного процесу забезпечує відповідність його нормативної основи, тобто норм і принципів, нормативним актам, тобто нормам і принципам більшої юридичної сили, нормам і принципам матеріального та іншого права, точне й неухильне їх дотримання у поведінці всіх суб'єктів — учасників правовідносин.

9. Принцип надійності юридичного процесу встановлює, що останній з високим ступенем ймовірності має забезпечувати настання результату, що передбачався, гарантувати досягнення поставле-

ної мети. Надійність юридичного процесу залежить від його простоти, забезпеченості правовими та іншими гарантіями, наукової обґрунтованості, наближеності до суспільних відносин, що ним регулюються, практичної відпрацьованості та інших факторів.

Практична відпрацьованість певного виду і моделі юридичного процесу має надзвичайно важливе значення, тому що в процесі, спочатку теоретичної їх розробки, на стадії правотворчості, надзвичайно важливо передбачити всі деталі майбутньої процесуальної діяльності, відхилень від неї, її порушень. Останні два види поведінки призупиняють процес реалізації норм і принципів матеріального права, а тому конче потрібним є забезпечення швидкого відновлення порушеного юридичного процесу.

10. Принцип доступності передбачає наявність двох аспектів. По-перше, має бути зрозумілою і доступною модель юридичного процесу з точки зору її пізнання. По-друге — це забезпечення можливості реальних дій у межах юридичного процесу, наприклад, звернення в компетентні державні органи; відкритість діяльності останніх тощо. Слід звернути увагу саме на це, адже гарантованість юридичного процесу залежить від того, які умови слід виконати, щоб мати право звернутися до владних структур, на чиему “боці” вони виступають, які інтереси захищають і яких принципів додержують.

11. Принцип раціональності має забезпечувати необхідний для досягнення правового результату ступінь деталізації поведінки і водночас відповідати вимозі достатності. Річ у тому, що має бути оптимальним ступінь проникнення юридичного процесу (його норм і принципів) у поведінку його суб’єктів.

12. Принцип послідовності. Послідовність є однією з найважливіших ознак і принципів, у тому числі і юридичного процесу. Послідовність належить до змістової сторони юридичного процесу і означає наявність вимоги суворої черговості виконання дій у ньому, нормативного визначення, що і за яких умов повинно робитися спочатку, а що і за яких умов — потім. Від забезпечення принципу послідовності залежать досконалість, оптимальність і ефективність юридичного процесу.

Щодо принципу послідовності — не можна забувати, що юридичний процес, з нормативної точки зору, це насамперед — процесуальні норми і принципи у їх співвідношенні з усіма іншими юридичними нормами й принципами, тобто він підпорядкований загальним закономірностям права і правового регулювання. Разом з тим, юридичний процес має і свої внутрішні закономірності, які,

у світлі вищезгаданого принципу, повинні визначати: 1) мету існування того чи іншого виду юридичного процесу; 2) тип правовідносин і правового регулювання; 3) коло суб'єктів — учасників правовідносин; 4) варіанти актів поведінки, які можуть або ж повинні здійснювати суб'єкти цих правовідносин; 5) послідовність (почерговість) їх здійснення; 6) строки, місце, засоби здійснення як окремих процесуальних дій, так і юридичного процесу в цілому; 7) правову та іншу (матеріальну, організаційну тощо) забезпеченість юридичного процесу.

13. І, на закінчення, принцип гарантованості в юридичному процесі характеризується тим, що будучи однією з гарантій реалізації норм права, потребує різних засобів, які забезпечують його. Вони можуть бути юридичними, матеріальними, організаційними, ідеологічними та ін. У свою чергу, юридичні засоби забезпечення функціонування юридичного процесу можна диференціювати на засоби і заходи правового примусу та засоби і заходи процесуального "самозахисту". Останні є процесуально-специфічними і включають такі заходи, як, наприклад, визнання угоди недійсною, ненастання юридично значимого результату, невникнення суб'єктивного права тощо.

Отже, принципи юридичного процесу — це основоположні ідеї, що виступають у ньому як загальнообов'язкові, безперечні вимоги. Розрізняють конституційні (принципи правосуддя, ст. 124—131 Конституції України), загальнопроцесуальні (наприклад, принцип змагальності, послідовності тощо) та спеціалізовані (наприклад, принципи порядку приватизації житла) принципи. При цьому зазначена диференціація принципів юридичного процесу є дещо умовною і має, насамперед, гносеологічний характер.

Разом з тим окремі галузі матеріального і процесуального права мають і свої специфічні принципи. Так, кримінальне право України ґрунтується на таких принципах: законності; рівності громадян перед законом; особистої відповідальності; вини; невідворотності відповідальності; гуманізму і демократизму. Шлюбно-сімейному праву України властиві принципи: добровільності; рівності подружжя у сімейних відносинах; рівноправності громадян у сім'ї; охорони і заохочення материнства; захисту дитинства; взаємодопомоги батьків і дітей; відповідальності перед сім'єю; таємності опіки й піклування тощо. Житлове право України передбачає існування таких, специфічних для нього, принципів: рівності права на житло; забезпечення розвитку і охорони державного й суспільного

житлового фонду; сприяння кооперативному та індивідуальному житловому будівництву; справедливого розподілу під суспільним контролем житлової площі; зменшення плати за квартиру і комунальні послуги тощо.

Аналогічно цьому мають свої специфічні принципи і процесуальні галузі права. Так, кримінально-процесуальне право України базується на таких відправних ідеях: обов'язковості порушення кримінальної справи в кожному випадку виявлення ознак злочину (ст. 4 КПК); недопустимості притягнення як обвинуваченого інакше ніж на підставах і в порядку, встановлених законом (ст. 5 КПК); недоторканності особи (ст. 14 КПК); недоторканності житла, охорони особистого життя громадян, таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень (ст. 14¹ КПК); здійснення правосуддя тільки судом (ст. 15 КПК); здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед судом (ст. 16 КПК); поєднання колегіальності та одноособовості розгляду справ (ст. 17 КПК); незалежності суддів і підкорення їх тільки законові (ст. 18 КПК); зрозумілості мови, якою ведеться судочинство (ст. 19 КПК); гласності судового розгляду (ст. 20 КПК); забезпечення обвинуваченому права на захист (ст. 21 КПК); всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи (ст. 22 КПК); виявлення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину (ст. 23 КПК) та ін.

Цивільно-процесуальне право встановлює принципи: рівності майнових і пов'язаних з ними немайнових прав суб'єктів; можливості діяти за власним розсудом і власною волею; правового захисту всіх форм власності; становлення і розвитку підприємництва і підприємницької діяльності; стимулювання інвестиційної діяльності; державної підтримки малого підприємництва, розвитку й охорони інтелектуальної власності; розвитку економічної змагальності, торговельної конкуренції; недопущення монополізації тощо.

Принципи процесуальних галузей права ні в якому разі не можуть повністю ототожнюватись з принципами правосуддя — специфічного виду юридичного процесу, про які може вестись окрема мова.

Розглядаючи проблему принципів матеріального і процесуального права, не можна не згадати проблему принципів презумпцій, загальне розуміння яких вже давалось. Серед найсучасніших можна виділити такі:

— право існує у трьох формах: нормативні акти, правовідносини і правосвідомість;

- будь-яка діяльність, не заборонена законом, дозволена;
- закон зворотної сили не має, якщо інше не встановлено законом;
- закон, який встановлює чи посилює відповідальність, зворотної сили не має;
- незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності;
- ніхто не може бути визнаним винним у вчиненні злочину, а також притягнутий до кримінальної відповідальності інакше, як за вироком суду;
- ніхто не зобов'язаний сам себе звинувачувати;
- тягар, обов'язок звинувачення по кримінальних справах лежить на державі, а по цивільних — на позивачеві;
- ніхто не може бути суддею у власній справі;
- не може бути два покарання за одне й те саме правопорушення;
- закон, хоч і суворий, але він — закон;
- закон єдиний для всіх;
- немає прав без обов'язків, як і обов'язків без прав;
- як ми ставимося до права, так і воно до нас;
- хай буде вислухана й інша сторона при здійсненні правосуддя та інші.

Традиційно дослідженням презумпцій займаються, передусім, вчені-процесуалісти (99). Але юридичні презумпції мають місце і у матеріальному праві (70, 5—8). У всякому разі, загальна теорія презумпцій і в матеріальному, і в процесуальному праві розвинута недостатньо. Необхідно також визнати, що вчення про юридичні принципи-презумпції народилось і розвивається головним чином у теорії доказування. Проте значення цього вчення виходить далеко за межі цієї теорії.

Презумпція — це припущення високого ступеня ймовірності, яке підтверджується тривалою практикою і логічним зв'язком між окремими фактами чи явищами. Презумпції застосовувались в юриспруденції здавна: деякі з них закріплювались нормативно-правовими актами і правовими звичаями, хоча і не завжди були вірними. Вони не тільки призводили до істотних юридичних (особливо судових) помилок, а й породжували свавілля, тому що інколи спирались на пережитки і марновірство. Безпосередньо з нашого недалекого минулого нам відомі такі антинаукові презумпції, як твердження, що зізнання обвинуваченого — головний доказ, а встановлення вини батьків — достатня підстава для визнання вини дітей.

Із середньовічної історії держави і права відомі презумпції, що звільняли органи слідства і суду від тягаря доказування і покладали його на обвинуваченого, що ніколи не сприяло встановленню істини, а також законності та справедливості судових рішень.

Зовсім інший характер мають презумпції, що узагальнюють передовий досвід і наукові розробки у правознавстві, а тому слугують запровадженню у право ідей гуманності, справедливості, законності. Саме такі презумпції набувають значення юридичного принципу матеріального або ж, у більшості випадків, процесуального права. Такою є, наприклад, презумпція невинності, яка може розглядатися як гарантія свободи і гідності людини у кримінальному праві, вона є прогресивним, демократичним і гуманістичним принципом. Такою, що започатковує витoki права у галузі цивільного права, є презумпція добропорядності суб'єктів угоди; вона була відома ще у римському праві.

Отже, з усього вищевикладеного можна зробити висновок, що структурованість самого права, у тому числі і його поділ на матеріальне і процесуальне, а також особливості функціонування його структурних частин безпосередньо визначають досить розгалужену систему юридичних принципів і різний ступінь їх участі у механізмі правового регулювання.

2.5. Принципи об'єктивного і суб'єктивного права

Диференціація права на об'єктивне і суб'єктивне є структурним поділом юридичного права, цим структурам притаманні принципи та інші ознаки останнього, а через нього — і загальносоціального права. Виокремлення об'єктивного і суб'єктивного права викликane як зовнішніми (необхідність забезпечення прав людини), так і внутрішніми (структурно-функціональна дія права у механізмі правового регулювання) закономірностями. При цьому під об'єктивним правом розуміють нормативний регулятор, який є системою загальнообов'язкових, формально визначених принципів і норм, які слугують критерієм правомірності чи неправомірності поведінки суб'єктів — учасників правовідносин і існують незалежно від індивідуальної свідомості, бо виникають і діють поза нею, незалежно від того, коли і за яких умов людина або інший соціальний суб'єкт вступає у суспільне життя.

Суб'єктивне право у широкому значенні — це все те, що впли-

ває з правових норм (об'єктивного права) для його носія і характеризує його як суб'єкта права. Визнання особи і організації суб'єктом права дістає вияв у тому, що вони через норми об'єктивного права набувають якостей учасника відповідних правовідносин. У вузькому — розуміється право (можливість певної поведінки) особи, яке передбачене правовою нормою.

Щоправда, зустрічаються й інші визначення суб'єктивного права. Так, В.К. Бабаєв вважає, що “суб'єктивне право — право, що належить суб'єкту правовідношення, тобто особі уповноваженій” (69, 418). В.М. Протасов визначає його як “надану суб'єкту права юридичними нормами з метою задоволення його інтересів міру можливої (дозволеної) поведінки у правових відносинах, забезпечену обов'язком іншого суб'єкта, який кореспондує йому, і гарантовану державою” (83, 5).

Отже, термін “об'єктивне” відносно права означає, що юридичні норми одержали об'єктивізацію в офіційних нормативно-правових актах і тому стають незалежними від розсуду окремих індивідів. Термін “суб'єктивне” вказує, що йдеться про право, яке належить певному суб'єкту, про його певні юридично визнані можливості, якими він на свій розсуд може скористатися або не скористатися.

Загальнонародна воля має бути єдиною для об'єктивного і суб'єктивного права. Проте у першому — вона об'єктивується у вигляді системи юридичних норм, загальних масштабів поведінки; у другому — втілюється у наявних правах суб'єктів, комплексі індивідуальних масштабів. Той та інший вид масштабів діяльності — нормативний, загальнозначущий, обов'язковий, гарантується державою. Об'єктивне і суб'єктивне право створюють структуру власне права, але кожне з них, у свою чергу, має внутрішню форму, тобто структуру власного змісту, до того ж різного рівня.

Структурою елементарного рівня об'єктивного права необхідно вважати внутрішню побудову юридичних норм, що його складають, тобто їх поділ на гіпотези, диспозиції, санкції. Структура того ж рівня суб'єктивного права — внутрішня форма одиничного юридичного суб'єктивного права, його елементами є право на власні дії, право вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних суб'єктів і право захищати своє суб'єктивне право встановленим способом. Структури права більш високого рівня створюються шляхом формування інститутів і галузей права. Останні об'єднують відповідні групи юридичних норм і суб'єктивних прав, що ними закріплені. Галузі права, у тому числі об'єктивного й суб'єктивного, є елемен-

тами (складовими частинами) правової системи суспільства — найширшої юридичної категорії.

Треба підкреслити, що, якщо питання про систему об'єктивного права як певну сукупність юридичних норм, котрі відрізняються власними предметом, методом і принципами правового регулювання, давно викликає інтерес юридичної науки, то питання про подібну до неї систему комплексів суб'єктивних прав, що також мають галузеву належність, практично не вивчається. Хоча галузь системи права єдина, але одна справа — вивчати галузь права за юридичними нормами, інша — за комплексами наявних суб'єктивних прав у всіх їх модифікаціях. Вітчизняній юридичній науці вже давно настав час перейти від перерахування кількості прийнятих або ж діючих нормативних актів до встановлення проблеми їх якісного наповнення комплексами суб'єктивних прав.

Об'єктивне право — абстрактне і статичне, відносно легко охопити загальне число його юридичних норм, його зміст піддається логічному аналізу. Суб'єктивні права — динамічні, вони постійно виникають, змінюються і припиняються, їх загальну кількість охопити практично неможливо, адже мільйони суб'єктів можуть мати права (обов'язки), що випливають з однієї норми, а у кожного суб'єкта права — комплекс різних прав (майнових, трудових, політичних, сімейних тощо).

З аспектів співвідношення об'єктивного і суб'єктивного права впливає висновок про недопустимість отождолення внутрішньої структури права з формами його зовнішнього вираження у нормативно-правових актах. Внутрішня структура права становить одну з внутрішніх закономірностей існування і функціонування права і включає як об'єктивне, так і суб'єктивне право. Система законодавства при цьому має прикладний характер, вона створюється у відповідності з уже об'єктивно систематизованими формами вираження норм певної галузі права.

Галузь права — це завжди досить чітко виражена єдність предмета, методів і принципів регулювання. У цьому вбачається її значення для процесу не тільки правозастосування, а й правотворчості. Водночас треба враховувати, що, якщо межі між окремими галузями все ж рухливі, то притаманні великим об'єднанням декількох галузей права принципи регулювання досить стабільні. Саме вони великою мірою зумовлюють існування об'єктивного і суб'єктивного права.

Отже, можна стверджувати, що внутрішньою структурою пра-

ва є, на вищому рівні, поділ і взаємозв'язок між об'єктивним і суб'єктивним правом як елементів правової системи у цілому, а на нижчому — поділ і взаємозв'язок елементів одиначної юридичної норми і елементів одиначного суб'єктивного права. Діалектичний взаємозв'язок зазначених структурних елементів забезпечує загальнозначущість, нормативність, абстрактність і конкретність, об'єктивність і суб'єктивність, загальну і персональну обов'язковість права у цілому.

Структурний поділ права на об'єктивне і суб'єктивне взагалі слід розглядати, як такий, що викликаний загальносоціальними і спеціально-юридичними закономірностями. Коли йдеться про загальносоціальні закономірності, то наперед виступає співвідношення держави і суспільства, а саме — необхідність повноцінного захисту і забезпечення прав людини.

У сучасній вітчизняній юридичній науці сформувалась досить обґрунтована точка зору, у відповідності з якою побудову правової держави і громадянського суспільства необхідно розпочинати з формування, забезпечення і захисту прав людини і громадянина.

Теорія і практика прав людини має довгу і повчальну історію. Визначними віхами на її історичному шляху є, зокрема, Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та інші міжнародно-правові документи щодо прав людини.

Сучасна концепція прав людини, враховуючи її модифікованість і особливості, зумовлені сучасним рівнем і характером світової цивілізації, спирається на багатий минулий досвід людства, і, насамперед — у сфері правових форм організації суспільного життя людей, правових засобів регуляції їх поведінки, місця, ролі і значення у цивілізованому світі.

Права людини — явище історичне, їх розвиток завжди передбачає історичну спадкоємність уявлень про них з колишніми поглядами на людину як на учасника соціального життя. У самому загальному вигляді можна стверджувати, що ступінь і характер розвинутості прав людини визначаються рівнем розвитку держави і права у певному суспільстві. Держава, право взагалі і права людини зокрема — це не різні за своєю сутністю, функціями і призначенням феномени, що функціонують незалежно один від одного, а принципово однопорядкові, взаємопов'язані суспільні явища.

Так, права людини є однією з центральних проблем у державницько-правовому вченні Платона, політичній теорії справедливості Арістотеля, ідеї свободи та всезагального задоволення Епікура. Питання про права розглядається у вченнях софістів і стоїків. Славнозвісна формула Протагора: “Міра усіх явищ — людина, існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують” (73, 238) містить великий загальногуманістичний потенціал, який є визначальним і сьогодні у проблематиці прав людини.

Провідну роль у концепції прав людини відіграло поняття “суб’єкт права”, відпрацьоване ще римською юриспруденцією. Це поняття дістало вияв у конструкції юридичної особи. На ґрунті вказаних понять виник і був поширений принцип правосуб’єктності, який сягнув у сферу не тільки об’єктивного і суб’єктивного, а й приватного і публічного, матеріального і процесуального, регулятивного і охоронного права.

У середньовіччя права людини стали визначатися згідно з її станово-ієрархічним становищем. Проте це зовсім не означає, що вони припинили свій розвиток як у практичному житті суспільства, так і в юридичній науці. Саме творчість релігійних авторів, середньовічних юристів допомогла створенню теорії природного права, яка була започаткована у працях Г. Гроція, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск’є, Т. Джеферсона та інших вчених. Критикуючи феодальний лад і обґрунтовуючи нові уявлення про права і свободи людини, про необхідність панування права у відносинах між державою і особою, ця теорія зробила великий внесок у формування сучасного розуміння прав людини. Важливим складовим елементом нових уявлень про природні права людини і їх дотримання у державі стала концепція суспільного договору як джерела походження і правової основи діяльності держави. “Держава, — писав Г. Гроцій, — це досконалий союз вільних людей, це уклад заради дотримання прав і загальної користі” (19, 75).

Сучасні автори, які розглядають проблему співвідношення держави і особи, визначають головними такі принципи їх взаємодії: а) взаємну відповідальність держави і особи; б) гармонічне поєднання інтересів держави і особи; в) єдність взаємних прав і обов’язків держави і громадян; г) рівність основних прав і обов’язків громадян; д) розширення прав і свобод громадян, підвищення їх соціальної активності, відповідальності і самодисципліни при виконанні обов’язків; ж) законність цих стосунків тощо.

У подальшому аспекти такого співвідношення простежуються

у тому, що держава, орієнтуючись передусім на соціально-типові характеристики особистості, створює систему взаємних прав і обов'язків, при цьому для особистості вони виступають у формі прав, свобод і обов'язків, тобто її правового статусу.

Сучасна юридична наука виділяє конституційні права, свободи і обов'язки, а також права і обов'язки, закріплені у звичайному законодавстві. Є загальні і спеціальні права. Окрім того, відрізняють економічні, політичні, культурні та особисті права і свободи; щоправда, нині такий порядок їх перелічення коригується і дається в аспекті відповідних поколінь прав людини.

Більшість вітчизняних учених поділяють думку, що ядром правового статусу особи є права та обов'язки, але є й інша точка зору, згідно з якою права і обов'язки — це лише головний елемент правового статусу. Так, О.В. Сурілов вважає, що структуру правового статусу створюють: а) громадянство як політико-правова основа статусу особи; б) передбачена у конституції та інших нормативних актах постійна єдність прав, свобод, обов'язків, які невід'ємні від особи і надані всім громадянам на засадах рівності; в) юридичні гарантії їх реалізації (98, 395—397).

Держава формулює не тільки систему прав і свобод особи. Вона закріплює і систему обов'язків. За невиконання чи виконання неналежним чином своїх обов'язків держава може притягнути особу до юридичної відповідальності — для цього вона має спеціальний механізм.

Водночас держава не тільки формулює права і обов'язки особи, але й має свої права і несе обов'язки. Так, держава має право вимагати від особи правомірної поведінки, поваги до законів, сумлінного виконання обов'язків тощо. Проте держава, особливо якщо вона демократична, зобов'язана за допомоги політики і права забезпечити розумні, науково обгрунтовані, стабільні принципи своїх взаємовідносин з громадянами, створити гарантії проти зловживань офіційних представників держави тощо.

Так, держава зобов'язана не тільки проголосити обсяг і характер прав і обов'язків особи, а й гарантувати можливість їх реального здійснення. Якби правам не відповідали обов'язки держави, її соціальна, а у визначених випадках — юридична відповідальність, то ці права мали б декларативний характер. Більш того, держава зобов'язана захищати проголошені нею права і обов'язки від порушення, а в разі його скоєння — сприяти скорішому, і по можливості, повному відновленню порушеного права.

В юридичному праві ці загальносоціальні закономірності співвідношення держави і особи доповнюються спеціально-юридичними, а це означає, що суб'єктивне право тісно пов'язується з об'єктивним правом, обумовлюється його змістом. Адже ті чи інші юридичні права суб'єктів, які, власне, і становлять сутність суб'єктивного права, формулюються у чинних юридичних нормах і принципах, тобто в об'єктивному праві. Отже, суб'єктивне право не може виникнути без об'єктивізації у нормах права об'єктивного.

З іншого боку, і об'єктивне право невід'ємне від суб'єктивного. Метою і призначенням існування норм і принципів об'єктивного права є правове регулювання суспільних відносин, а також забезпечення цього регулювання відповідним правовим механізмом. Правове регулювання, у свою чергу, здійснюється через суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів.

У загальному вигляді зміст будь-якого суб'єктивного права полягає у тому, що воно надає уповноваженому суб'єкту такі можливості: а) поводити себе певним чином (право на свої дії); б) вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії); в) звертатись до держави за захистом свого юридичного права (право на захист). Тому для реального юридичного забезпечення таких можливостей за закріплення в об'єктивному праві повноважень одного суб'єкта фіксуються відповідні обов'язки зобов'язаного суб'єкта. І навпаки, за фіксації конкретних обов'язків одного суб'єкта закріплюються відповідні права іншого.

Таким чином, суб'єктивному праву (можливій поведінці) одного суб'єкта (уповноваженого) з необхідністю кореспондують юридичні обов'язки (поведінка, необхідна для забезпечення можливостей, що випливають із суб'єктивного права) іншого суб'єкта (зобов'язаного). Невиконання цих обов'язків є правопорушенням і тягне за собою застосування засобів державного примусу, зокрема того чи іншого виду юридичної відповідальності.

Суб'єктивне право треба розглядати в єдності з інтересами суб'єкта. Адже суб'єктивне право — міра можливої поведінки уповноваженого. Реалізація чи нереалізація цієї можливості цілком залежить від волевиявлення самого суб'єкта. Природно, що можлива поведінка буде перетворюватися на реально здійснювану лише тоді, коли вона сприятиме задоволенню тих або інших потреб уповноваженого, тобто, коли певна поведінка буде відповідати інтересам суб'єкта. Таким чином, інтерес є своєрідним "вмикачем" процесу реалізації суб'єктивного права.

При розгляді питання про сутність суб'єктивних прав не можна обійти проблему їх джерел, а отже — і потенційних можливостей щодо їх (всіх або певної частини) фіксування, зміни змісту або скасування. В юридичній літературі існує декілька концепцій вирішення цієї проблеми. Так, природно-правова розглядає суб'єктивні права як такі, що існують об'єктивно і природно, незалежно від чиеїсь волі і походять із сутності самої людини. Тому зміст прав незалежний, ніким не може змінюватись або скасовуватись. Юридичні закони лише формулюють ці права. Водночас чіткість і наповненість цих формулювань залежать від глибини розуміння, проникнення у сутність суб'єктивного права.

Позитивістська концепція розглядає суб'єктивні права як явища, що цілком і повністю залежать від держави: вона їх формулює, визначає зміст, змінює його або повністю скасовує. Інакше кажучи, держава у своїх законах творить суб'єктивне право.

На нашу думку, не слід повністю відкидати якусь із концепцій. Суб'єктивне право — настільки складне явище, що кожна з названих теорій має право на існування. Так, природно-правовий підхід вірний щодо певної частини суб'єктивних прав, а саме тих з них, без яких суб'єкт — людина, громадянин не може нормально жити, працювати, розвиватись. Відповідними цим природним суб'єктивним правам є право на життя, недоторканність особи, гідне ставлення, продовження роду, індивідуальний вигляд, охорону здоров'я та інші.

З позицій позитивістської концепції треба підходити до таких суб'єктивних прав, які виникають і можуть реально здійснюватись лише за певних (історичних, економічних тощо) умов. Наявність таких умов і здатність держави відповідним чином забезпечувати їх реалізацію підтверджується шляхом видання нормативних актів, у яких фіксуються відповідні суб'єктивні права. До таких прав слід віднести, наприклад, право на купівлю автомобіля і на його водіння, права на різні пільги тощо.

В юридичній літературі дістали вияв різні погляди щодо підстав виникнення суб'єктивного права. У відповідності з одними, суб'єктивне право виникає на основі об'єктивного права, правосуб'єктності і юридичного факту. Водночас вважається, що суб'єктивне право є елементом правовідношення.

Інша позиція дістає вияв у твердженні, що суб'єктивне право може виникнути і здійснюватись поза правовідношеннями, а тому для його виникнення досить об'єктивного права (норм права, в яких фіксу-

ються підстави виникнення, суб'єкти, зміст і порядок реалізації певного права) і особи громадянина, який є або стає носієм певного права. На нашу думку, більш обґрунтованою є друга позиція. Адже конкретне суб'єктивне право як юридично встановлена можливість поведінки, спрямованої на досягнення певного соціального блага, не може існувати без відповідних норм об'єктивного права, в яких воно отримує юридичний вираз. Після юридичної фіксації суб'єктивне право існує, перш за все, як можлива поведінка, потенційна можливість суб'єкта поводити себе певним чином. І ця можливість, за наявності її закріплення в нормах об'єктивного права і суб'єкта, якому вона належить, існує потенційно, незалежно від того, вступає суб'єкт у правовідносини для реалізації цієї можливості чи ні. Крім того, на наш погляд, суб'єктивне право як потенційне право на певне соціальне благо може не лише існувати, а й реалізовуватись за межами правовідносин. Так, конституційне право на відпочинок призначене забезпечити громадянам час, вільний від безпосередньої виробничої діяльності, який вони зможуть використовувати за своїм розсудом — як вступаючи, так і не вступаючи у правовідносини, що пов'язані з організацією відпочинку.

Таким чином, реалізація певних суб'єктивних прав може відбуватися як у правовідносинах, так і поза їх рамками. Водночас правовідношення не може відбуватися без реалізації прав і обов'язків певних суб'єктів (сторін правовідношення).

Більш того, якщо не ототожнювати суб'єктивне право із самим правовідношенням, а розглядати його як реальне юридичне право суб'єкта, яким він може користуватись і розпоряджатись, тобто як міру його юридично визнаної поведінки, то можна стверджувати, що це суб'єктивне право учасників правових відносин є структурно самостійним, реально діючим у країні власне правом (суб'єктивним правом).

Звідси можна дійти висновку, що правом треба вважати діалектичну єдність об'єктивного і суб'єктивного права, тобто не тільки юридичні норми, а й закріплені в них комплекси суб'єктивних прав учасників правовідносин. Проте ще раз слід зауважити, що такий підхід доцільний лише тоді, коли категорія суб'єктивного права не ототожнюється з категорією правовідносин, в яких, у більшості випадків, це суб'єктивне право може знаходити свою реалізацію у поведінці суб'єктів.

Суб'єктивне право не можна ототожнювати з правовідносинами тому, що найбільш загальні права, наприклад громадян та дея-

ких інших суб'єктів, можуть існувати і реалізовуватись і поза правовідносинами. Такими, наприклад, є право на життя, на індивідуальний зовнішній вигляд, на харчування, продовження роду і т. ін. Окрім того, у зміст правовідносин включаються не тільки суб'єктивні права, а і юридичні обов'язки, а права і обов'язки — це не одне і те саме, інша справа, що вони не існують одне без одного. Доцільно також зазначити, що змістом правових відносин, як і будь-яких суспільних відносин, треба вважати саму діяльність (поведінку, взаємодію) їх учасників, а права і обов'язки останніх, зафіксовані у законодавстві, — формою правовідносин.

Право, яке спочатку існує як рівне мірило (об'єктивне право), реалізується щодо конкретних суб'єктів суспільних відносин, а це означає появу суб'єктивного права, персоніфікованого і наявного щодо громадян і організацій. Право у такому його розумінні виступає як двоєдине специфічне утворення абстрактного і конкретного, об'єктивного і суб'єктивного, такого, що охоплює водночас і соціально-типовий вид певних відносин, і діяльність їх суб'єктів. Об'єктивне право і суб'єктивне право діалектично зумовлюють виникнення юридичних обов'язків, які забезпечують реалізацію цих прав. Так з'являється певний механізм правового регулювання, який, на відміну від тільки суб'єктивного права, не лише передбачає надання юридичної можливості діяти, а й покладає відповідний обов'язок, юридичну необхідність діяти певним чином. А з урахуванням існування регулятивного і охоронного права — і можливість застосування примусу. Таким чином право функціонує, тобто специфічно юридичним шляхом регулює суспільні відносини, втілюючи можливу і необхідну модель поведінки у фактичні вчинки суб'єктів права. Відбувається реалізація об'єктивного і суб'єктивного права. Такий механізм дії права, що обумовлений і водночас визначає його особливу структурованість і специфічно-юридичні закономірності.

Право — загальнозначуще, офіційно виражене, особливе серед інших соціальних норм, таке, що підлягає охороні, має стабілізуючу структуру: більш чи менш чіткі елементи змісту та системоутворюючі зв'язки. Забезпечення соціальної свободи в рамках суспільного порядку — головна суспільна функція права як особливого регулятора діяльності людей та їх взаємовідносин, однак реалізацію цієї функції може забезпечувати лише структуроване право, що перетворює його на цілісну соціально-юридичну систему, забезпечену складним механізмом правового регулювання.

Структура права — це його внутрішня форма, організація змісту, те, що складає найголовнішу закономірність його існування та функціонування. Структура існуючого права, насамперед, характеризується ступенем стабільності, міцності зв'язків між великими компонентами існуючої в державі правової системи. І тут мова має йти про взаємодію між правовідносинами, правосвідомістю і нормами права. Правова наука та ідеологія з впертістю, гідною кращого застосування, десятиліттями наполягала на пріоритеті загальних норм щодо правових відносин, трактувала останні як додаток до норм права, нав'язувала думку, що правовідносини — лише одна з форм реалізації права. Про право держави судили за абстрактними нормами, моделюючи можливу та необхідну поведінку. Реальні діяння, відносини, зв'язки підмінялись нормативною догмою.

Між тим, абсолютний нормативізм заперечувався самим життям. За фактичного низького рівня правової культури, нерозвинутості правосвідомості, високого рівня правового нігілізму, відсутності стабільних правових знань серед керівників і посадових осіб апарату управління, неприкрито волюнтарістського ставлення до законодавства, непрестижності правосуддя та інших юридичних служб система правових норм катастрофічно відставала від умов життя суспільства, які постійно змінювались, що, у свою чергу, зумовило те, що багато правовідносин або виявилися не такими, якими їх бачив законодавець, або зовсім вийшли із сфери правового регулювання і почали суперечити застарілим і невдалим нормам і всьому архаїчному у праві. Якщо дати принципову оцінку цьому явищу, то можна стверджувати, що діюча ще й нині структура права не забезпечує достатньої цілісності існуючої правової системи.

Саме тому при здійсненні правової реформи в Україні вкрай важливо удосконалювати структуру права. А це, у свою чергу, визначає необхідність ідейного і спеціально-юридичного визнання вирішального значення правовідносин у праві. Адже історично та логічно правовідносини стоять попереду норм права. Навіть активна законодавча діяльність може лише опосередковано, за допомоги нормативних установ, впливати на формування правовідносин, котрі зароджуються в суспільстві та виявляють прогресивні тенденції. Діалектична взаємодія між об'єктивним і суб'єктивним правом — структурна основа ефективного використання механізму правового регулювання суспільних відносин. У зв'язку з цим було б надзвичайно важливо відмовитись від минулого офіційного невизнання судової практики джерелом права. Розвиток суб'єктив-

ного (прецедентного) права стимулюватиме охорону прав громадян, надасть динамізму правовій системі, системі і структурі права, значно змінить співвідношення між суб'єктивним і об'єктивним правом на користь першого (85, 81—90).

Демократичний принцип “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, розвиток президентського, судового, договірної права, посилення судової охорони прав і свобод громадян, визнання процесу суспільного правоутворення, що є незалежним від правотворчості держави, пріоритет суб'єктивного права над об'єктивним, сприйняття та поширення звичасвого права і норм ділової активності, відмова від абсолютизації законодавства, адміністративної нормотворчості, і, можливо, навіть надання офіційного значення науковій інтерпретації права — всі ці заходи здатні покращити структуру нині чинного в Україні права. Адже вони поліпшують не тільки внутрішню його побудову, а й форму зовнішнього виразу, поєднуючи це з антидогматичним, антиетатичним у правовій системі, утворюють нове соціальне, демократичне, гуманістичне право. Відмова від одержавлення як права, так і громадянського суспільства, допомагає збагатити прогресивний потенціал правового регулювання суспільних відносин, створює умови для формування правової держави.

Суб'єктивні права класифікуються за певними видами і групами. Але у більшості випадків, залежно від їх соціального призначення, виділяють політичні, економічні, культурні та особисті суб'єктивні права.

Конкретні суб'єктивні права фіксуються у конституції, регламентуються у поточному законодавстві. В результаті суб'єктивне право наповнюється конкретним змістом, під яким треба розуміти повноваження, котрими наділяється суб'єкт, стаючи володарем того чи іншого права.

Цінність суб'єктивних прав полягає в їх реальності, тобто можливості реального здійснення повноважень, які випливають із змісту того чи іншого конкретного суб'єктивного права. Реальність суб'єктивних прав забезпечується за допомоги політичних, економічних та ідеологічних (загальних) і юридичних (спеціальних) гарантій, тобто засобів, способів і умов, спираючись на які суб'єкт досягає повного і безперешкодного здійснення своїх прав.

Враховуючи вищевикладене, можна підійти до розгляду принципів об'єктивного і суб'єктивного права. До принципів об'єктивного права слід віднести такі.

1. Принцип загальнообов'язковості норм об'єктивного права для всіх соціальних суб'єктів та їх пріоритетності щодо всіх інших соціальних норм у випадку колізії.

2. Принцип несуперечності норм об'єктивного права, що є складовою частиною правової системи, і пріоритетності закону щодо інших нормативно-правових актів.

3. Принцип поділу правової системи на загальносоціальне і юридичне право і диференціації останнього на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне, регулятивне і охоронне, об'єктивне і суб'єктивне право.

4. Принцип відповідності між об'єктивним і суб'єктивним правом, між нормами права і правовими відносинами, між правом і процесом його здійснення.

5. Принцип загальної формально-правової рівності суб'єктів права і водночас їх певної диференціації.

6. Принцип законності і юридичної гарантованості реалізації норм права, зафіксованих у нормативно-правовому акті, чіткої регламентованості нормами права діяльності всіх посадових осіб і державних органів.

7. Принцип справедливості, який в об'єктивному праві дістає вияв у рівному масштабі оцінки поведінки і у відповідності юридичної відповідальності скоєному правопорушенню.

8. Принцип об'єктивності юридичної відповідальності — встановлює, що вона покладається тільки за винну протиправну поведінку і кожний визнається невинним, доки його вина не буде встановлена юрисдикційним органом.

9. Принцип недопустимості зворотної сили нормативно-правового акта, який встановлює нову чи більш сувору юридичну відповідальність.

10. Принцип юридичного закріплення гуманності покарання, що сприяє виправленню засудженого тощо.

До принципів суб'єктивного права слід віднести такі.

1. Принцип забезпеченості суб'єктивного права, сутність якого полягає в тому, що держава зобов'язана матеріально, організаційно, юридично (через об'єктивне право і спеціально-юридичний механізм тощо) забезпечувати реалізацію певних суб'єктивних прав. А це, у свою чергу, надає суб'єктам можливість вимагати від держави відповідного забезпечення реалізації повноважень, що впливають з того чи іншого суб'єктивного права.

2. Принцип демократизму суб'єктивного права — полягає у тому,

що останнє є мірою досягнутого у суспільстві прогресу, згідно з якою визначається і забезпечується свобода суб'єкта. Окрім того, суб'єктивне право і само є правовим інструментом розвитку демократії у суспільстві на основі принципів гуманізму і свободи.

3. Принцип активності суб'єктивного права — зумовлений тим, що саме воно забезпечує громадянам та іншим його носіям можливість активної участі в усіх сферах суспільного життя і тим самим активізує ці сфери. Суб'єктивне право є основою системи юридичних та інших засобів забезпечення участі громадян і організацій у найважливіших сферах соціальних відносин.

4. Принцип загального заохочення суспільно корисної поведінки — означає, що суб'єктивне право як вид і міра можливої, дозволеної поведінки суб'єкта у суспільстві є найкращим стимулятором правомірної поведінки, яка приносить користь і суспільству в цілому, і окремому суб'єктові.

5. Принцип безпосередності суб'єктивного права — зумовлений тим, що останнє виступає найкращим показником пануючих у суспільстві поглядів на демократію, гуманізм, права людини.

6. Принцип реальності — забезпечує становище, за яким суб'єктивне право стає інструментом викриття перекручень, забезпечення досягнень суспільства у правовій системі; виступає дійовим показником досягнень або ж відставання суспільства у цій сфері; дає можливість визначити реальне становище особи як вищої цінності у державі і суспільстві.

7. Принцип гуманізму — притаманний суб'єктивному праву тому, що останнє виступає регулятором поведінки суб'єктів права шляхом фіксації певних еталонів поведінки, які відповідають інтересам суспільства, держави і окремих громадян.

8. Принцип свободи — вбачається у визначенні через суб'єктивне право системи взаємних юридичних прав і обов'язків суб'єктів права і в такий спосіб — забезпеченні відповідної міри свободи: суб'єкт реалізує свою свободу тією мірою, якою він не ущемляє свободи інших суб'єктів.

9. Принцип законності щодо суб'єктивного права має визначатися як такий, що слугує у суспільстві інструментом поєднання порядку і організованості, дотримання законів і підзаконних актів із забезпеченням певної активності і самостійності суб'єктів права.

10. Принцип справедливості — дає можливість уявити, якою мірою у суб'єктивному праві дістають вияв загальнолюдські

цінності та етичні категорії. Він передбачає також, що немає прав без обов'язків і обов'язків без прав.

11. Принцип регулятивності у суб'єктивному праві — є засобом упорядкування суспільних відносин і дозволяє суб'єктам права планувати свою поведінку і прогнозувати поведінку інших суб'єктів. Адже саме суб'єктивне право визначає систему конкретних повноважень суб'єктів у найважливіших сферах суспільних відносин, є юридичним інструментом набуття громадянином тих чи інших соціальних благ.

З вищевикладеного випливає, що принципи права — це, у тому числі, його основні джерела, які складають головний зміст не тільки об'єктивного, а й суб'єктивного права, а враховуючи їх діалектичну взаємозалежність, — і юридичного обов'язку. Декларативного проголошення цих принципів у юридичних нормах недостатньо. Важливо, щоб їх додержували в реальних відносинах, у комплексах наявних прав їх суб'єктів. Адже зовсім не виключено, що принципи права розпочинають своє існування не в юридичних нормах, а в комплексах юридично визнаних суб'єктивних прав (юридичних обов'язків). Прямо пропорційно об'єктивно необхідному закріпленню прав суб'єктів у юридичних нормах головний зміст зазначених комплексів суб'єктивних прав об'єктивується у законодавстві і набуває усіх якостей принципів права.

Діалектичний взаємозв'язок принципів об'єктивного і суб'єктивного права аналогічний співвідношенню об'єктивного і суб'єктивного права взагалі. Але слід зауважити, що залежно від характеру правоутворюючого процесу в тому чи іншому суспільстві у той чи інший період часу мають місце ілюзорні (нереальні) первинність і домінантність тих чи інших принципів права. Так, за сучасних умов у країнах англо-саксонської правової системи (Англія, Австралія, США, Нова Зеландія, Північна Ірландія та ін.), де головне місце серед джерел права посідає судова практика, яка утворює прецедентне право, спочатку виникають суб'єктивне право і його принципи, а вже потім формуються загальні принципи і норми об'єктивного права. Судді вирішують справи шляхом винесення по них конкретно-індивідуальних актів, які визнають права і обов'язки сторін, і тим самим формуються правовідносини персонального характеру. На цій основі створюється одноманітна судова практика, що породжує загальну норму, яка або затверджується вищим судовим органом, або об'єктивується в законодавстві. У цьому випадку суб'єктивне право із своїми повноваженнями, принципами тощо ніби випереджає об'єктивне.

За умови, що держава активно займається процесом правотворчості і головним джерелом права вважається нормативно-правовий акт, об'єктивне право як система принципів і норм ніби пере-
дує суб'єктивному. Спочатку встановлюються загальні правові нор-
ми і принципи, а відповідно до них, на їх основі виникають право-
відносини, тобто вимоги правових норм і принципів індивідуалі-
зуються і конкретизуються стосовно конкретної ситуації у вигляді
суб'єктивних прав і обов'язків. Але навіть у цьому випадку тільки
здається, що правовідносини цілком залежать від законодавця.
Насамперед, вони обумовлюються соціальним життям, його рівнем,
інтересами і потребами суб'єктів тощо.

Загальні норми і принципи об'єктивного права не діють, якщо
вони не втілюються в наявні суб'єктивні права і юридичні обов'яз-
ки. Відповідно, поза суб'єктивним правом неможлива реалізація
загальних норм і принципів об'єктивного права. Це робить проб-
лему суб'єктивного права особливо значущою.

2.6. Взаємодія принципів права

Всі вищезгадані принципи (а саме: 1) правосвідомості; 2) пра-
воутворення; 3) правотворчості, а серед них — законотворчості і
нормотворчості; 4) системи права: а) загальноправові (основні),
б) міжгалузеві, в) галузеві, г) інститутів права; 5) структури права:
а) загальносоціального і юридичного, б) публічного і приватного,
в) регулятивного і охоронного, г) матеріального і процесуального,
д) об'єктивного і суб'єктивного; 6) правореалізації, а серед них —
правозастосування; 7) принципи правоохорони, а серед них — пра-
восуддя і юридичної відповідальності, взаємодіють між собою. Так,
взаємозв'язок загальноправових, міжгалузевих і галузевих прин-
ципів права у філософському аспекті є співвідношенням загально-
го, особливого і окремого. Не існує загальне без особливого і окре-
мого, а окреме — поза особливим і загальним.

Практична реалізація загальноправових принципів в регулю-
ванні суспільних відносин не може бути здійснена поза принци-
пами міжгалузевими, галузевими та інститутів права. Під загаль-
ноправовими слід розуміти принципи, що є загальними для права
у міжнародному, всесвітньому і загальнолюдському його розумінні;
загальними для всіх правових систем одного історичного типу; для
правових систем однакового виду (правової сім'ї); для підсистем
(сторін) певної правової системи одного суспільства; для всіх га-

лузей певної системи права певного суспільства і держави. Під міжгалузевими — принципи, притаманні кільком галузям права певної держави. Під останніми у даному разі мають розумітися не змішані принципи, що властиві міжгалузевій систематизації законодавства, а реальні принципи права, притаманні не одній, а декільком галузям права. Під галузевими розуміють принципи, що охоплюють лише одну, окрему, галузь права. До речі, до галузевих принципів відносять не тільки власне принципи цілої галузі, а й принципи інститутів права.

Згадана діалектика загального, особливого і конкретного не дозволяє спрощено тлумачити зв'язок між загальноправовими, міжгалузевими і галузевими принципами права. Загальноправові принципи права втілюються в його галузевих принципах. Водночас загальноправові принципи є найбільш абстрактним вираженням галузевих і міжгалузевих правових принципів, які не менш пов'язані з умовами реального життя, ніж загальноправові, але діють у порівняно вужчій сфері юридичного опосередкування. З цього випливає, що міжгалузеві і галузеві принципи права не можна вважати механічним додатком до загальноправових принципів. Водночас загальноправові принципи не є арифметичною сумою принципів, властивих усім галузям його системи. Тобто при дослідженні, приміром, галузевих принципів права треба враховувати особливості предмета і методу регулювання, але разом з тим розуміти, що генезис принципів даної галузі здійснювався і відбувається під впливом загальноправових принципів, властивих усій правовій системі.

Загальноправові, міжгалузеві, галузеві, принципи інститутів права, структури права (загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного, матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного), що відбиваються у принципах правоутворення, правореалізації і правоохорони, слід вважати принципами правового регулювання. Така якість цих принципів відображає особливу залежність їх від сутності права, специфіки правового регулювання суспільних відносин, що теж їх об'єднує та наближає один до одного.

Отже, принципи правового регулювання — специфічно юридичні принципи, які виражають характер регульованих відносин (предмет), зміст регулювання (його сутність) і його засоби (методи). Тобто принцип — це керівна засада, закон існування і функціонування даного явища, відбитий у специфіці цього явища. Принципи права є орієнтирами правотворчої, правореалізаційної і пра-

воохоронної діяльності суспільства і держави. Їх дотримання забезпечує необхідну одноманітність розвитку і функціонування правової системи. І навпаки, зневажливе до них ставлення, їх порушення законодавцем або ж судом унеможлиблюють стабільність системи і структури права, правопорядку і правовідносин, негативно впливають на стан правосвідомості, здатні порушити діючу в країні модель правового регулювання.

Тільки з урахуванням усіх видів принципів, що затвердились у правовій системі, діяльність з підтримання законності і забезпечення верховенства права досягне або може досягнути тих соціальних цілей, які перед нею ставляться існуючою епохою, суспільством і державою.

Від наукового і практичного визнання загальносоціальних принципів принципами права, їх дослідження, треба просуватися далі, показувати трансформацію цих підвалин суспільства на юридичні принципи, аналізувати їх окремі види. Адже загальносоціальні принципи безпосередньо відбиваються у специфіці суспільних відносин, що регулюються галуззю права. А встановлення або з'ясування принципів галузі права допомагає правильніше застосовувати норми цієї галузі і краще розуміти їх сутність, а також соціальне призначення.

Так, принцип соціальної справедливості є загальносоціальним, щодо, наприклад, вітчизняного кримінального права, він модифікується у принципах відповідальності тільки за вину, недопустимості заходів покарання, що плюндрують честь, гідність, завдають шкоди здоров'ю засудженого тощо.

Аналогічно діалектичним є й взаємозв'язок принципів структури права. Хоча треба визнати, що принципи структури мають більшу відносну самостійність, тому що вони є автономною сукупністю галузей права. Загальносоціальні принципи, які безпосередньо створюються соціальним життям суспільства, є визначальними при виникненні спеціально-юридичних принципів, але реалізуватись у праві вони можуть тільки через спеціально-юридичні. Водночас необхідно підкреслити, що загальносоціальні принципи — теж принципи права, але надзвичайно високого рівня абстрагування, і саме це зумовлює необхідність їх деталізації та конкретизації.

Принципи структури права, особливо загальносоціальні, не можна ототожнювати з принципами інших соціальних систем (політичної, економічної, духовної). На перший погляд, вони можуть здаватися навіть співпадаючими — все залежить від рівня і суб'єк-

та пізнання і тієї сфери, де вони застосовуються. Так, принцип демократизму є водночас принципом і політичної, і правової системи, але у праві він набуває специфічно-юридичного значення і сенсу. І все ж слід підкреслити, що у сфері регулювання переважно публічно-правових суспільних відносин (відносин субординації) дуже стабільною є тенденція до ототожнення принципів політичної системи суспільства і принципів відповідної галузі права (наприклад, конституційного, адміністративного тощо). Для будь-якої галузі матеріального права, що включає відносини влади-підкорення є властивим принцип імперативності, але про нього здебільшого не згадують, бо він є специфічно юридичним структурним принципом, аналогів якому у підвалинах політичної системи немає і бути не може. Є всі підстави віднести його до принципів правового регулювання. На противагу цьому не можна не визнати, що більш досконалим і простим є формулювання й опис принципів приватного права, які регулюють безвладні (координовані) зв'язки і відносини. Вже практично традиційно називаються принципи рівноправності суб'єктів, добровільності вступу в правовідносини, автономності сторін, еквівалентності праці та оплати тощо.

Треба також зазначити, що сучасне вітчизняне суб'єктивне право, його норми і принципи вже становлять не тільки сферу приватного права — вони проникають у всі інші сфери права, в тому числі й публічного права, і, гармонійно сполучаючись із конституційними нормами і принципами, закріплюють нові взаємовідносини особистості, держави і суспільства. Водночас норми і принципи суб'єктивного права і за регулювання приватно-правових суспільних відносин не суперечать публічним інтересам: юридичні норми і принципи у цій сфері не повинні бути розраховані на безмежний індивідуалізм і егоїзм приватного власника, на безмірне панування особистого розсуду, протиставлення особи суспільству, інтересам загальнонародної волі, з одного боку, і панування держави, етатизацію суспільних відносин — з іншого.

Саме поєднання норм і принципів суб'єктивного права, публічного і приватного права, а також інших структурних його одиниць обґрунтовує необхідність існування і функціонування "нетрадиційних" комплексних галузей права, наприклад господарського, екологічного права. Суб'єктивне право, за такого його розуміння, — вже не тільки юридично гарантована міра можливої поведінки, що дозволяє індивіду привласнювати частину вироблених матеріальних і духовних цінностей, а й така юридично гарантована свобода

рішень і дій, яка забезпечує активну участь особи у самому процесі матеріального і духовного виробництва, у створенні найбільш сприятливих соціальних умов для життя й діяльності людей, тобто воно стає юридичною гарантією прогресивно-творчої активності людини. Але суб'єктивне право в єдності його норм і принципів як реальна юридична категорія не може існувати без юридичних норм і принципів, тобто без об'єктивного права і без державного забезпечення, яке, головним чином, дістає вияв у поділі права на регулятивне і охоронне.

Існуванням і функціонуванням норм і принципів об'єктивного і суб'єктивного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного, матеріального і процесуального права не обмежується вся юридична дійсність, але їх діалектична єдність і взаємодія здатні народжувати правосвідомість, правотворчість, правореалізацію, правоохорону та інші правові явища. Саме такими є обставини, що пояснюють необхідність власної структурованості права, його норм і принципів. А в аспекті побудови і співвідношення правової держави і громадянського суспільства первинним є загальносоціальне право та аналогічні норми й принципи, які безпосередньо обумовлюються економічними, політичними, ідеологічними та іншими факторами.

У цілому ж треба визнати, що принципи структури права мають досліджуватись саме як структурні принципи, тобто як складові частини цілого, що, у свою чергу, потребує висвітлення їх діалектичних суперечності та єдності. Структурні принципи права, як і сама його структура, — парна категорія. Аналогічно тому, як не можна зрозуміти структуру норми права, знаючи тільки, що таке гіпотеза чи диспозиція, так і не можна з'ясувати, що таке матеріальне право і його принципи, не усвідомивши, що таке процесуальне право і його принципи.

Викладене розуміння наведеної структури права ще не отримало повноцінного теоретичного і практичного визнання, а тому надзвичайно важко формулювати і принципи структурних частин права. І це стосується не тільки тих комплексів галузей, які зовсім не визнавались юридичною наукою і практикою в минулому (наприклад загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного права), а й тих структурних частин права які є більш-менш традиційними (наприклад матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного права). Можна навіть зазначити, що принципи галузей права, які регулюють матеріальні

відносини, теж відпрацьовані недостатньо, приміром, змішуються інколи економічні та юридичні принципи. Якщо у галузях конституційного і адміністративного права здебільшого не виявлені спеціально-юридичні принципи, то у сфері цивільного права майже відсутні загальносоціальні принципи, а також принципи всієї правової системи, тобто права у цілому.

Виявленню і обґрунтуванню структурних принципів права заважає також слабка загальнотеоретична розробка проблеми, проте слід зауважити, що і загальна теорія права не має змоги самостійно досліджувати структурні принципи права, не спираючись при цьому на узагальнення галузевих юридичних наук. Тим більше, що сама по собі загальна теорія права не може формувати галузевих принципів права.

До того ж, дослідження принципів права у теорії держави і права у більшості випадків здійснювалось у рамках існування виключно системи права. Але система права у будь-якій державі формується історично, відповідно до системи суспільних відносин. Ніхто ніколи не мав і не може мати на меті створення абсолютно оптимальної системи права. Загальновідомо, що під системою права розумілась тільки сукупність внутрішньо єдиних і несуперечних юридичних норм, які виникли об'єктивно і диференціюються на галузі, інститути та норми, а отже, поза увагою залишались принципи правоутворення, правореалізації і правоохорони.

Не можна вважати вдалою постановку питання про вивчення принципів права тільки у межах системи права і за інших причин. Справа не лише у тому, що система права ніким раціонально не створюється, але й у тому, що інколи основами системи права, тобто її принципами, називають предмет і метод правового регулювання. Отже, відбувається ототожнення принципів системи права з предметом і методом правового регулювання. Між тим кожна галузь права має свій предмет і відповідні йому методи, а також принципи правового регулювання.

Правовій системі притаманні свої принципи, вони є специфічно властивими і структурі права. Водночас і у кожній галузі права є свої особливі принципи — галузеві. Але у системи права немає і не може бути будь-яких однакових предмета і методу правового регулювання, а отже — і аналогічних принципів. Специфічним предметом і методом правового регулювання відрізняються великі групи галузей, але не вся правова система, або система права, оскільки специфіка правового регулювання, на відміну від загального

закріплення суспільних відносин та ідейно-інформаційного впливу на діяльність, полягає саме в опосередкуванні конкретних суспільних відносин відповідного виду.

Предмет і метод правового регулювання — не принципи системи права, а найважливіші властивості права, відповідно до яких норми і принципи треба відносити до тієї чи іншої галузі права. Інша справа, що ці ознаки виражають об'єктивні властивості внутрішньої структури права і кожної окремої його галузі.

Проте, як це випливає з вищевикладеного, є конкретно визначені принципи, що відображають зміст великих груп галузей права, великих автономних утворень, тобто структури права, що склалася історично. Є те, що правильніше називати структурними принципами. Адже існують загальні принципи, які діють у сферах матеріального і процесуального права; є загальні принципи регулювання, властиві юридичному опосередкуванню відносин координації і субординації (приватному і публічному праву).

Таким чином, можна стверджувати, що кожна галузь права характеризується: а) загальними для всіх галузей основними принципами права; б) міжгалузевими принципами, які властиві двом і більше галузям; в) галузевими принципами, що стосуються тільки однієї галузі права; г) принципами структурного виду права, властивими відносно великим автономним групам галузей права (публічному і приватному, об'єктивному і суб'єктивному тощо). Внутрішня єдність і стабільність кожної галузі права, а звідси і права загалом, їх відокремлюючі властивості дуже значною мірою залежать від притаманних їм принципів.

Принципи права покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, тобто загально-соціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного, матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного права; норм права і правових відносин; єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють, на яких підвалинах у ньому відображаються економічні, політичні і моральні відносини, характеризують структуру права і співвідношення між різними джерелами права, законодавством і правосуддям, суспільством і державою, примусом і переконанням у правовому регулюванні. Вони є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ, і це стосується навіть правової системи у цілому.

Принципи визначають правоутворюючу і правореалізаційну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, є критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права. Не розуміючи принципів тієї чи іншої правової системи суспільства, неможливо говорити про його правову дійсність у цілому.

У найбільш загальному вигляді можна стверджувати, що призначення принципів права полягає в тому, що вони: 1) здійснюють універсальне і узагальнене закріплення основ суспільного ладу; 2) забезпечують одноманітне формулювання правових явищ і такий самий їх вплив на суспільні відносини у формі безпосереднього правового регулювання і опосередкованого правового впливу.

Регулятивна функція принципів права здійснюється не тільки через правову систему або ж механізм правового регулювання, ці принципи безпосередньо впливають на виникнення і стале існування конкретних правових відносин, прав і обов'язків людей та їх організацій.

У розвинутих правових системах принципи права виконують роль перехідної ланки від суспільних відносин до їх опосередкування правовою системою.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В УМОВАХ ПОБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

3.1. Ідея правової держави та її принципи

Правова держава, спочатку як певна ідея, теорія і концепція, а потім — і відповідна практична модель влаштування держави і навіть суспільства, має історичний генезис і сучасні варіанти її розуміння. Щодо притаманних їй принципів, то їх пошук здебільшого обмежувався з'ясуванням взаємозв'язку і узгодженості взаємодії права і влади.

Термін “правова держава” затвердився і став загальновідомим з початку XIX ст. завдяки німецькій юридичній думці, працям таких її представників, як К.Т. Велькер, Р. фон Мольте та ін. У подальшому цей термін отримав поширення, в тому числі і в Росії, де його прихильниками були Б.М. Чичерін, Б.О. Кістяківський, П.І. Новгородцев та ін.

Складовими окремими положеннями про правову державу стали такі: про домінуючу владу закону як діалектичне сполучення сили і права (Солон, Арістотель, Цицерон та ін.); про відокремлення правильних і неправильних форм правління, найкраще і змішане правління і роль права в його виникненні та існуванні (Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон); про справедливість і мораль взагалі як основу права (Арістотель, Кант); про поділ права на природне і волевстановлене і первинність першого (Гроцій, Спіноза, Дж. Локк); про рівність людей, що є основою договірного походження держави і народного суверенітету (Ж.-Ж.Руссо) тощо.

Так, Платон своїм політичним ідеалом оголошує закон, який є вираженням загальної думки, всеохоплюючим переконанням, у тому числі держави, що допомагає забезпечувати її єдність і згоду людей, які в ній проживають. Лише за умови існування такої держави забезпечується справедливість.

Його учень Арістотель обґрунтовує таку думку: “Хто вимагає, щоб закон панував, вимагає, здається, того, щоб панували тільки божество і розум” (9, 145). Безумовно, Арістотель має на увазі правовий закон, тобто практично йдеться про становлення принципу верховенства права і верховенства закону у правовій державі. Підтверджується це також тим, що, розвиваючи думку про взаємозв’язок права і держави, що є надзвичайно істотним для правової держави, Арістотель говорить так: “Поняття справедливості пов’язане з уявленням про державу, тому що право, яке є критерієм справедливості, є регулятивною нормою політичного спілкування” (9, 9). Арістотель навіть визнає здатність форми правління задовольняти суспільні інтереси критерієм для визначення правильних і неправильних форм правління. Розглядаючи принципи побудови і функціонування механізму держави, Арістотель стверджував, що у будь-якій, а особливо, треба розуміти, у правовій державі, є три види органів: перший — законодавчий — щодо державних справ, другий — щодо справ магістратури, третій — судові органи (9, 189). Ці три види органів, на його думку, становлять основу держави.

Цицерон вперше визначає державу як політико-правову спільність і робить це з точки зору теорії природного права. Аналогічно тому, як право має своїм джерелом розумну природу людини і оточуючого світу, а тому утворюється вищим (божим) розумом, передусім писаним законам і державі, так і остання є правовою не через те, що дотримується своїх законів, а тому, що держава за джерелом свого походження, за своєї сутності — це природне право народу жити у мирі, впорядковано і під захистом. “Таким чином, держава є надбанням народу, а народ — не будь-яке поєднання людей, зібраних разом яким би то не було чином, а поєднання багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права і загальною інтересів” (109, 20). Право має бути всеохоплюючим і рівним масштабом поведінки — це впливає з думки Цицерона, що “під дію законів повинні підпадати всі” (109, 139).

Ці принципи співвідношення права і влади у подальшому розвиваються римськими юристами, найбільш відомі з яких Гай, Папініан, Павел, Ульпіан і Модестин. Саме завдяки римським юристам формулюється принципово важливе положення про поділ права на публічне і приватне. При цьому з того часу почали вважати, що приватне право, в свою чергу, включає три частини: природне право (*ius naturale*), право народів (*ius gentium*) і цивільне право (*ius civile*). Природне право, право народів і цивільне право діалектич-

но єдині і мають одні джерела походження. Вони втілюють вимогу справедливості і у цілому виражають ту головну ідею, що право взагалі справедливе. Звідси римські юристи виводять головну сутність права, яка, на їх думку, вбачається у присписі: жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному платити тим, що йому належить; а також — головний принцип права (не тільки природного, а й права взагалі) — рівність, який передбачає і стверджує рівну справедливість і справедливу рівність.

Теорії та ідеї античних юристів щодо проблем формування правової держави поступово стали центральними у концепціях представників юридичної думки середньовіччя і нового часу. Про це свідчить творчість Фоми Аквінського, Джона Уїкліфа, Марсілія Падуанського, Генрі Бректона та ін. Так, останній писав: “Силу закону має те, що по справедливості встановлено і схвалено вищою владою короля або ж князя, за порадою і за згоди магнатів, за загального схвалення держави” (26, 134).

Услід за Арістотелем Г. Гроцій вважав, що справедливість є необхідною ознакою права. При цьому справедливість він тлумачив як вимогу розуму, веління самої природи розумної істоти. “Тому що право, — наголошував він, — тут означає не що інше, як те, що справедливо, при цьому перевага — в заперечувальному, а не в затверджувальному значенні, бо право є те, що не суперечить справедливості. Суперечить справедливості те, що огидне природі істот, які мають розум” (19, 68—72). Френсіс Бекон проблему справедливості трактував в юридичному розумінні, у площині певних якостей позитивного права, відрізняв право і закон, розробляв послідовну теорію щодо останнього (10, 476-539). Дж. Локк етичний принцип права на щастя доповнив принципом рівності людей у суспільстві і державі, обґрунтував принципове положення про право народу на повстання. Дж. Локку належить теорія свободи особистості, розробляючи яку, він доводив, що свобода людей, які перебувають під владою держави, полягає в тому, щоб дотримуватись власних бажань у всіх випадках, коли цього не забороняє закон, а також не бути залежним від невизначеної, невідомої волі іншої людини. В цьому твердженні простежується надзвичайно важливий принцип правової держави, а саме: “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Актуальним і прогресивним і в наш час є існування й теоретичне осмислення принципу поділу влади. При цьому законодавча влада наділяється особливим правом видавати обов’язкові для інших закони, а

тому, за Локком, є верховною, а інші гілки влади підпорядковані їй (49, 95—16).

Нові уявлення про поділ влади отримали систематичну розробку в працях французького вченого-юриста Ш. Монтеск'є. Головним предметом його юридичних досліджень була політична свобода, а необхідними умовами її забезпечення визнавались справедливі закони і належна організація державності. У розумінні Ш. Монтеск'є позитивний (людський) закон передбачає об'єктивний характер справедливості і справедливих відносин. Найбільш істотний вплив на закони мають природа і принципи управління суспільними справами. Ось чому, за Ш. Монтеск'є, політична свобода взагалі можлива лише за поміркованого правління, за якого виключена можливість зловживати владою, для чого необхідно запровадити у державі поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, забезпечуючи їх взаємне стримування і контроль (59, 289).

Політична свобода, за Ш. Монтеск'є, полягає в тому, щоб робити не те, чого заманеться, а лише те, що дозволено законом. У протилежному випадку це не буде свобода, бо те ж саме щодо громадянина могли б робити й інші. Досліджуючи співвідношення закону і свободи, Монтеск'є виокремлює два види законів про політичну свободу: 1) закони, що встановлюють політичну свободу щодо державного устрою; 2) закони, що встановлюють політичну свободу щодо громадян. Тобто політична свобода як політико-правове явище розглядається в інституціональному і особистісному аспектах. У подальшому Ш. Монтеск'є особливо детально займається розробкою теорії законів.

Ж.-Ж. Руссо висунув свій оригінальний проект "виправлення" історії, яку можна удосконалити за допомогою визнання і практичного використання теорії суспільного договору, згідно з яким кожний громадянин, який передає до загального надбання і ставить під єдине вище керівництво загальної волі свою особистість і всі свої сили, перетворюється на неподільну частину цього цілого, тобто суспільства і держави, а тому наділяється усією повнотою влади, прав, свобод, обов'язків і відповідальності і розглядається як рівний усім іншим соціальним суб'єктам (87, 160—162). Виходячи з цього він досліджує проблеми громадянського суспільства і його співвідношення з державою, яке дістає вияв у пануванні в державі загальної волі, а відтак, розробляє концепції народного суверенітету, який, щоправда, за Ж.-Ж. Руссо може реалізуватися тільки через політичний організм (державу). Формою вираження народ-

ного суверенітету є видання законів. Ж.-Ж. Руссо спеціально підкреслював, що найважливішим предметом його дослідження є політичні закони, принципи політичного права, що впливають із суспільного договору, тобто знову ж таки саме аспекти співвідношення влади, насамперед державної, і права. Мета будь-якої системи законів, проголошував Ж.-Ж. Руссо, — свобода і рівність.

Особливий інтерес, з точки зору дослідження теорії правової держави, становить вивчення праць німецького класика Іммануїла Канта. Держава, на його думку, повинна забезпечувати триумф права. При цьому право оцінюється з точки зору моралі, тому що до нього вводиться категоричний імператив, який стосовно права вимагає вчиняти зовнішньо так, щоб вільне виявлення твого свавілля було сумісно з волею кожного, згідно із всезагальним законом (27, 140). І відповідно цьому: “Право — це сукупність умов, за яких свавілля одного (особи) сумісно із свавіллям іншого з точки зору всезагального закону свободи” (27, 139).

За І. Кантом, право, як держава у Ж.-Ж. Руссо, виникає в результаті розумної домовленості між людьми, воно є ніби взаємним договором про найбільш оптимальну і справедливу (моральну) організацію життя, що на рівні організації суспільства і влади передбачає існування демократичної республіки, тобто того, що називають “правовою державою” (27, 233). І. Канту належить велика заслуга в розвитку ідей правової держави. Останню він визначав як об’єднання багатьох людей, підпорядкованих правовим законам”. Це дало йому можливість стверджувати, що благо держави полягає у вищому ступені узгодженості державного устрою з правовими принципами.

Реалізацією вимог категоричного імперативу в сфері державності І. Кант вважає правове існування і функціонування держави з поділом влади (на законодавчу, виконавчу і судову). Згідно з принципом поділу влади він диференціює і протиставляє дві форми правління: республіку, під якою розуміє правову державу, і деспотію, що є еквівалентом монархій, аристократій тощо. І. Кант особливо відстоює верховенство законодавчої влади як виразниці народної волі і підкреслює її пріоритет щодо інших гілок влади.

В цілому кантівська концепція розглядає правову державу не як емпіричну реальність, а як ідеально-теоретичну конструкцію (модель), якою треба керуватися як вимогою найбільш оптимальної доцільності певних зусиль з практичної організації державно-правового життя.

Інший видатний німецький вчений — Георг Гегель вживає категорію “право” у трьох значеннях: 1) право як загальна ідея свободи; 2) право як певні ступінь і форма свободи; 3) право як закон (позитивне право). Але всі ці визначення права є складовими елементами об’єктивного духу, до якого, крім права, включаються мораль і моральність. Об’єктивний дух діалектично існує поряд із суб’єктивним (антропологія, феноменологія, психологія) і абсолютним духом (мистецтво, релігія, філософія). Об’єктивний дух щодо права — це той ступінь розвитку духу (і всесвітньої історії), за якого свобода вперше набуває форми реальності, тобто наявного буття у вигляді державно-правових інституцій. У цьому розумінні всю філософію права Гегеля можна було б назвати “філософією правової свободи”. Адже саме через неї Г. Гегель виходить на правові проблеми єдності поняття права і його здійснення, форм держави, права приватної власності, форм неправди, до яких відносить простодушну неправду, одурювання, примус і злочин, поділу і єдності влади, внутрішнього і зовнішнього суверенітету держави, війни і миру, розрізнення права і закону та багато інших (18, 75—359).

Безумовно, найбільшим досягненням Г. Гегеля щодо теорії правової держави є ствердження і дослідження ідеї існування й функціонування громадянського суспільства (18, 228).

До основоположників теорії правової держави треба віднести також Роберта Моля, який основні положення своєї теорії виклав у праці “Наука поліції у відповідності з принципами правової держави”. Виокремлюючи певні види держав, він доводить, що одними з них є держави, засновані на ідеї права. Форма правління таких держав може бути різною, але вона завжди має гарантувати досягнення таких цілей: “по-перше, охорону юридичного порядку... як умову всього подальшого; по-друге, сприяння розумним людським цілям..., оскільки власних засобів окремих особистостей для досягнення цих цілей недостатньо” (58, 255—257).

Проблемами поняття, ознак, принципів правової держави займалися не тільки зарубіжні, а й вітчизняні вчені. І першим серед них треба назвати професора Київського університету К.О. Неволіна, який у своїй праці “Енциклопедія законодавства” вперше в Україні підійшов до вивчення філософсько-методологічних проблем правової держави через дослідження теорії права. Під впливом учення Гегеля, лекції якого він слухав у Берлінському університеті, К.О. Неволін тлумачить проблему свободи у її зв’язку з правом через категорії сутності і явища, закономірності і випадковості,

об'єктивного і суб'єктивного, історичного і логічного стосовно до тематики енциклопедії законодавства. Це зумовлює необхідність висвітлення проблеми співвідношення права і моралі, права і політики, права і закону, влади і права (63).

Перший ректор Київського університету М.О. Максимович теоретично відпрацював оригінальну ідею щодо виховання людини громадянина, захисника справедливості, особливу увагу звертаючи на політико-правовий взаємозв'язок держави і особи, їх взаємні права і обов'язки, взаємну відповідальність. Він доводив, що людині від природи притаманна здібність до самовдосконалення, тому суспільний прогрес за допомоги виховання необхідно розглядати не тільки як загальний закон розвитку суспільства, а й як обов'язковий наслідок потреби особистості.

У праці "Держава і особистість" (вона являє собою допрацьовану статтю "Держава правова і соціалістична") Б.О. Кістяківський характеризує правову державу як "вищу форму державного буття", що відпрацьована людством, але стверджує, що в ідеалі можуть існувати й інші, навіть більш досконалі, форми державності, до яких відносить соціально справедливу, або ж соціалістичну, державу. На його думку, соціалістична держава теж має бути правовою (30, 556). Характеризуючи правову державу, Б.О. Кістяківський зазначає, що найбільш важливою ознакою такої держави є те, що влада в ній обмежена і підзаконна. Окрім того, у правовій державі як деякі органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомоги самого народу. Влада у ній є безособовою у тому розумінні, що керують не персоналії, а загальні правила чи правові норми.

Юридичними засобами існування і функціонування правової держави Б.О. Кістяківський визнавав недоторканність особи, "народне представництво, яке забезпечується народом", та солідарність влади і солідарність націй. Гарантією цієї солідарності є загальне виборче право на основі рівності, прямого і таємного голосування. Аналізуючи взаємозв'язок держави і права, Б.О. Кістяківський підкреслює: "Держава і право — це дві сторони одного й того самого складного явища, а більш детально, право є тією засадою, на якій складається держава" (30, 505).

Взагалі слід зазначити, що теоретичні розробки великих учених минулого з повною упевненістю можна назвати геніальними. Адже і сьогодні абсолютна більшість з цих принципових положень та ідей щодо правової державності не втратила актуальності як для

теорії, так і для практики. Вони лише доповнилися, осучаснилися, інколи отримали іншу термінологію.

Правова держава — така суверенна, політико-територіальна організація влади, яка існує і функціонує в громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально справедливого права і за якої на основі останнього реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства у цілому, держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з правовим законодавством.

Слід одразу зазначити, що правова держава є одним з найвищих загальнолюдських політико-юридичних ідеалів, який в юридичній науці набув вигляду теоретичної конструкції. Тому теорія, під якою розуміють сукупність загальних положень, що створюють науку або її розділ, у тому числі і теорія правової держави, не є догмою і має різні форми вираження, різну повноту змісту. Автори, які займаються цією проблемою, розглядають її у різних аспектах, включають у теорію правової держави неодноманітну кількість і якість ознак, елементів, принципів, критеріїв оцінки і диференціації тощо. Але безумовним визнається те, що лише держава здатна надати юридичної загальнообов'язковості тим умовам, які конче необхідні для використання кожною людиною її прав і свобод. І якщо держава максимальною мірою реалізує таку здатність і це — основна її функція, то вона може вважатися правовою або такою, що прагне стати нею.

Для формування правової держави необхідний високий рівень розвитку суспільних відносин, проте не слід це положення прив'язувати до конкретної епохи, соціально-економічної формації, суспільного устрою, типу або ж форми держави. Правова держава — це загальнолюдські поняття і цінність, тому що втілює ідею панування справедливого права в суспільстві, верховенства закону тощо. До того ж суспільна практика доки ще не знає 100-відсоткової реалізації цього поняття, а тому вести мову про ці питання є дещо передчасним.

Теорію правової держави, як і будь-яку іншу ідею, концепцію, можна розглядати через її принципи. Принципи правової держави — це найголовніші, найзагальніші закономірності цієї теорії. Завдання полягає в тому, щоб виявити і розглянути саме принципи правової держави, не ототожнюючи їх з її ознаками, рисами, завданнями, механізмами. До них треба відносити принципи верхо-

венства права, поділу влади, реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина.

Принцип верховенства права у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тобто створення, існування і функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільностей, ставлення до них, а також взаємовідносини окремих громадян, а тому він є базовим, найбільш значущим. Саме завдяки цьому він модифікується у різних сферах функціонування держави і права, наприклад у правоутворенні, правореалізації, правоохороні.

Цей принцип також означає, що не держава утворює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. А звідси випливає твердження, що не держава надає права і свободи людині, а народ утворює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу. Адже, як відомо, у правовій державі владі притаманні деякі межі, які вона неспроможна перейти. Обмеження влади у правовій державі забезпечується визнанням за особою непорушних і неотторканних прав, поділом влади, чітким визначенням компетенцій і структурних одиниць тощо. У правовій державі вперше визнається, що в особі є певна сфера самовизначення і самовиявлення, в яку держава не має права втручатися.

У відповідності з цим принципом повинна змінитися сама філософія права і прав людини. Адже Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти з цього питання затверджують абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет щодо держави, природний, невід'ємний характер прав і свобод людини. Виходячи з цього вітчизняній юридичній науці і практиці слід по-новому підійти до визначення зовнішнього виразу права, тобто до розуміння закону і загалом законодавства. Необхідно визнати, що закон — це не продукт довільної діяльності держави, він має, по-перше, відповідати демократичним правовим принципам справедливості, гуманізму, демократії тощо, по-друге, затверджувати і забезпечувати права, свободи і законні інтереси громадян, по-третє, відображати суспільні відносини, що об'єктивно склалися; закон не повинен їх надмірно випереджати або відставати від них. Законодавець має розуміти, що у своїй діяльності він обмежений цими закономірностями, і лише за цієї умови можна стверджувати, що зроблено істотний крок на шляху до розбудови правової держави.

Формування правової держави у нашій країні, враховуючи її минуле й сучасне, буде складним і тривалим процесом, який вже нині вимагає кардинального реформування політичної, економічної, правової та інших соціальних систем суспільства, відродження моральності, побудови громадянського суспільства, проголошення забезпечення реалізації прав, свобод особи і виконання нею своїх обов'язків — головною функцією держави.

Виходячи з цього можна стверджувати, що верховенство права у сфері економічної системи має дістати вияв у регулюванні якомога більшої кількості виробничих відносин, особливо це стосується володіння, використання і розпорядження власністю. Право має охопити, по можливості, всю сферу не тільки виробництва, а й розподілу, обміну і споживання. Треба підкреслити, що сучасний стан розвитку економіки потребує існування плюралістичних економічних відносин, різноманітних форм і видів господарської діяльності, якісного сполучення ринкової економіки, державного планування і прогнозування; знищення державного монополізму, антимонопольної політики, ефективної зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності тощо. Об'єктивна необхідність виникнення й розвитку нових економічних явищ матеріально обумовлює верховенство права, на підставі і у відповідності з яким ці явища з'являються і функціонують. Окрім того, нові виробничі відносини за своєю сутністю потребують верховенства права, міцного і стабільного правопорядку та законності, успішної боротьби із злочинністю.

Більш того, діалектика соціального життя свідчить, що економічну реформу можна здійснити лише за умови розширення і поглиблення політичної демократії, подальшого удосконалення забезпечення прав людини, підвищення ролі права у суспільстві. З другого боку, глибоке реформування економічної системи здатне забезпечити поліпшення матеріального рівня життя людини, а отже, теж впливає на розгортання політичної демократії, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян, визнання усіма соціальними суб'єктами верховенства права як найбільш універсального і значущого соціального регулятора, а в цілому — формування правової державності.

Принцип верховенства права у політичній системі будь-якої держави є надзвичайно важливим через те, що політична сфера життя суспільства завжди характеризується протистоянням різних політичних сил. Ця політична боротьба ніби затьмарює загальну мету розвитку суспільства — його безпеку, безпеку окремих громадян,

їх права тощо. Держава у політичній системі є особливою політичною одиницею. Вона покликана врегульовувати політичну боротьбу різних елементів політичної системи, забезпечувати правопорядок і законність, гарантувати права, свободи і реалізацію законних інтересів громадян. Тому держава наділяється особливою (суверенною) владою. Інколи це призводить до узурпації інтересів громадянського суспільства публічною владою — держава стає над суспільством і правом. У таких державах верховенство щодо права отримує політика, що призводить навіть до свавілля і насилля. Прикладів цьому всесвітня історія знає немало, відомі й негативні наслідки такої державності. Тому людство, в особі своїх кращих представників, завжди боролось і повинно протистояти етатичній ролі держави спочатку у політичній, а потім у всіх інших соціальних системах.

Аналізуючи функціональний взаємозв'язок держави і права, переконуєшся, що він може бути двох видів: або верховенство держави над правом, або пріоритет права щодо держави. В реальному суспільному житті цей взаємозв'язок постійно розвивається і видозмінюється, він може перебувати у стані відносної рівноваги. Так діалектика у відносинах держави і права пояснює багатоманітність форм політичної системи і державної влади — від демократичної і плюралістичної політичної системи до системи особистої влади і однопартійності; від демократичного державно-правового режиму (ліберального, радикального, консервативного) до тоталітарного (фашистського, расистського).

Принцип верховенства права у політичній системі підпорядковує державу громадянському суспільству, яке за умови його реальності само вирішує питання про форму, зміст і соціальне призначення держави. Він є основою визнання народного суверенітету і його первинності щодо суверенітету націй і держави. Саме тому Конституція України, поряд з визнанням і проголошенням у ст. 8 дії принципу верховенства права, у ст. 5 встановила, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є її народ, і тільки він може здійснювати цю владу безпосередньо, через органи державної влади та місцевого самоврядування. Отже, принцип верховенства права і політична демократія нерозривні.

Вказаний принцип є визначальним і в інших сферах суспільного життя. Він безпосередньо стосується духовної системи суспільства. Адже культура особистості та правова держава — це поняття, які взаємодоповнюють одне одного. Дійсні цілі правової держави

не можуть обмежуватись тільки сферою економіки і політики. Держава має піклуватись про задоволення нематеріальних (духовних) інтересів людини, у тому числі про формування правової свідомості і культури і на цій основі — про підвищення загальної юридичної грамотності, подолання правового нігілізму, конформістського ставлення до права.

Правова держава має здійснювати солідарні інтереси людей. За допомоги правової держави здійснюється те, що потрібне, дороге та цінне людям. Таким чином, держава ставить своєю метою утворення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Завдання правової держави — загальне благо. Зміцнюючи солідарність людей, держава звеличує та підносить людину, надає їй можливість реалізувати найкращі якості своєї природи і втілити ідеали. З огляду на це необхідно визнати, що верховенство права набуває фундаментального значення у сфері національних відносин, тому що право є загальним, рівним, формально визначеним регулятором людської поведінки безвідносно до національності людини.

Принцип верховенства права є актуальним і у соціальному, особистісно-людському аспекті. Адже людина є критерієм людського прогресу, мірою історичних досягнень суспільства і держави. Роль права при цьому вбачається у забезпеченні самовизначення особи, її розвитку і соціалізації, зв'язку з іншими людьми, із суспільством у цілому. Право тут виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, що стимулює творчу активність, самоусвідомлення людини, гарантує суспільне визнання того, що кожний індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, який обумовлює невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, пошану і недоторканність.

Надзвичайно важливою керівною ідеєю правової держави є принцип поділу влади. Цей принцип — модель побудови державного апарату, у відповідності з якою влада в державі має бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, при цьому кожна з гілок влади відносно інших — самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі якоюсь особою чи окремим органом.

Вперше конституційне закріплення принцип поділу влади одержав у Конституції США 1787 р., у якій від імені всього американського народу були поділені повноваження органів держави — кон-

гресу, президента і підзвітних йому міністерств, судів. При з'ясуванні окремих аспектів цього принципу слід пам'ятати, що в наш час вони одержали ряд доповнень.

Так, у конституціях деяких країн додатково виокремлюють виборчу та інші види влади. Зокрема, у Конституції Алжиру 1976 р. зафіксовані політична влада керуючої партії, законодавча — парламенту, виконавча — президента і уряду, судова, контрольна, установча, тобто така, яка спрямована на розробку і внесення змін у конституцію.

Інколи цей принцип розглядають з більш широким позицій і тоді говорять про поділ влади між державою і громадянським суспільством, тобто диференціюють владу на політичну, економічну, ідеологічну, масових рухів тощо. За цим принципом можна поділяти державну владу на загальнодержавну та владу її федеративних або автономних одиниць; на владу центральну і муніципальну;

Останнім часом, розглядаючи цей принцип, почали відводити належне місце його соціальним, організаційним, функціональним та іншим аспектам.

Необхідно також одразу зазначити, що теорія правової держави і практичне її втілення в державному будівництві України вносять свої зміни у принцип поділу влади. Адже у демократичній правовій державі влада належить народу, який є її єдиним джерелом і носієм, суверенітет влади народу — це основа суверенітету державної влади. Звідси, говорити про поділ влади народу чи поділ державної влади не зовсім вірно, оскільки остання є державною формою виявлення влади народу. Більш доцільною буде розмова про поділ не державної влади, а сфер праці і повноважень між різними суб'єктами, які своєю діяльністю реалізують задачі та інші функції держави.

Отже, у демократичній правовій державі влада здійснюється за допомогою спеціально створених органів, що функціонують за окремими напрямками роботи. За останніми й і виокремлюють законодавчу, виконавчу, судову гілки влади. Таке становище існує для того, щоб попередити зловживання владою і можливість виникнення абсолютної влади, не обмеженої правом. Поділ влади є не тільки засобом попередження виникнення авторитарної влади, а й відповідним джерелом структури державного апарату і найбільш раціональною основою організації системи державних органів, що дає можливість взаємного контролю за її складовими одиницями через відповідну систему стримань і противаг. Тобто принцип поділу влади треба розглядати у двох аспектах: по-перше, як найбільш

раціональний спосіб поділу сфер праці у структурованій системі єдиних державних органів; по-друге, як умову попередження узурпації всієї повноти влади будь-якою з її гілок, державним органом, громадською організацією, окремою особою.

Проте, безумовно, що, забезпечуючи рівновагу гілок влади у процесі їх функціонування і взаємодії, не можна забезпечити їх цілковиту рівновеликість — якась з них має бути головною. Таке становище, до речі, попередить непотрібну і навіть, як свідчить практика державного життя України, шкідливу боротьбу за першість серед гілок влади. Ми переконані, що такою владою може і повинна бути влада законодавча — в особі представницького органу, або ж, що ще краще, самого народу. Тобто законодавча влада посідає провідне місце у системі поділу влади, бо саме закони є основою функціонування інших гілок влади, саме на реалізацію законів спрямована їх діяльність. Крім того, загальнонародне представництво характеризується багатofункціональністю, тобто воно здійснює як законодавчі, так і інші важливі державні функції. Це добре розумів ще Джон Локк, який виходячи з положення про взаємодію гілок влади у державі, водночас визнавав їх взаємопідлеглість і вважав, що законодавча влада за необхідності має бути верховною, а всі інші влади в особі будь-яких членів суспільства походять з неї і підлеглі їй" (49, 101). Аналогічну позицію займав інший англійський філософ — Джордж Стюарт Мілль, проголошуючи, що суттєвою умовою представницького управління є фактичне голосування представників" (57, 34—35).

Відносна первинність законодавчої щодо інших гілок влади зовсім не повинна мати абсолютний характер. Адже, з одного боку, вона перебуває в системі єдиної державної влади, поряд із виконавчою і судовою, а з іншого — сама обмежена принципом поділу влади, конституцією, правами людини. Законодавча влада, як і інші, діє в обмеженій сфері, тобто не приймає рішень з тих питань, що належать до компетенції виконавчої і судової гілок влади, або тих, які вирішуються шляхом референдуму, або тих, що обмежують права людини. Цілком правий Б.Г. Сіган, який вважає, що треба обмежити владу законодавчих органів, щоб вони не мали змоги втручатися у законні приватні справи людей" (92, 18).

У відповідності з Конституцією України Верховна Рада України здійснює не тільки законодавчу, а й установчу і контрольну функції. Провідною з них є, звичайно, законодавча. Установча функція реалізується через участь Верховної Ради у формуванні інших

вищих державних органів, перш за все, через надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, призначення третини складу Конституційного Суду України, обрання суддів безстроково. Крім того, здійснюється парламентський контроль за виконанням Державного бюджету України, за діяльністю Кабінету Міністрів України, загалом структур виконавчої влади шляхом заслуховування і обговорення щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України, через відповіді на депутатські запити тощо.

Все це є достатньою підставою для висновку, що однозначна характеристика Верховної Ради України у системі поділу влади лише як влади законодавчої є неповною. Більш правильно було б вести мову про владу прямого загальнонародного представництва, визначальною функцією якої є видання законів, які підносяться над усіма гілками влади, визначають характер їх діяльності і компетенцію.

Сучасна законодавча діяльність Верховної Ради України як представницького органу, так само як і інші напрямки її діяльності, не може бути оцінена однозначно. Добре, що на конституційному рівні розширилось коло суспільних відносин, які регулюються на рівні закону. Тим більш, що цими законами закладено основу для проведення докорінних реформ в економіці, політиці, соціальному житті країни. До того ж, українське законодавство значною мірою приведене у відповідність з вимогами міжнародного права, у тому числі з питань прав людини.

Водночас ми вимушені констатувати невисоку якість і нестабільність багатьох законів, недостатню наукову обґрунтованість їх змісту, відсутність належної системи врахування і використання суспільної думки, хиби у застосуванні законодавчої техніки. Через політичне протистояння у Верховній Раді поспіхом була прийнята нова Конституція України, яку ті, хто її приймав, вже намагаються змінювати.

Велике значення для удосконалення законодавчої діяльності верховного представницького органу має поліпшення процедурної регламентації законодавчого процесу. Вона має бути спрямована, поперше, на уникнення можливості спричинення будь-якої шкоди інститутам і принципам діяльності громадянського суспільства (інститути демократії, принципи плюралізму, врахування прав меншості тощо) і, по-друге, на належне використання у правотворчій діяльності досягнень науки, практичного досвіду, суспільної думки, сприяння задоволенню вимог соціального прогресу.

І ще одне зауваження. Багато у чому недосконалість роботи Верховної Ради України обумовлюється невдалою її структурою. Адже йдеться про таку інституцію, як парламент. Наша ж Верховна Рада — продукт старої радянської системи, певна річ, не відповідає загальноновизнаним світовою теорією і демократичною практикою принципам поділу влади і “поділеної демократії”. Вона традиційно об’єднувала всю систему рад зверху донизу й виконувала не тільки законодавчі, а й управлінські та інші функції, що можна спостерігати і нині. Разом з тим практичне застосування принципу поділу влади визнається доцільним більшістю політичних сил, які діють в Україні. Він панує і у світовій практиці, а тому слід визнати, що для України оптимальною організаційною структурою парламенту є двопалатна система. Згадаємо, що конституційний проект М. Драгоманова передбачав двопалатну структуру законодавчого органу, двопалатними були перші парламенти у Стародавньому Римі та в Європі в XI—XII століттях. Двопалатну структуру своїх парламентів узаконили й окремі країни колишнього соціалістичного табору — Польща, Румунія, Словенія, Хорватія, Чехія та ін.

Існування другої палати у складі парламенту прийнято пов’язувати з представництвом територій на рівні представницького законодавчого органу держави (35). Отже, на нашу думку, на користь двопалатного парламенту свідчать:

- 1) можливість урахування місцевих інтересів і потреб на загальнодержавному рівні;
- 2) перспектива налагодження через цю структуру оперативно-го зв’язку між загальнодержавними і місцевими органами;
- 3) надання останнім можливості самим значною мірою вирішувати актуальні для себе питання;
- 4) сприяння єдності державного керівництва і місцевого самоврядування;
- 5) більші можливості для компромісу в парламентській діяльності, за наявності якого прийняте рішення є не виявом диктату, перемогою одних парламентських кіл над іншими, не наслідком чисельної більшості, а результатом плідних домовленостей на рівні законотворчості;
- 6) забезпечення зваженості та підвищення якості законодавчої роботи, врахування більшої кількості чинників, які впливатимуть на практичну реалізацію законів;
- 7) створення внутріпарламентського механізму “стримань і противаг”, підвищення контролю за законодавчим процесом;

8) спрощення загальної структури парламенту тощо.

Щодо порядку створення другої палати парламенту, то світова практика знає різні шляхи розв'язання цього питання — від обрання парламентаріїв населенням відповідної адміністративно-територіальної одиниці до призначення їх відповідними органами. Так, заміщення місць у бундесраті ФРН здійснюється урядами земель. Іноді, як це має місце в Ірландії, обрання сенаторів поєднується з їх призначенням.

На відміну від законодавчої, виконавча влада покликана відпрацьовувати шляхи і засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, у процесі якого здійснювати розпорядчу діяльність. Ці завдання вирішуються шляхом проведення організаційної роботи, стимулювання, переконання і примусу. При цьому авторитет влади всенародного представництва не повинен заважати здійсненню виконавчою владою своїх функцій. Тобто відсутність будь-якого тиску або втручання однієї гілки влади у сферу діяльності іншої має сполучатися з системою їх взаємоконтролю, стримань і противаг. Таким чином, створюється баланс різних політичних сил, що стоять за окремими гілками влади, з'являються можливості для узгодження інтересів цих політичних сил, вироблення компромісних варіантів рішень. У ряді країн цей аспект поділу влади має особливо велике значення — у разі, коли парламентська більшість належить одній партії, а органи виконавчої влади сформовані з представників інших партій. Така ситуація у зв'язку з розвитком багатопартійності стає актуальною і для України.

У цьому плані треба було б більш чітко визначити правовий статус Президента України, виходячи з того, що в Україні існує змішана форма правління, яка передбачає, що законодавча і виконавча гілки влади не мають переваг одна щодо одної. Основний Закон (ч. 1 ст. 102) визначає Президента як главу держави, який наділяється правом виступати від її імені. Водночас положення про те, що він очолює виконавчу владу, в Конституції відсутнє, що було б зрозумілим, якби Україна будувалась як парламентська держава, в якій Президенту надаються суто представницькі функції. Проте аналіз конституційної компетенції Президента свідчить, що у нас формується парламентсько-президентська республіка з істотними повноваженнями Президента, у тому числі і в галузі виконавчої влади. За таких умов винесення посади Президента за межі вказаних у "Загальних засадах" Конституції гілок влади фактично зовсім не визначає його конституційного статусу, що є порушенням принципу поділу влади.

Не менш складним, з точки зору забезпечення принципу поділу влади, є конституційний статус Кабінету Міністрів України — вищого органу в системі органів виконавчої влади. І пояснюється це тим, що, ліквідувавши верховенство однієї влади над іншою, Конституція все ж встановила, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом України полягає у тому, що саме останній призначає за згоди Верховної Ради України Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку. Саме він призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах. Вагали треба визнати, що багато повноважень Президента України безпосередньо стосуються діяльності Кабінету Міністрів і органів виконавчої влади.

Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів України Верховній Раді України реалізується через затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, організацію контролю за виконанням Державного бюджету України та прийняття рішення щодо звіту про його виконання. Верховна Рада України розглядає та приймає рішення про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів, надає згоду на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України, здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів. Вона за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів та прийняти резолюцію про недовіру Кабінету Міністрів.

Таким чином, Кабінет Міністрів України перебуває у подвійному підпорядкуванні. Проте цей інститут, як свідчить вітчизняна і міжнародна практика, не завжди ефективний. Такі органи здебільшого орієнтуються у своїй діяльності на одного — більш міцного "господаря", а інший, як правило, виконує мінімальні функції через посередництво цього підвідомчого органу.

Характеристика впливу на Кабінет Міністрів буде неповною, якщо не врахувати практично постійну критику його дій з боку не тільки законодавчої, президентської і судової влади, а й інших опонентів. Саме це вимушує вищі органи виконавчої влади лавірувати або займати очікувальну позицію. Все викладене щодо виконавчої влади і Кабінету Міністрів зовсім не свідчить про їх слабкість.

Навпаки, як переконує вітчизняний і зарубіжний досвід, вплив і міць виконавчої влади постійно зростають, хоча це не завжди адекватно відбивається у законодавстві.

Центральні органи виконавчої влади (міністерства, комітети, відомства) здійснюють, відповідно, галузеве, міжгалузеве та інше управління окремими напрямками соціально-економічного і політичного життя країни. І одне з найглобальніших завдань майбутньої адміністративної реформи, у ракурсі втілення принципу поділу влади, вбачається у тому, щоб чітко відокремити компетенцію Кабінету Міністрів України і компетенцію центральних органів виконавчої влади на користь останніх.

Виконавчу владу на місцях здійснюють місцеві державні адміністрації, голів яких призначає і звільняє Президент. На місцях також є органи місцевого самоврядування — ради, які вирішують питання місцевої власності, місцевого господарства. У такий спосіб врівноважуються інтереси територій та інтереси загальнодержавні.

На нашу думку, на сучасному, кризовому, етапі розвитку України для поліпшення оперативного керівництва важливо передусім посилити виконавчу владу, але ні в якому разі — за рахунок загальнонародного представництва. До того ж для недопущення у майбутньому відступів від фундаментального принципу поділу влади треба подолати тенденції пріоритету політичних підходів щодо юридичних, правові неосвіченість, нігілізм, низький рівень правосвідомості, політичної та правової культури.

З неприпустимості посилення виконавчої влади за рахунок законодавчої випливає необхідність відмови від політики делегування виконавчим структурам будь-яких законодавчих повноважень, зумовлена також тією обставиною, що народ через вибори наділив законодавчою владою лише парламент. Така відмова здатна забезпечити передбачену принципом поділу влади рівновагу між її гілками. Ще у XIX столітті Джон Локк дійшов висновку, що “законодавчий орган не може мати права передавати свої повноваження на творення законів до інших рук” (51).

Між тим, парламентська практика свідчить про досить широке застосування парламентськими країнами практики делегування. Є чимало авторів, які обгрунтовують його необхідність. Вони, як правило, посилаються на ускладнення державного керівництва, на необхідність мати можливість термінового вирішення окремих питань тощо (21).

Проте майже безперечно, що внаслідок делегування законодав-

чих повноважень принцип, відповідно до якого тільки парламент здійснює законодавчу владу, не втілюється в життя, а тому з'являється все більше рис імперського президенства. З нашої точки зору, взагалі необхідна конституційна заборона делегування повноважень однієї гілки влади іншій. Разом з тим така заборона не виключає можливості, а в ряді випадків — і необхідності, перерозподілу конституційним шляхом повноважень між законодавчими і виконавчими органами або надання останнім окремих доручень у правотворчій сфері, про що йдеться у п. 4 “Перехідних положень” Конституції України.

Надзвичайно важливе місце у системі поділу влади посідає судова влада. Так, у ст. 6 Конституції України використана категорія “судова влада”, яка є частиною доктрини поділу влади у правовій державі. Отже, за органами суду визнається самостійність і незалежність, привласнення функцій цих органів іншими державними органами чи посадовими особами забороняється. До того ж і будь-яке делегування функцій судів не допускається. Конституція України суворо заборонила створення і функціонування надзвичайних та особливих судів. Суди є різними за своєю компетенцією і юрисдикцією, але всі вони мають одне призначення — захист прав і свобод громадян, конституційного ладу, національної безпеки, дотримання законності і справедливості у суспільстві. При цьому забезпечення реалізації передбачених Конституцією України прав і свобод людини і громадянина становить головний зміст діяльності органів судової влади. Адже згідно з Конституцією юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, тобто судовому захисту підлягають всі права, свободи та обов'язки громадян.

Все це підтверджує думку про надзвичайно важливий характер і значення судової влади. Адже ніякий інший законодавчий чи виконавчий орган не має права привласнювати собі функції і повноваження, що становлять компетенцію судів. Лише суди держава наділяє правом використовувати примусові повноваження державної влади: в установленому законом порядку визнавати особу винною у вчиненні злочину, призначати кримінальне покарання. Головне — забезпечити реальну самостійність і незалежність судової влади як системи органів, які здійснюють правосуддя між різними суб'єктами суспільства. Треба сконструювати судову владу не як систему державних органів, а як складовий елемент захисту прав, свобод, обов'язків і законних інтересів представників громадян-

ського суспільства. Саме громадянське суспільство повинно формувати, будувати і організовувати діяльність судової влади, лише в такому разі судова влада буде дійсно незалежною, самостійною і об'єктивною. У цьому аспекті було б доцільним запровадити інститут безпосередніх виборів суддів після того, як вони відпрацюють певний час як призначені Президентом.

Також доцільно на конституційному рівні передбачити створення основи функціонування самостійної контрольно-наглядової влади, конституційне врегулювання діяльності якої мало б бути зосередженим у самостійному розділі існуючої Конституції або ж в окремому законодавчому акті. Функціональним призначенням цих органів треба вважати захист і охорону конституційного ладу, а до їх системи відносити Конституційний Суд України, Уповноваженого з прав людини, прокуратуру, різні державні інспекції.

Таким чином, слід визнати, що принцип поділу влади — не тільки юридичний, а ще й соціально-політичний і структурно-організаційний, бо якщо його тлумачити в широкому розумінні, то він врегулює поділ влади між правовою державою і громадянським суспільством, державою у цілому та її складовими одиницями, політичною і державними системами. Він є одним з головних принципів правової держави.

Принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина, разом з принципами верховенства права і поділу влади, становить основу правової держави. Сутність його у тому, що права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини і громадянина мають бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, а й забезпечені і гарантовані всіма соціальними суб'єктами, і насамперед державою. Для цього остання повинна створювати зовнішні і внутрішні механізми. Зовнішній механізм забезпечення реалізації прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина характеризується постійним розширенням і оновленням міжнародних відносин у сфері гарантування прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини.

Світова спільнота визнала права людини загальнолюдською цінністю. З огляду на це можна стверджувати, що правова держава — це така організація влади, яка обмежена правами і свободами людини і громадянина. Останні є системоутворюючою категорією щодо правової держави, яка виникає та існує, в особі всіх державних організацій, для їх забезпечення. Права і свободи людини і громадянина визначають взаємовідносини не тільки індивіда і держа-

ви, а й держави та інших соціальних суб'єктів. Мається на увазі, що держава повинна підтримувати і забезпечувати тільки такі колективні соціальні інтереси, які не суперечать правам і свободам конкретного індивіда.

Разом з тим правова держава покликана забезпечувати у суспільстві розумний компроміс, попереджати соціальні катаклізми і потрясіння. А тому в більшості країн світу кількість і якість прав людини неухильно зростають. Вони спочатку закріплюються у міжнародних договорах і угодах, а потім — і в національному законодавстві конкретної держави. Але рівень політичного, економічного, культурного розвитку в різних державах різний. Деякі держави через об'єктивні та суб'єктивні причини не можуть забезпечити не тільки міжнародний рівень кількості і якості прав людини, а й свої власні права, продекларовані в національному законодавстві. Так виникає певний розрив між тим, що проголошено, і практикою його реалізації. В різних країнах мірило і сама сутність такого розриву різні, різноманітні його причини і витоки, методи і способи його подолання.

Це і викликає необхідність створення — спочатку теоретично, а потім і практично — універсального механізму гарантування реальності прав людини і громадянина. Він повинен охоплювати усі сторони життя суспільства і забезпечувати існування і дієвість прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина. Цей механізм не є незмінним, він перебуває у постійній динаміці, удосконалюється, пристосовуючись до умов життя суспільства, що міняються.

Отже, після декларування прав, свобод, обов'язків і законних інтересів у міжнародних нормативно-правових актах, найбільш значущими з яких є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Європейська конвенція з прав людини, Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього тощо, вони мають дістати відображення у національному законодавстві держави, насамперед у конституції та законах країни. При цьому права і свободи людини і громадянина мають викладатися так, щоб вони були обов'язковими для всієї системи органів держави. Наприклад, у ч. 3 ст. 1 Основного Закону ФРН записано: "Нижченаведені основні права зобов'язують законодавця, виконавця і правосуддя як безпосередньо

діюче право". Далі мають створюватися різноманітні органи, що захищатимуть і гарантуватимуть права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини і громадянина. Такими у світовій практиці визнаються: Конституційні суди (ФРН, Іспанія, Італія); Конституційні ради (Франція); Верховний Суд (США); Державна рада (Італія); адміністративні суди, суди загальної юрисдикції, омбудсмени (Швеція, Франція, Польща) тощо.

Важливе місце у цій справі посідають спеціальні процедури: конституційні, судові, адміністративні, профілактики і попередження, припинення і розслідування порушень прав і свобод людини і громадянина, контролю за їх дотриманням, можливості їх тимчасового обмеження. Не слід забувати про спеціальні органи та особливий механізм здійснення охоронної і правоохоронної діяльності із забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Безперечно, проблема реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів має не тільки правовий аспект. Вона тісно пов'язана з політичним і економічним станом суспільства, станом його духовності і консолідованості. Щоб створити правову державу, в якій були б реальними права, свободи і обов'язки людини і громадянина, нам потрібно:

— створити єдину концепцію забезпечення прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина і таким чином забезпечити послідовність, системність і комплексність вирішення даного завдання;

— у згаданій концепції або в іншому законодавчому акті передбачити шляхи підвищення правової культури посадових осіб, конкретні міри відповідальності за відхід від права, який найбільш очевидно дістає вияву у неповазі до прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина. Права останніх — категорія, чужа правосвідомості більшості тих, хто згідно з чинним законодавством покликаний забезпечувати їх недоторканність. Найбільш очевидним підтвердженням цьому є ставлення останніх до Конституції України;

— активно пропагувати, а може, навіть і навчати самих громадян, як відстоювати свої права, використовуючи правосуддя, можливість звернення до вітчизняних державних органів і міжнародних та національних недержавних органів і організацій. Такими засобами захисту можуть бути звернення до засобів масової інформації, найрізноманітніших громадських об'єднань (партій, професійних спілок), трудових колективів. Особливого значення набува-

ють правозахисні рухи, тобто колективні дії у формі створення різних об'єднань для захисту прав і свобод, які переслідують або загальні, або конкретні цілі (захист і підтримка дітей-сиріт, учасників воєн, жертв політичних репресій тощо). Це, напевне, одна з найскладніших і водночас найголовніших проблем нашого суспільства;

— зміцнювати силу (авторитет) держави щодо забезпечення реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина. Держава не може вважатися непотрібним явищем, воюгом громадянського суспільства. А тому вкрай важливо визначитись, яку державу ми будуємо, але безумовно одне — вона має бути міцною і демократичною. Тільки вона і саме вона може виступати від імені всього народу. Політика приниження ролі держави не має нічого спільного з роздержавленням власності, конкуренцією, приватизацією, створенням вільних ринкових відносин. Всі ці явивща спрямовані на побудову громадянського суспільства, яке діалектично передбачає існування правової держави, а держава одержує свою міць у праві. Зміцнення держави має здійснюватися шляхом послідовного укріплення і вдосконалення всіх гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової. Розкоординованість останніх, неузгодженість їх дій, а тим більше, протистояння, свідчать про слабкість держави, неможливість вирішення нею своїх завдань і здійснення функцій. Міцна держава не має нічого спільного з тоталітарною державою;

— встановити — поряд з визнанням норм Конституції України нормами прямої дії — принцип прямої дії норм міжнародного права у сфері охорони і забезпечення прав людини і привести у відповідність з ним національне законодавство, тобто визнати на конституційному рівні комплекс прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина з урахуванням досвіду міжнародного права і національно-культурних потреб держави;

— детально регламентувати право особи на правову допомогу з урахуванням того, що у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно і кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

На закінчення хотілося б підкреслити, що у вітчизняній і зарубіжній юридичній літературі виокремлюються й інші принципи правової держави. До них відносять пов'язаність законом усіх державних органів, взаємну відповідальність держави і особи, високий рівень забезпечення правопорядку, "Дозволено все, що прямо не заборонено законом", та ін. Але всі вони є додатковими або ж похідни-

ми від вищерозглянутих і, безумовно, головних принципів правової держави. До того ж, ми вважаємо, що ці та інші якості правової держави, визначені в юридичній літературі різними авторами, не слід було б відносити до категорії принципів через їх другорядність і недостатню для принципів абстрактність. Вони можуть називатися ознаками, характеристиками, якостями правової держави. Неправильним є також ототожнення завдань, принципів і механізмів їх реалізації у правовій державі. Так, В.С. Нерсисянц до відмітних принципів правової держави відносить: верховенство правового закону, реальність прав і свобод індивіда, організацію і функціонування суверенної судової влади на основі принципу поділу влади, правову форму взаємовідносин держави і суспільства (67, 15).

3.2. Принципи права — методологічна основа побудови громадянського суспільства в Україні

Правова форма взаємовідносин держави і суспільства відбивається у визнанні їх відносно незалежного існування і функціонування. Взагалі держава не може ототожнюватись із суспільством, тому, що в такому разі і суспільство, і державу необхідно буде характеризувати як режим тоталітаризму. “Тоталітаризм” — термін, введений до науки німецьким вченим Карлом Шміттом, який його відстоював і вважав позитивним, саме й означає ліквідацію будь-якої різниці між державою і суспільством шляхом поглинання першою другого. Треба підкреслити, що між державою і суспільством має дотримуватись певна дистанція, яка і забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб’єктів громадянського суспільства. Разом з тим ця дистанція є відносною і не абсолютною, тому що держава за своєю сутністю є необхідною для існування і розвитку громадянського суспільства.

Правильною щодо цього є думка Гегеля, який не вважав державу чимось зовнішнім щодо громадянського суспільства і пояснював їх взаємозв’язок діалектично. Він зазначав, що громадянське суспільство — це єдність різних осіб, які його складають. Зрозуміло, що вони мають різні, інколи навіть протилежні інтереси, для узгодження яких і необхідна держава, котра являє собою організацію загального зв’язку кожного з кожним (17, 279—289). Таким чином, вірно підкреслюючи об’єктивний характер походження і необхідність держави для формування і розвитку громадянського су-

спільства, Гегель, разом з тим, припускає помилку, коли стверджує, що держава — це абсолютна мета існування останнього.

Приблизно аналогічну позицію займав М.О. Бердяєв, стверджуючи, що держава у суспільстві є об'єктивно необхідною, але такою вона залишається до певної межі. Держава, на його думку, — об'єктивна, природна та історична реальність, яка не може бути ні створена, ні зламана за людським свавіллям (12, 77). Якщо держава повністю узурпує суспільство, то це означає, що вона знищує людину як вільну особистість.

Виходячи з цього зазначимо, що у співвідношенні суспільства і держави треба виокремлювати етапи, які відрізняються один від одного притаманними їм формами, принципами, методами, механізмами тощо, але всі вони врешті-решт демонструють ті роль і місце, які має посідати держава у громадянському суспільстві. Вони суттєво змінювалися з плином часу і дійшли тієї межі, коли в системі суспільних зв'язків домінуючим є їх відношення, що ґрунтується на принципах саморегуляції та самоврядування, у відповідності з якими має перебудовуватись і формуватись державність. Але остання у різних формах і з неоднаковим ступенем владності буде необхідна на весь найближчий період розвитку людства. Доказом цього, стосовно громадянського суспільства і правової держави, є те, що із збільшенням числа інститутів громадянського суспільства, а саме, політичних партій, рухів, громадських об'єднань тощо, діяльність держави, її регулятивна роль не втрачає своєї актуальності, хоча форми, методи, об'єм регулювання можуть мати нові варіанти.

Актуальність і необхідність державного регулювання в межах громадянського суспільства пояснюється тим, що певні сфери життєдіяльності останнього просто не можуть обходитися без нього. Це, наприклад, проблема забезпечення реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина, економічного розвитку, освоєння космосу, національної безпеки тощо.

Проблема формування громадянського суспільства не може вирішуватись вольовими, а тим більш, авторитарно-владними методами, оскільки для становлення громадянського суспільства, зокрема в Україні, вирішальне значення має не суб'єктивний фактор, а об'єктивний — природно-історичний процес розвитку суспільства, в якому люди відіграють найважливішу роль як головна виробнича сила суспільства, основний суб'єкт створення матеріальних і духовних цінностей. Саме сучасним поколінням людей випа-

ло на долю сформувати громадянське суспільство, тобто, відштовхуючись від досягнутого у народному господарстві, освіті, культурі тощо, примножуючи багатства українського суспільства, забезпечити його еволюційний прогрес. А для цього необхідно, насамперед, зупинити падіння суспільства за всіма показниками, а вже потім поступово виправляти стан справ. Не можна забувати, що, за неофіційними даними засобів масової інформації, ще у першій половині 1993 року національний прибуток в Україні знизився на 40%, що перевищує рівень аналогічного зниження у роки Великої Вітчизняної війни. Нині економічне становище України характеризується ще більшою і глибшою кризою, що не дозволяє сподіватися на його швидке покращення. Тільки відновлюючий процес, напевне, становитиме не 20—25 років, як прогнозують деякі вчені-економісти, а набагато більший термін, і то за умови сприятливої політичної обстановки і соціального консенсусу в суспільстві.

Таким чином, українському народові не слід орієнтуватися на швидке вирішення соціально-економічних та інших проблем. До того ж надмірна квапливість у таких справах теж до добра не доводить. Разом з тим не можна розуміти ці процеси спрощено, у практичному житті відновлення втраченого і формування громадянського суспільства здійснюватимуться разом, вони діалектично взаємопов'язані між собою. Тому питання про формування громадянського суспільства не повинно зніматися, забуватися, ставати неактуальним. Навпаки, у подальшому необхідно чітко визначитись хоча б із загальною концепцією діяльності у цьому напрямі з урахуванням не тільки наукових ідей, світового досвіду, а і, що є особливо актуальним, з розумінням реалій нашого сьогодення.

Закономірності соціальної психології потребують зробити все можливе, аби не допустити відчаю, песимізму щодо можливості формування громадянського суспільства. Історія розвитку людства знає надзвичайно багато позитивного й негативного, що звеличувало або принижувало силу духу людини і тим самим вирішувало долю народів: були пригнічені й темні натовпи, які полювали на відьом і спалювали їх, але відомі й горді та незалежні афіняни і римські громадяни. До останніх належали і моральний монстр Калігула, і Муцій Сцевола, який на знак непокори спалив власну руку на очах парфянського царя і цим героїчним вчинком відвернув облогу Рима з боку останнього. Очевидно, що українському народові слід за приклад брати Сцевола, тому, що без самовідданості й героїчних зусиль важко очікувати успіху в цій надзвичайно важливій справі.

Отже, виходячи з теоретичних розробок ідеологів громадянського суспільства, а також практичного досвіду країн, де воно існує, можна виділити такі його принципи, які водночас, з певною умовністю, можна вважати також і його ознаками:

— свобода та ініціативність особистості, спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди його загальним інтересам;

— розвиток суспільних відносин у відповідності з фундаментальним принципом кантівської філософії, згідно з яким людина повинна завжди розглядатися як мета і ніколи як засіб;

— ліквідація відчуженості людини, несприйняття соціально-економічних реформ і перетворень, економічних і політичних структур та інститутів;

— реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя суспільства;

— постійний захист прав і свобод людини і громадянина, який зумовлює необхідність визнання незалежності громадянського суспільства щодо держави;

— плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність в її різних формах посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої підприємницької та іншої господарської діяльності. Реальне і практичне визнання того факту, що тільки власник може бути дійсно вільною і незалежною щодо держави особою;

— існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, здатного бути повноцінним виробником і споживачем і становити соціальну базу громадянського суспільства. Відсутність поляризації населення на надто багатих і надто бідних;

— плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого — визнання і реальне забезпечення гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей;

— офіційна заборона і практична відсутність з боку держави та інших соціальних суб'єктів жорсткої регламентації і будь-якого втручання у приватне життя членів суспільства;

— існування і функціонування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;

— активна участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних людських спільностей (сім'я, корпорація, господарські товариства, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання);

— розвиток ринкових відносин, в яких, відповідно до своєї сутності, беруть участь на рівних засадах суб'єкти всіх форм власності і видів господарської діяльності;

— визнання і гарантування ідей верховенства Права, що дістає вияв у його поділі на публічне і приватне, теорії поділу права і закону та визнанні, що право може існувати поза своєю інституційною формою — законодавством. Магістральна орієнтація права на людину — трудівника і власника, на рівний правовий статус у сфері приватного права державних, громадських структур і окремого громадянина;

— підпорядкованість громадянському суспільству демократичної правової соціальної держави, сутність соціальної спрямованості якої виявляється в тому, що держава, використовуючи всю гамму відповідних демократичних владно-управлінських засобів, забезпечує своїм громадянам економічну та іншу безпеку, особисту свободу і суспільну злагоду.

Навіть загальний аналіз цих принципів у їх співставленні з сучасним економічним, політичним і духовним станом України переконує, що у ній мають місце далеко не всі компоненти громадянського суспільства. А тому саме на їх створення та розвиток і повинна спрямовуватись діяльність демократичної, правової соціальної держави, формування якої має відбуватись інтенсивно і паралельно із становленням громадянського суспільства. Водночас така держава теж має відповідати певним вимогам-принципам, які б кореспондували з принципами громадянського суспільства. До них необхідно віднести такі:

— держава є об'єднанням консолідованих, законослухняних і свідомих громадян;

— в ній панує Право як загальна міра свободи, рівності і справедливості у суспільстві, що і визначає зміст чинних законів та інших правових актів;

— на високому рівні врегульований і забезпечений правовий статус людини і громадянина;

— достатньо розвинута система чинного законодавства;

— держава, її органи, посадові особи та суспільство, яке складається з народу — націй, етнічних груп, окремих громадян — взаємно відповідальні;

— провідну роль у вирішенні спірних питань і конфліктних ситуацій між усіма соціальними суб'єктами відіграють судові органи;

— у суспільстві панують законність і правопорядок, тому що є ефективною діяльність правоохоронних органів;

— громадянам притаманний високий рівень правосвідомості і правової культури;

— забезпечений цивілізований рівень добробуту громадян, їхня особиста свобода, соціальна злагода і спокій.

Громадянське суспільство — це така організація людей, за якої кожна людина є вільною у своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення. Йому притаманна віра в людину, загальну справедливість, людський розум, тобто це — “відкрите суспільство”, як його називає Карл Попер, вважаючи, що воно є реальністю в розвинутих західних демократіях. У наш час ці суспільства ще далекі від досконалості, в них існують злочинність, зловживання вільним ринком, проте, підкреслює він, поряд з цим вони значно кращі, більш вільні, переважно, чесніші і справедливіші порівняно з усіма суспільствами, що існували да них (76, 13).

Щодо інших принципів і ознак громадянського суспільства, то слід зауважити, що різні дослідники виділяли досить широке їх коло. Так, починаючи ще з Арістотеля до них відносили такі основні ідеї: невтручання державних структур у майнові відносини громадян; рівність громадян перед законом; свобода слова і пересування; реальність принципу поділу влади; виборність державного органу і його підзвітність; певний термін здійснення державним органом своїх повноважень.

Істотно доповнив ці принципи і ознаки громадянського суспільства Гегель. Він вважав, що до них слід віднести: приватну власність як матеріальну основу особистої свободи індивіда; безпосередньо особисту свободу, яку обов'язково має забезпечити державно-правовий захист; визнання прав, свобод, обов'язків і законних інтересів осіб і саму особу такими, статус яких має публічний характер в силу єдності і обов'язковості для держави їх інтересів; загальну обізнаність у справах суспільства і держави, що має стабільний характер; високий рівень значущості і розвинутості громадської думки; принцип справедливості, який втілюється у праві і вимагає неухильного дотримання вимог законів; надзвичайну роль у вирішенні можливих конфліктів правосуддя, яке надійно захищає особисті та суспільні інтереси; достатню розвинутість правової основи суспільства, ефективність усіх видів правового регулювання; розвиток і вдосконалення найрізноманітніших видів корпорацій,

під якими Гегель розуміє політичні, економічні, культурні та інші громадські об'єднання (18, 127—278).

Сучасна теорія громадянського суспільства розглядається як парна категорія не тільки правової, а й соціальної держави. Більш того, вказується, що соціальна держава є державою громадянського суспільства, оскільки така держава органічно поєднує цілий ряд позитивних властивостей, притаманних громадянському суспільству. Такими спільними властивостями громадянського суспільства і соціальної держави є принципи: забезпечення громадянам гідного життя в плані матеріального добробуту і соціального захисту; гарантування особистої свободи громадянам; боротьба цивілізованими методами за соціальну злагоду, мирне вирішення конфліктів, що можуть виникнути.

Звідси можна зробити висновок, що громадянське суспільство поєднується з державою завдяки особливому моральному зв'язку. Сутність його у тому, що вони повинні базуватися на одних моральних засадах, реалізовувати і дотримувати у своєму розвитку одні й ті самі моральні принципи — принципи загальнолюдської моралі. За таких умов громадянському суспільству відповідає громадянська держава, і навпаки.

Важливою ознакою громадянського суспільства є економічна самостійність і самодіяльність особи. Остання має поєднуватись з однією із ознак соціальної держави, а саме — з принципом матеріального забезпечення і соціального захисту громадян. Це необхідно тому, що у протилежному випадку забезпечення і захист громадян можуть розглядатися як благодійність держави, яка в дійсності повинна надавати допомогу лише особам, які з певних, визначених у законодавстві, причин не можуть самостійно забезпечити і захистити себе.

Громадянське суспільство органічно взаємопов'язане з державою, воно не існує до держави і поза державою і водночас володіє відносно держави верховним суверенітетом, сенс якого у тому, що саме інтереси громадянського суспільства мають у країні пріоритет щодо державних інтересів, структури державного апарату, форм держави, державно-правового режиму тощо. Це особливо наочно дістає вияв у сфері захисту прав і свобод громадянина, де громадянське суспільство може і повинно діяти як сила, що не залежить від держави. У зв'язку з цим можна зазначити наявність ще однієї, надзвичайно важливої, ознаки громадянського суспільства, сутність якої в тому, що воно веде боротьбу за ліквідацію всіх факторів, що

призводять до відчуження особи від будь-яких економічних, політичних і духовних інститутів і процесів, використання яких тою чи іншою мірою впливає на реалізацію прав і свобод людини і громадянина.

Співставлення цих ознак дає ясне розуміння того, що відносини між державою і громадянським суспільством є відносинами між публічною владою та індивідуальною свободою. А це означає, що якщо до суспільства держава входить як найважливіший елемент політичної надбудови, то до громадянського суспільства держава не входить, хоча, безперечно, всі потреби громадянського суспільства неминуче реалізуються через волю держави, щоб у формі законів отримати загальне значення. Звідси, діалектика держави і громадянського суспільства така: не держава обумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє обумовлює, створює і контролює державу. Саме таким чином забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави.

Громадянське суспільство в особі спочатку самодіяльних асоціацій (релігійних і політичних корпорацій, гільдій, прошарків, пізніше кооперативів, профспілкових комітетів тощо), покликаних відображати і захищати їх групові та індивідуальні інтереси й права, стає в особливий відносини з державою. Для розуміння останніх важливо зазначити таке. Якщо держава має різні форми і режими правління — республіканські і монархічні, демократичні і недемократичні, — то для громадянського суспільства на рівні політики характерна демократична форма існування. Чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим більше підстав для демократичних форм держави. І навпаки: чим менш розвинутим є громадянське суспільство, тим більше підстав для існування авторитарних і тоталітарних режимів державної влади.

Громадянське суспільство у процесі свого розвитку має стабільну тенденцію до охоплення все більшої частини населення — і не лише власників, а й незаможних його верств. У рабовласницькому суспільстві раб зовсім не був його членом, у феодальному селяни, міщани набули вже деяких прав. З виникненням і розвитком капіталізму робітник стає повноцінним членом громадянського суспільства і громадянином держави з обсягом прав і обов'язків, число яких постійно збільшується. Внаслідок цього, а також з виникненням різноманітних суспільних асоціацій держава вимушена стати на шлях правового впорядкування своїх відносин з усім населен-

ням і істотно перебудувати свої власні структури. І тут доречно поставити деякі питання. Що у розвитку цього цивілізаційного процесу зробило людину повноцінним членом громадянського суспільства і громадянином держави? Які джерела дають таке соціальне поповнення громадянському суспільству, що останнє перевершує силу державної влади з її управлінським апаратом і спеціалізованими озброєними загонами — армією, поліцією, службами безпеки тощо? І що, врешті-решт, забезпечує автономію людини у громадянському суспільстві і правовій державі? Як бачимо, питань багато, а відповідь одна — знову ж таки, власність!

Видатний французький філософ-просвітитель XVIII століття Жан-Жак Руссо вважав, що перша людина, яка відгородила ділянку загальної землі кілками, сказала: “Це моє” (а інші через свою простодушність їй повірили), була дійсним засновником громадянського суспільства, тобто суспільства індивідуалізованої, приватної власності. До речі, Руссо вбачав трагедію в тому, що серед тих людей не знайшлося нікого, хто вирвав би кілки, викрив цього брехуна, із самого початку ліквідував приватну власність, що спричинила людям страшні біди, муки і горе. Але щодо останнього Руссо був неправий, тому що не зрозумів історично прогресивної, створюючої, цивілізаційної ролі приватної власності. Ця роль простежується через два суспільні зрізи: перший — структурний, що опосередковується відносинами “власник — громадянське суспільство — держава”; другий — мовиваційний: власність є рушійною силою розвитку суспільства. Перший допомагає зрозуміти, що якщо людина має власність і надійно захищена законом, то вона набуває впевненості, поводить себе з гідністю перед владою будь-якого рівня. Тут громадянське суспільство виступає як спільність, головною діючою особою якої є людина-власник. Власність є надзвичайно широким поняттям — це засоби виробництва, грошові суми, акції, інформація, інтелект, що продукує ідеї, просто фізична здатність до праці тощо.

Другий зріз визначає приватну власність як могутній стимул до творчої, заінтересованої діяльності людини. Адже власність не тільки, як стверджує Руссо, поділила людей на бідних і багатих, породила жадобу наживи, а й пробудила не бачений до того інтерес людей до виробництва, чим сприяла формуванню структур громадянського суспільства, автономних щодо держави. Через те приватна власність стала великим завоюванням і двигуном людської цивілізації. Без неї не було б таких унікальних явищ світової історії, як антична Греція і Рим, епоха Відродження та Новий час.

Отже, саме приватна власність є основою виникнення автономних індивіда, сім'ї, асоціацій, партій, профспілок. А громадянське суспільство передбачає сбалансований взаємоконтроль і взаємообмеження державних і недержавних органів і рухів — щоб державні органи, їх діяльність завжди були у полі зору недержавних органів і рухів, а останні, в свою чергу, узгоджували свою діяльність із законом і враховували об'єктивні потреби держави.

Природно, що такій глобальній теорії, якою є теорія формування й розвитку громадянського суспільства, відомі й інші риси, властивості, принципи і ознаки цього явища. Так, наприклад, Г.В. Плеханов вважав, що до структур громадянського суспільства слід відносити общину й особистість, а вся російська історія є не що інше, як безперервна боротьба державності з прагненнями до автономії особи та общини.

У цьому твердженні є раціональне зерно, бо громадянське суспільство — це не просто система виробничих відносин, як вважав Маркс, а структурований суспільний організм, в якому властиву їм роль відіграють особа, партія, громадське об'єднання, господарське товариство тощо. Визнання наявності структурних елементів громадянського суспільства зовсім не означає їх протиставлення державі, а тим більше — політичної системи економічної. Треба розуміти, що в громадянському суспільстві існує автономний індивід. Автономний не як цілковито ізольований — тоді і громадянське суспільство було б неможливим, а автономний у тому плані, що всі його суспільні зв'язки не ущемлюють, а навпаки, забезпечують його свободу його власними силами, методами і формами. Це означає, що автономний індивід для забезпечення своєї свободи повинен мати право утворити відокремлені від держави партії, спілки, об'єднання, товариства тощо.

Будь-який вид свободи індивіда (політична, інтелектуальна, особиста) у громадянському суспільстві може бути реальним лише за умови економічної свободи індивіда, а остання, у свою чергу, забезпечується за наявності у нього власності. Тобто найголовнішими умовами, що свідчать про реальне існування громадянського суспільства завжди визнаються такі: а) забезпечення свободи і зумовленою нею автономії особистості; б) демократичне вирішення проблеми власності та її форм, що забезпечують ці автономію і свободу. Так, Гегель, розглядаючи саме ці моменти (а як відомо, він абсолютизував державу і тому вважав, що не громадянське суспільство повинно забезпечувати належний статус особистості, а

держава (але це не має для нас принципового значення, тому що в основоположних питаннях позиція Гегеля збігається із сучасними поглядами на громадянське суспільство) неодноразово доводить, що в державі людину визнають і до неї ставляться, як до розумної, як до вільної, як до особистості тому, що вона долає свою природність і підкоряється загальному, тобто закону, і ставиться до інших так, як бажає, щоб ставились до неї, тобто визнає інших теж розумними, вільними, особистостями (18, 75—95). З цих роздумів ми частково отримуємо відповідь на запитання, як у громадянському суспільстві забезпечуються свобода і пов'язана з нею автономія особи. Можна стверджувати, що вона коріниться в розумній і доцільній організації суспільного життя людей. Для того, щоб самому бути свободним, треба підпорядкувати свої природні бажання загальним інтересам — і суспільство в особі інших індивідів оцінить це, визнає тебе розумною особистістю і надасть свободу. Аналогічну позицію займає і російський письменник, просвітитель, публіцист Д.І. Фонвізін, який, досліджуючи, у чому полягає найбільше добро для держав і народів і що є істинною сутністю всіх систем законодавства, дійшов висновку, що це — “вільність і власність” (105, 49). Інший російський учений — І.П. Пнін співає власності і особистій безпеці особи цілі дифірамби: “Власність! Священне право! Душа співмешкання! Джерело законів! Мати достатку і задоволення! Де ти поважаєшся, де ти недоторканна — там тільки благословенна країна, там тільки спокійний і благополучний громадянин” (75, 59).

Але як свобода і автономність особи пов'язуються з володінням нею власністю? Щоб зрозуміти це, треба знову звернутися до теоретичних основ ідеї громадянського суспільства. Про діалектичний зв'язок економічної свободи з усіма іншими її проявами писали: Джон Стюарт Мілль — він розглядає індивідуальну свободу кожної окремої особистості як найважливішу цінність; Алексіс де Токвіль — він співставляє свободу з демократією і соціалістичною ідеєю; лорд Актон, який розглядає внутрішні аспекти свободи; Фрідріх Август Хайек та багато інших.

Так, останній у роботі “Дорога до рабства” зазначає, що головний недолік соціалізму — не в ідеалах: у принципі, вони хороші, хоча у багатьох випадках і нездійсненні, а в методах — ліквідації приватного підприємництва, скасуванні приватної власності на засоби виробництва, системі всеохоплюючого планування економіки тощо. Разом з тим, підкреслює він, при всіх досягненнях людсь-

кого розуму він нездатний керувати процесами, що саморегулюються у суспільстві. Це би вбило і вбиває індивідуальні зусилля мільйонів окремих особистостей (108, 183).

При цьому Ф.А. Хайєк відстоює не індивідуалізм, який переростає в егоїзм і самозакоханість, а абсолютний пріоритет поглядів, сподівань, схильностей кожної людини. Суть справи у тому, переконує він, що “стихийні, ніким не спрямовані зусилля окремих людей можуть у кінцевому рахунку привести до виникнення складної, розгалуженої структури економічної діяльності” (108, 211). Все вищевикладене, на його думку, не заперечує планування, але останнє має поєднуватися з принципами економічного лібералізму і, насамперед, принципом конкуренції. До того ж планування і контроль повинні поєднуватися з конкуренцією таким чином, щоб: по-перше, планування було підпорядкованим конкуренції, виходило з неї; по-друге, контроль здійснювався лише за відповідних умов і був рівним для всіх.

Не можна не погодитися і з думкою Ф.А. Хайєка, що за умов всеохоплюючого планування і керівництва важко уникнути передачі законодавчих повноважень органам виконавчої влади, тому що представницькі органи неефективні за деталізованого керівництва економікою, яке нівелює саму сутність ідеї правової держави.

Ці роздуми лауреата Нобелівської премії з економіки 1974 р. Ф.А. Хайєка, звертають на себе увагу тому, що з них випливають надзвичайно важливі висновки щодо громадянського суспільства: по-перше, необхідність підтримки економічного індивідуалізму, що спрямований проти економічної рівності і колективізму, але не заперечує формальної рівності громадян перед законом; по-друге, за умов абсолютного колективізму і “закритого суспільства” до влади приходять найгірші, бо у суспільстві, обтяженому тоталітаризмом, більше шансів на успіх мають люди без моральних основ і без освіти, і навпаки, за умов свободи і демократії формується ситуація, за якої чим вищі розумові здібності і рівень освіти, тим людина є індивідуальнішою і тим меншою мірою можлива її однаковість з тими, що керують. Із цього випливає також, що одна з найболючіших проблем громадянського суспільства, а саме — співвідношення більшості і меншості, має вирішуватись на засадах ліберального гуманізму, згідно з яким людину треба поважати не тільки як члена групи, як суб'єкта, що намагається досягти певних групових цілей, а і як відособленого соціалізованого індивіда із своїми власними потребами та інтересами, світосприйняттям і самоусвідомленням.

Отже, з точки зору класичної теорії громадянського суспільства саме таким є співвідношення свободи особи, її автономності і власності. А до якісних характеристик громадянського суспільства, за цією теорією, належать такі положення:

— громадянське суспільство повинно бути суспільством демократії не тільки політичної, а й соціальної, що дає кожній людині можливість жити на гідному рівні;

— це суспільство, де повністю відсутнє усяке відчуження людини від засобів виробництва і знарядь праці, а також результатів своєї праці, і насамперед — від приватної власності;

— громадянське суспільство на гуманістичній, демократичній основі охоплює всі економічні, господарські та інші зв'язки, забезпечуючи їх інтенсивний розвиток;

— людині в громадянському суспільстві забезпечується можливість повною мірою виявляти свої здібності, що, у свою чергу, є найважливішим фактором, який стимулює розвиток суспільства у цілому;

— воно має пріоритет щодо держави, яка становить його складову частину. Державна влада зобов'язана охороняти суспільство, сприяти задоволенню його потреб, подоланню конфліктних ситуацій;

— громадянське суспільство є основою створення і функціонування правової держави.

Класична теорія громадянського суспільства у більшості випадків розуміє під ним механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (особливо — родини), різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Воно визначається як місце соціальної дії, відносно автономної від держави, як проєкт (мрія) деяких інтелектуалів і активістів, спроба об'єднати широкий спектр діяльності в єдину боротьбу проти тоталітаризму (54, 452). Наведемо тлумачення поняття "громадянське суспільство" в радянсько-французькому виданні 1989 року "50/50. Опыт словаря нового мышления": "Громадянське суспільство — це сфера стихійного самовиявлення вільних індивідів і асоціацій громадян, що сформовані добровільно, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і свавільної регламентації діяльності цих громадян з боку органів державної влади".

Аналіз класичних понять громадянського суспільства визначає, що до останнього слід відносити: власність і підприємництво як його основу; національну, і в тому числі екологічну, безпеку, визнаючи пріоритет екології щодо економіки; сім'ю, яка є природним, соціаль-

ним осередком громадянського суспільства; освіту, науку і культуру, що повинні мати, переважно, не державний, а суспільно-світський характер; громадські об'єднання як форму самовиявлення і самозахисту інтересів громадян; засоби масової інформації — за умови забезпечення свободи інформації, а також рівних прав і можливостей доступу до інформації; пряме народовладдя, основою якого є суверенна воля народу і яке може здійснюватись через референдуми, вибори, народну законодавчу ініціативу, всенародні і місцеві обговорення найважливіших питань державного і громадського життя, місцеве самоврядування та інші форми безпосередньої демократії.

Щодо останнього слід зазначити, що виходячи саме з такої теоретичної конструкції Конституція України проголосила у ст. 5, що носієм і єдиним джерелом влади в Україні є її народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування. Тобто Конституція України офіційно визнала владу громадянського суспільства і затвердила верховенство цієї влади над усіма іншими. Це вбачається у конституційному положенні про те, що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові України і не може бути узурповане навіть державою, її органами і посадовими особами.

Доречно також наголосити, що під безпосереднім здійсненням влади Конституція саме і розуміє вибори народних депутатів України, депутатів і голів місцевих рад, Президента України, референдуми (всеукраїнський і місцеві), всенародні обговорення важливих законодавчих актів та їх проектів, загальні збори тощо. А одна з найважливіших форм безпосереднього здійснення влади — всеукраїнський референдум — може проголошуватись навіть за народною ініціативою. Та впровадження форм безпосереднього здійснення влади народом було би більш послідовним і ефективним, якби, поряд з проголошенням, що народ є ініціатором проведення всеукраїнського референдуму, Конституція України встановила б право народної законодавчої ініціативи, яка передбачена, наприклад, в Австрії, Білорусі, Іспанії, Італії, Латвії, Литві та інших країнах. Сутність її полягає у тому, що певна кількість виборців має право порушити перед парламентом питання про прийняття конкретного закону, а представницький орган зобов'язаний розглянути це питання. А якби і сама Конституція України була прийнята на всеукраїнському референдумі, це сприяло б її більшій легітимності, а отже, і стабільності, стало б перешкодою на шляху намагань деяких політиків щоразу її змінювати.

Розглядаючи проблеми формування громадянського суспільства, треба також звернути увагу на те, що воно у різних країнах є далеко не однаковим. Громадянське суспільство — це не стереотип, а ідея, яка отримує практичне втілення з урахуванням традицій, історії, менталітету народу. Так, викликає великий сумнів ідея індивідуальної приватної власності, яка лежить в основі класичної доктрини громадянського суспільства, з огляду на те, що у США, наявність громадянського суспільства в яких, напевне, ніхто не стане заперечувати, нараховується 70 тисяч підприємств з груповою власністю. Щоб зрозуміти чому так сталося, треба звернутися до історії становлення громадянського суспільства у цій країні.

Воно було сформоване колоністами-переселенцями, які боролись за незалежність проти англійської монархії, водночас поступово впроваджуючи в суспільство принципи соціального життя, найбільш йому притаманні. Серед них найважливішим вважався принцип особистої свободи, що пізніше, разом з принципом недоторканності приватної власності, став основою громадянського суспільства у США. Насамперед ці принципи були закріплені в Конституції США 1787 р. і в американському законодавстві, хоча спочатку не поширювались на негрів-рабів, а пізніше стали регламентувати всю сукупність політичних і економічних основ громадянського суспільства. Із запровадженням “нового економічного курсу” США, що призвело до якісних змін у виробництві, спочатку розпорошена індивідуальна приватна власність набула тенденції до об’єднання — так виникли різні форми групової власності, які більше відповідають сучасним вимогам прогресуючого виробництва.

Специфічним був процес формування громадянського суспільства у Франції. Він розпочався з Великої французької буржуазної революції, яка заклала основи побудови нової держави та становлення демократичних політичних інститутів суспільства, зруйнувавши феодальні суспільні відносини. Процес цей був складним і тривалим. Досить згадати, що на його шляху були декілька реставрацій монархічного режиму, революцій та збройних повстань, насильницькі дії як з боку правлячих кіл, так і народних мас. Про складність утворення французького громадянського суспільства свідчить той факт, що в різні роки у Франції були прийняті три монархічні конституції та шість республіканських, мали місце два конституційно не оформлені режими, а також чотири тимчасових правління. І кожна влада по-своєму вирішувала питання форму-

вання громадянського суспільства, гальмуючи, або, навпаки, стимулюючи його розвиток (22, 39—40).

Показовою в цьому аспекті є також Японія, де ринок з характерними для нього відносинами, будувався не всупереч, а відповідно до національної культури, національних традицій. Водночас треба визнати, що менталітет і уклад життя японців (закриті сімейно-родові спільності, общинний колективізм, негативне відношення до індивідуальної ініціативи і відокремленості, традиційно-патріархальне право тощо) зовсім не відповідали менталітету і способу життя за ринкових відносин. Однак у Японії за оптимальної організації справи це не стало перешкодою, а навпаки, навіть сприяло (система довічного найму, колективістські відносини в японських фірмах і т. ін.) поступовому руху до цивілізованого ринку, що, правда, не на зразок європейського чи американського, а саме японського, рівень розвитку і успіхи якого добре відомі.

Сучасне екомічне становище України засвідчує, що перехід до цивілізованого ринку, ринкової економіки не може бути обвальним, нерегульованим. Адже відсутність необхідної правової бази, послаблення державного регулювання економічними процесами в наш час підривають економіку республіки. Не виправдалися агітаційно-гаслові запевнення деяких політичних лідерів партій і рухів у тому, що ми, завдяки виробництву найважливішої для населення і суспільства у цілому продукції — на порозі нового “економічного дива”, або, що “Захід нам допоможе”. Результатом відсутності науково обгрунтованої, перевіреної в усіх аспектах політики стали: закриття та репрофільювання багатьох підприємств; безробіття; грубі порушення господарського законодавства, яке має значні прогалини у правовому регулюванні характерних для сьогодення економічних відносин; відсутність дійового контролю за господарською діяльністю і, що особливо важливе, — за витратою коштів, насамперед валютних; фактична втрата важелів управління економічними процесами, що у більшості випадків зумовлено розірванням господарських зв’язків між різними суб’єктами господарювання, і як наслідок — величезне зростання корумпованості і хабарництва на всіх рівнях державної влади, рекет, розгул організованої злочинності в її різних проявах.

Громадянське суспільство — дуже складний, чутливий структурований суспільний організм. Можна стверджувати, що вирішальна роль у ньому, з точки зору його найбільш загальної характеристики, належить рівню розвинутої приватної власності у різних її

формах, кожна з яких повинна бути органічною складовою економіки суспільства тієї чи іншої конкретної країни. Видатний російський правознавець, філософ, релігійний мислитель І.О. Льїн особливу роль приватної власності вбачав у тому, що вона:

1) відповідає тому індивідуальному способу буття, який даний людині від природи. Вона йде назустріч інстинктивному і духовному життю людини, задовольняючи його природне право на самодіяльність і самостійність;

2) викликає в людині інстинктивні і духовні мотиви для натхненної праці, для того, щоб не щадити своїх сил і створювати краще. Вона розвиває господарську підприємливість і особисту ініціативу;

3) дає власнику почуття впевненості, довіри до людей, до речей і до землі, бажання вкласти у господарський процес свою працю і свої цінності;

4) вчить людину творчо любити працю і землю, свій осередок і батьківщину;

5) пробуджує і виховує в людині правосвідомість;

6) виховує у людині почуття господарської солідарності, що не порушує господарську свободу (25, 127—128).

І до того часу, доки українське суспільство не виховає такого громадянина, доки в Україні не сформуються й інші риси громадянського суспільства, про які йшла мова вище, говорити, що в нашій країні існує громадянське суспільство, передчасно. По суті, нам необхідно еволюційним шляхом здійснити величезні революційні соціальні перетворення, які за своєю складністю в економічному, політичному, культурному відношенні набагато перевершують ті складності, які виникли після Жовтневої революції або ж Великої Вітчизняної війни.

Адже тепер завдання полягає не у тому, щоб за допомоги владно-авторитарних методів забрати, розподілити чи навіть відбудувати, а у тому, щоб відродити приватну власність, сформувати цивілізоване підприємництво, поєднати його розвиток із соціальним захистом тих, хто безпосередньо ним займатися не може, а також тих, хто об'єктивно — в силу тих чи інших причин не здатний забезпечити собі гідне людини існування.

Все це треба зробити, використовуючи демократичні ліберальні методи, переборюючи “тіньову економіку” та її сучасну торговельно-ростовщицьку орієнтацію. Мафіозні структури, що у великій кількості існують в економіці сучасної України, ніколи не приве-

дуть до цивілізованого ринку, оскільки ніколи не відмовляться від неконкурентного типу поведінки, прагнення до торгової монополії і знищення конкурентів, в тому числі і фізичного, завжди орієнтуватимуться на спекулятивний надприбуток шляхом створення дефіциту товарів і сировини, розвиваючи невиробничу сферу, зміцнюючи зв'язки з корумпованими представниками державно-владних структур тощо. Україна не може йти шляхом більшості країн Латинської Америки, де ось уже близько двохсот років будують "цивілізований ринок" і двісті років існують слаборозвинутість, злидні, соціальні катаклізми і антагонізми, субкримінальний капіталізм (86; 96, 182).

Безумовно, найважливіша роль у реалізації зазначених складних завдань належатиме демократичній, правовій, соціальній державі Україна, яку, поряд із самими суспільством, ні в якому разі не слід зневажати. Ще визначний російський вчений С.Л. Франк відмічав у суспільному житті два начала: планомірність і спонтанність, які представлені двома структурами — державою і громадянським суспільством. Наявність цих двох структур, на його думку, пов'язана, відповідно, з планомірністю і спонтанністю, а останні зумовлюють у суспільстві консерватизм і творчість; і те, й інше є необхідним для соціального розвитку. Звідси все, що стосується формування і розвитку громадянського суспільства, залежить від держави, і навпаки. Він писав: "Державність так само неможлива без своєї природної основи — громадянського суспільства з його самочинно утвореною тканиною, — як останнє неможливе без планомірної єдності держави, що оформлює його" (106, 141).

Українській державі для того, щоб успішно формувати громадянське суспільство, слід насамперед забезпечити політичний компроміс між різними політичними партіями та іншими політичними силами, які діють в країні. Загальновідомо, що будь-який консенсус потребує поступитися деякими власними інтересами і позиціями заради об'єднання зусиль для досягнення чогось більш загального. При цьому політичні лідери повинні зрозуміти, що у політиці, як, до речі, і в науці, проста чисельна більшість не має значення, а тому немає сенсу в тому, щоб підкорити собі усю політичну сферу. Зусилля політиків треба насамперед спрямовувати на об'єднання суспільства для пошуків виходу із соціальної і економічної кризи. Деякої такої єдності у суспільстві не буде, не варто розраховувати на значні позитивні зміни, а отже, і на формування громадянського суспільства.

Викладене щодо пошуку консенсусу в суспільстві стосується також проблемами міжнаціональних і міжконфесійних відносин в Україні. Деяким особливо “радикальним” політикам треба взяти до уваги, що в Україні проживає значна кількість неукраїнців. Їх нараховується близько 14 мільйонів — більше ніж усе населення Болгарії і Угорщини. До того ж вони проживають зовсім по-різному. Так, євреї і білоруси, кількість яких досягає одного мільйона, живуть розкидано, переважно у містах, а молдовани, румуни, греки, поляки — компактно і в деяких регіонах створюють більшість населення. У нашій державі населення багатомовне: користується слов’янськими, романо-германськими, тюркськими та іншими мовами. Існують практично всі конфесії християнства: православна, греко-католицька, католицька, протестантська, різноманітні християнські секти. Багато людей сповідують іудаїзм, іслам, буддизм тощо.

Тому при формуванні вітчизняного громадянського суспільства надзвичайно важливо по-новому підійти до вирішення цієї проблеми. Але безперечно, що її розв’язання можливе тільки на дійсно демократичних засадах, складовою яких є принцип самовизначення і одночасного поширення народовладдя на інтернаціональній основі. У цьому аспекті найважливішим завданням є створення дійових суспільних, політичних і економічних механізмів, що забезпечать органічне сполучення національних та інтернаціональних інтересів. Таке сполучення, насамперед, можливе за відповідного закріплення прав і свобод, яке набуває у демократичній державі вигляду трикутника. “В його основі — права людини, потім — права меншин, а вже за ними — права народів, їх рівність. Визнаючи це, ми правильно зможемо побудувати концепцію сучасної і майбутньої національної політики в країні” (11, 100).

Ще однією надзвичайно важливою проблемою держави України є відсутність політичної волі її державних лідерів. І насамперед це стосується керівників органів виконавчої влади. Якби вони діяли рішучіше і не реагували кожного разу на висловлювання того чи іншого депутата, партійного лідера, навіть офіційних і неофіційних представників інших держав, це було б реальною гарантією поступового руху суспільства до повноцінного громадянського суспільства. На наш погляд, досі мала місце лише імітація діяльності з його утворення. Політичні дебати на симпозіумах і конференціях, заклики до громадськості, закордонні відрядження, навіть хаотичні намагання щось робити самі по собі не можуть забезпечити просування до цієї великої мети.

Як тут не згадати висловлення Е. Коулі в англійському журналі “Економіст” про те, що політична воля є “ахіллесовою п’ятою” українського керівництва. Її не вистачає для здійснення економічних реформ. А взагалі, для цього процесу необхідні чотири чинники: добрий план; люди, які здатні його реалізувати; фінансова допомога; політична воля, спрямована на здійснення цих реформ. Вважаючи, що перші три умови виконані, автор виказує свої сумніви щодо наявності політичної волі. Нам потрібен поміркований лідер, який би об’єднав єдиною ідеєю регіони України, дав відчуття загальної долі і сформував політичну волю, щоб здійснити те, що треба здійснити (див.: Київські відомості. — 23 серпня 1994 р.).

З Ендрю Коулі можна також погодитися в тому, що кадри державного керівництва України мають низький професійний рівень, що і призвело до значних хиб у фінансово-грошовій політиці, приватизації, проведенні земельної реформи та в інших управлінських діях. Згаданий автор захоплюється терпінням, з яким українці ставляться до некомпетентності своїх керівників, і пояснює його слов’янським стоїцизмом.

“Український стоїцизм” не повинен перерости у песимізм, а тим більш, в егоїзм, особливо в державних структурах, — це теж одне з головних ідейно-духовних завдань держави. Бажано, щоб на рівні політичних і державних лідерів, виробників і науковців, простих громадян не було послідовників Макса Штірнера, з його “союзом егоїстів”, і Ф. Ніцше, який вказував, що життя ґрунтується на неморальних передумовах і відкидає будь-яку мораль (68, 215). Тут пропагується принцип егоїзму, що є негативним, перш за все тому, що прямо суперечить принципу соціальної справедливості, яка за всіх інших умов обов’язково має бути забезпечена у громадянському суспільстві. Хоча слід визнати, що останнім часом в Україні, в науково-публіцистичній літературі викладається все більше теорій про необхідність формування в межах громадянського суспільства “аристократичної економічної еліти”, “первинного накопичення капіталу будь-якими шляхами і засобами”, заперечення принципу рівності не тільки у його абсолютному значенні, з чим за певних умов можна погодитися, а й у плані забезпечення кожному рівних можливостей для здійснення своїх позитивних ініціатив тощо.

На противагу цьому, заслуговує на увагу позиція вже згаданого С.Л. Франка щодо питання прав особи, зокрема права власності (106, 141—152). Він розглядає власника як уповноваженого володіти, користуватись і розпоряджатись нею для служіння громадянсь-

кому суспільству. Вчений стверджує: “Приватна власність є реальною умовою буття людини як духовно-тілесної істоти; тим самим вона є реальною умовою його свободи як члена суспільного цілого і, отже, умовою буття самого громадянського суспільства”. Тобто власність у розумінні С.Л. Франка, по-перше, дає людині індивідуальну свободу, по-друге, забезпечує їй владу над оточуючим середовищем і, по-третє, пов’язує людину з суспільством, робить її його повноцінним членом.

А ось як до власності ставиться Б. Констан: “Дух власника не набувається настільки ж легко, як сама власність. Збережи мене Боже, думати, що багатство має являти собою якийсь привілей! Усі природні здібності, аналогічно як і суспільні привілеї, повинні знайти своє місце у політичній організації, і талант є не меншим багатством, ніж достаток. У добре організованому суспільстві талант завжди веде до достатку. Когорта колишніх власників поповнюється новими членами — такий єдиний шлях розвитку, розвитку прогресивного, невловимого, що включає у себе часткові зміни. Поступове й еволюційне збагачення — зовсім інша справа, ніж насильницьке захоплення власності. Людина, що збагачується за рахунок свого виробництва або своїх здібностей, навчається цінити те, що вона набуває. Той, хто збагачується за рахунок пограбування, стає негідним того, що награвував” (37, 204).

Основний спосіб збільшення частки приватної власності у повсякденному житті — це підприємництво. Саме воно духовно збагачує і дає життя громадянському суспільству, а тому держава не може стояти осторонь підприємництва.

Загалом завдання полягає в тому, щоб рішуче посилити роль державної влади в регулюванні на демократичній основі, перш за все, економічних суспільних відносин. Певною мірою треба повернути назад, щоб ліквідувати всі негативні наслідки придбання, володіння, використання та розпорядження державним і громадським майном. Держава повинна вернути собі довіру трудового народу, рішуче діючи у напрямку здійснення реформ і захисту прав і свобод людини і громадянина. Треба вдуматися у пророчі слова І.О. Львіна: “Приватна власність — це влада: безпосередньо — над речами, але опосередковано — і над людьми. Не можна надавати владу, не виховуючи вміння розпоряджатися нею. Приватна власність — це свобода. Не можна надавати свободу, не привчаючи до її благовикористання. Приватна власність — це право: цьому праву відповідають не тільки юридичні обов’язки, що згадувались,

а і морально-соціальні, і патріотичні — аніде не оформлені і не згадувані обов'язки. Приватна власність означає самостійність і самодіяльність людини: не можна виходити з припущення, що кожний з нас “від природи” дозрів до неї і вміє користуватися нею в житті” (25, 132).

Вбачається, що саме на цих теоретико-методологічних основах та їх принципах і має формуватись громадянське суспільство в Україні, безумовно, з урахуванням тих особливостей, про які частково також йшлося у цьому параграфі.

1. За умов, коли відбувається демократизація усіх сфер соціального життя, формуються вітчизняні громадянське суспільство і правова держава, право має підвестися на новий щабель розвитку, що потребує перегляду деяких положень загальнотеоретичної юридичної науки, серед яких особливо актуальною є теорія принципів права.

Найбільш дійовим шляхом їх виникнення є такий. Спочатку зміст принципів права, що визначається суспільними потребами, простежується у суспільних соціальних відносинах, які складаються у реальному житті і пізніше отримують регламентацію і захист з боку держави у комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин. Виникнення принципів права як загальносоціальних, що свідчить про їх актуальність для суспільства і необхідність їх юридичного оформлення, є необхідною умовою для наступного їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм. Головна роль у виявленні і конструюванні таких принципів належить не правотворчості, а саме правоутворенню, більш конкретно — юридичній практиці, яка за своєю природою покликана оперативно реагувати на зміни, що відбуваються у сфері права.

Юридична практика у процесі правореалізаційної і правоохоронної діяльності першою стикається із зазначеними проблемами і самим соціальним життям (соціальними потребами), вона змушена першою відкривати істотні закономірності і відображати отримані результати — спочатку у вигляді індивідуальних вимог до поведінки учасників правовідносин. Потім ці вимоги набувають загального характеру. Це дозволяє надати правовому регулюванню необхідні одноманітність, стабільність і ефективність, пов'язати правотворчість, правореалізацію і правоохорону. Важливе значення у цьому аспекті мають судова і адміністративна практика, інші

види юридичної діяльності. Саме так у надрах громадянського суспільства, в межах правоутворення, за допомоги юридичної практики зароджуються юридичні принципи. У подальшому правотворчим органам залишається тільки підтвердити реальність існування того або іншого принципу, офіційно його проголосивши.

Зазначений генезис принципів права (суспільні відносини — правоположення юридичної практики — норми-принципи) найбільшою мірою характерний, на наш погляд, для сучасних досить розвинутих, стабільних правових систем з доволі високим рівнем правової культури. На ранніх етапах становлення права процес його формування мав більш примітивний характер — принципи утворювались у вигляді правових аксіом і постулатів. Це зумовлено тим, що зв'язок між принципами і відбитими в їх змісті суспільними закономірностями не завжди є безпосереднім. Ціла низка відправних положень є прямим відображенням емпіричних фактів. У принципах-аксіомах і принципах-постулатах фіксуються найпростіші, елементарні, самоочевидні зв'язки і відносини оточуючої дійсності.

Отже, слід дійти висновку, що принципи можуть виникати стихійно — у результаті емпіричного досвіду або ж формулюватися свідомо — на рівні теоретичних концепцій, набуваючи тим самим характеру наукових принципів. Останні більш концептуально виражають наукову думку, яка відбиває закономірності суспільного розвитку.

2. Науковий аналіз принципів права дає підстави для виокремлення їх найбільш суттєвих ознак. Це, перш за все, регулятивність, яку не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права. Регулятивний характер принципів права має ще більше посилитися на сучасному етапі розвитку суспільства і держави у зв'язку з формуванням демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства в Україні, і обумовлено це тим, що принципи права у своїй сукупності відображають ідеї такої держави, акумулюють найсуттєвіші і найістотніші її властивості і тим самим відображають процеси і закономірності, їй притаманні. Регулятивні властивості принципів права, за умови матеріалізації останніх у нормативно-правових актах, зумовлюють необхідність визначення нормативно-регулятивних, а відтак, і ідейно-політичних ознак принципів.

На друге місце за важливістю слід поставити таку ознаку принципів права, як внутрішня єдність, що простежується в їх систем-

но-структурній внутрішній збалансованості, несуперечності, інтегрованості і водночас диференційованості на певні види. При цьому не треба забувати й про діалектичну єдність принципів і норм права. Адже принципи права дістають вияв у нормах права, а норми права, згруповані за ознакою загальності змісту, виражають певну ідею, тобто дають життя принципам права.

Не менш важливою ознакою принципів права є їх об'єктивна обумовленість, тобто їх відповідність характеру суспільних відносин, економічних, політичних, ідеологічних процесів, що відбуваються у суспільстві. Принципи права — це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з його соціальними основами — тими закономірностями суспільного життя, на яких дана правова система побудована і які вона закріплює.

Принципи права — ідеологічна категорія, а це означає, що вони, як і право загалом, є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконують функцію загального закріплення суспільних відносин, що і дає можливість розглянути їх з позиції певних ідей, керівних основ. Так, визнання пріоритету загальнолюдських інтересів, безсумнівно, у найбільш загальному вигляді вплине на правову систему в цілому, механізм правового регулювання, його типи і методи.

Ось чому правову реформу в Україні, від якої великою мірою залежить побудова правової держави і громадянського суспільства, необхідно розпочинати з оновлення, формування і реального запровадження принципів права. І це пояснюється тим, що у цілісному системному утворенні, яким є суспільство і держава, виокремлюється деяка група структур (явищ), взаємозв'язки між якими найбільш інтенсивні і які через те покладають своєрідний відбиток на все цілісне утворення. Такими активними центрами правової системи і є її принципи.

Важлива ознака принципів права — спосіб їх матеріалізації у праві. Загальновідомо, що розрізняють два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення).

На нашу думку, слід у майбутньому розширити практику текстуального закріплення принципів у нормативно-правових актах, тому що безпосереднє формулювання принципів у нормативно-правовому акті сприяє більш правильному їх застосуванню і тлу-

маченню. Вони стають доступнішими і зрозумілішими для громадян. Очевидно, що принципи-норми мають і більшу нормативно-регулятивну силу.

Проблема формування громадянського суспільства і правової держави настійно потребує, щоб загальноправові принципи текстуально виражались у Конституції України, міжгалузеві і галузеві, а також відповідні принципи структури права — в кодифікаційних та інкорпораційних актах і принципи юридичного інституту — в актах, що стосуються цього інституту.

Ще однією ознакою принципів права є те, що вони, як і принципи всіх, у тому числі й правових явищ, історичні. Це означає, що історичні умови розвитку суспільства і держави висувають відповідні принципи: вони такі, якою є епоха, люди та їх потреби, спосіб життя, суспільні відносини.

Водночас принципи природи і суспільного буття (насамперед загальносоціальні принципи) — об'єктивні, тобто не залежать від людської свідомості. Проте люди можуть їх пізнавати, формулювати як відповідні поняття і дефініції, використовувати у практичній діяльності. Досліджені, сформульовані, офіційно проголошені, вони організують і спрямовують діяльність людей та їх організацій. За втілення у суспільне життя відповідних принципів державного будівництва, політичної системи, права, моралі ведуть боротьбу різні соціальні групи. Передові принципи можуть ставати стягом революційних і еволюційних перетворень, стимулом і орієнтиром соціального прогресу.

Виключно важливими і водночас доки малодослідженими є проблеми: ефективності впливу принципів права на суспільні відносини; меж їх демократизації і гуманізації; загальної цілеспрямованості тощо.

Таким чином, слід дійти висновку, що категорія “принципи права” має використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї та положення, що відносяться до юриспруденції. Тому доцільно сформулювати дефініцію поняття принципа права.

Принципи права — це такі відправні ідеї його існування, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу.

Становлячи головний зміст права, юридичні принципи отриму-

ють усі його властивості і функції. А це означає, що: а) вони нормативно-регулятивні, загальні, обов'язкові, об'єктивно обумовлені, історичні та ідейно-політичні категорії; б) їх соціальною функцією є регулювання і охорона суспільних відносин; в) вони є самостійною юридичною категорією, тобто мають відокремлюючі ознаки щодо всіх інших. Так, від юридичних норм їх відокремлюють їх імперативність і безумовність, концентроване відображення у них найважливіших закономірностей даного суспільства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови. Це їх внутрішньоправова функція.

До того ж принципи права самостійно впливають на суспільні відносини. Йдеться як про принципи-норми, так і про принципи-програми, принципи-завдання, які навіть є самостійними законодавчими актами. До таких з повною упевненістю можна віднести "Декларацію про державний суверенітет України" від 16 липня 1990 р. і "Акт проголошення незалежності України" від 24 серпня 1991 р. Спрямовуючий вплив цих положень не викликає сумнівів. Проте ці принципи права не містять моделі прав і обов'язків, правовідносин, варіантів поведінки, а тому можна вести мову про їх програмуючу функцію.

3. З нашої точки зору теорія (а також і класифікація) принципів права, перебуває нині у стадії становлення й пошуку, формується як складний синтез опосередкування і осмислення багатьох проблем, пов'язаних з політичними, економічними, духовними та іншими процесами, і відбиває рух суспільства і держави до громадянського суспільства і правової держави. З огляду на це спеціальної уваги потребує питання про систему правових принципів, що обумовлено специфікою правового регулювання і охорони суспільних відносин.

Вихідною при цьому є теза, що обов'язковою початковою умовою дії права є правосвідомість і правотворчість. Але у механізмі правового регулювання, окрім них, функціонують правовідносини, правореалізація, законність, інші юридичні фактори. Спрямованим центром цього механізму є принципи права. Вони не тільки пронизують кожен ланку останнього (правової системи у цілому), а й переломлюються у специфіці цих ланок. За умови, що правова система достатньо сформувалась і набула чіткої структури, а тому стали відносно самостійними її елементи, таке переломлення прин-

ципів права веде до утворення відносно самостійних (спеціалізованих) принципів — системи, структури права, правоутворення, правореалізації, правоохорони.

Вітчизняна юридична наука має дослідження тільки щодо принципів системи права, тобто загальноправових, міжгалузевих, галузевих і принципів інститутів права. Принципи структури, як до речі, і сама структура права, за винятком деяких праць С.С. Алексєєва, а також принципи правоутворення, правореалізації і правоохорони зовсім не досліджувались ні в минулому, ні в сучасності.

Вищезгадані принципи системи права пов'язані з принципами структури права. Виділення структурних принципів і взагалі новий теоретичний погляд на принципи права стали можливими в результаті сполучення таких компонентів, як положення загальної теорії систем, ідея механізму правового регулювання, але не як категорії, що охоплює усі правові явища, а як механізму життя права у суспільних відносинах, і концепція про подвійну природу права, яка полягає у тому, що право, з одного боку, є елементом надбудови (інформаційної підсистеми), а з іншого — елементом, засобом, що походять з об'єктивного права у процесі врегулювання конкретного варіанту поведінки. Тобто принципи права мають розглядатися не тільки як основоположні ідеї, керівні засади права, а й як відображення у праві головних зв'язків, що реально існують у правовій системі.

Таким чином, можна стверджувати, що у праві необхідно виділяти принципи, які право містить як відображення об'єктивно існуючих зв'язків у правовому регулюванні суспільних відносин (принципи системи), і принципи, властиві структурній організації системи права. У цьому випадку йдеться вже про зв'язки між його найважливішими частинами: публічним і приватним правом, окремими галузями права тощо. Безсумнівним є взаємозв'язок між принципами структурної організації права і принципами права як регулятора суспільних відносин. Обумовленість останніх принципами — зв'язками між усіма правовими засобами і принципами — зв'язками у предметі і методі окремої галузі створює певний ланцюг закономірностей, що виступають об'єктивною основою побудови і вдосконалення системи і структури законодавства.

Отже, система зв'язків (відносин) — це те, що у теорії системного підходу називають структурою. Відтак, питання про систему правових принципів-зв'язків — це проблема структурних принципів права.

Виходячи з цього можна стверджувати реальність існування загальносоціальних і юридичних, публічних і приватних, охоронних і регулятивних, матеріальних і процесуальних, об'єктивних і суб'єктивних принципів, а відповідно — і галузей права.

Під загальносоціальним правом розуміють сукупність найбільш зрозумілих, загальнозначущих принципів, які формуються громадянським суспільством, спонтанно виникають на засадах безпосередньої взаємодії суб'єктів у межах правоутворення. Похідним від нього є право юридичне, яке розглядається як сукупність загальнообов'язкових, формально визначених норм і принципів, які матеріально виражаються у нормативно-правових актах. Саме останнє і може бути диференційованим на публічні і приватні, охоронні і регулятивні, матеріальні і процесуальні галузі права, а відповідно — і законодавства.

Треба також підкреслити, що поділ права і законодавства на публічні і приватні галузі обумовлений виокремленням держави і суспільства як соціальних інституцій, що мають свої інтереси, які далеко не завжди збігаються. Сутність поділу в тому, що до публічного права і законодавства відносять ті галузі й інститути, які регламентують статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда з державою, а до приватного — галузі та інститути, що регулюють відносини індивідів між собою. Публічне і приватне право характеризуються власними принципами, які багато в чому і зумовлюють їх специфіку.

Регулятивне право — це сукупність норм і принципів, спрямованих на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення певних правил поведінки, тобто воно визначає юридичні права і обов'язки учасників суспільних відносин, що розраховані на правомірну поведінку, і не містить санкцій. Водночас охоронне право — це сукупність норм права, спрямованих на забезпечення встановлених регулятивним правом правил поведінки шляхом визначення певних санкцій до суб'єктів, які порушують ці правила, тобто — це узгоджена система норм і принципів, що передбачають державний примус за вчинення правопорушення і тому завжди містять відповідні санкції. Аналогічно публічному і приватному, регулятивне й охоронне право теж має свої принципи.

Матеріальне право — юридичне поняття, що визначає сукупність правових норм і принципів, які встановлюють права і обов'язки учасників правових відносин і за допомоги яких держава здійснює вплив на суспільні відносини шляхом прямого, безпосе-

реднього правового регулювання. Норми матеріального права закріплюють форми власності (юридичний стан майна та осіб), визначають структуру, систему та компетенцію державних органів, встановлюють правовий статус осіб тощо.

Процесуальне право — сукупність норм і принципів, які встановлюють процедуру здійснення законних прав і обов'язків учасників правових відносин. Процесуальне право — частина норм і принципів системи права, яка регулює відносини, що виникають при розслідуванні злочинів, розгляді і вирішенні кримінальних і цивільних справ тощо.

Об'єктивне право — сукупність діючих у країні юридичних норм і принципів. При цьому термін “об'єктивне” відносно права означає, що юридичні норми отримали об'єктивізацію в офіційних державних актах і тому стали незалежними від розсуду окремих індивідів. Термін “суб'єктивне” вказує, що йдеться про право (норми і принципи), яке належить певному суб'єкту, про певні юридично визнані можливості останнього, якими він на свій розсуд може скористатися або не скористатися.

Якщо ж у результаті дослідження структури якої-небудь галузі права буде виявлено, що її предмет характеризується цілісною сукупністю неоднорідних принципів, то безсумнівно, що перед нами комплексна галузь права, наприклад господарське, екологічне право.

Таким чином, враховуючи викладене про принципи системи і структури права, можна стверджувати, що принципи права — головні, такі, що визначають, найважливіші, структурні зв'язки у предметі, методі, механізмі правового регулювання, всередині правової системи і поза нею (зв'язки із соціальним середовищем), які отримують офіційне і навіть неофіційне відображення у загальносоціальному і юридичному (публічному і приватному, охоронному і регулятивному, матеріальному і процесуальному, об'єктивному і суб'єктивному) праві.

Загальноправові принципи галузей та інститутів права, принципи цілих груп галузей (публічного і приватного, матеріального і процесуального, охоронного і регулятивного, об'єктивного і суб'єктивного) можна назвати принципами правового регулювання, тому що згадані принципи системи і структури права переломлюються у процесі правоутворення, правореалізації і правоохорони у відповідні цим процесам принципи правоутворення, правореалізації, правоохорони. Саме останні насамперед треба називати принципами правового регулювання. Проте принципи права і принципи

правового регулювання не можна ототожнювати. Адже останні — це принципи зовсім іншого рівня, форми, соціального спрямування дії права.

Принципи правового регулювання у системі принципів, що впливають на правову сферу, займають третю позицію. На першій — загальносоціальні принципи, які включають принципи суспільного і державного устрою, принципи соціального управління, які визначають найважливіші відправні положення у сфері формування і функціонування правової системи. До них належать, наприклад: принципи повновладдя народу, демократичної політичної системи, гуманізму, соціальної справедливості, поділу влади, свободи організації у межах законодавства різних партій, суспільних організацій і рухів та ін.

Другу позицію займають власне принципи права (системні і структурні), деякі з них прямо опосередковують і включають у свою органіку певну частку змісту загальносоціальних принципів, які мають вирішальне значення для правової системи (наприклад принципи гуманізму права, соціальної справедливості у праві та ін.). До числа принципів права, що мають власну правову органіку, треба також віднести принципи законності, рівності громадян перед законом, єдності прав і обов'язків тощо. Ці принципи права є правовими феноменами, які безпосередньо пов'язують зміст права з його основами — тими закономірностями суспільного життя, на яких дана правова система побудована і які вона закріплює. Вони мають самостійне регулятивне значення. Як ядро правової матерії вони спрямовують, зорієнтовують функціонування права, всю правову діяльність, визначають напрямки судової та іншої юридичної практики, допомагають зрозуміти необхідність відміни застарілих, удосконалення і прийняття нових норм. Можна з упевненістю сказати, що втілення сучасних вимог права в життя нашого суспільства і держави величезною мірою залежить від повної і послідовної реалізації закладених у ньому принципів.

Щодо власне принципів правового регулювання, то від принципів права їх відрізняють більша конкретність, динамізм, спрямованість на врегулювання конкретних життєвих ситуацій, що потребують правового врегулювання, їх сфера — це, головним чином, сфера утворення, реалізації і охорони права.

Отже, принципи права як принципи правового регулювання — це обумовлені найбільш важливими закономірностями суспільного розвитку і механізму правового регулювання нормативно-регу-

лятивні основи, що мають найвищу імперативність і загальнозна-
чущість і визначають процеси правоутворення, правореалізації і
правоохорони.

Відтак, треба виділяти такі принципи: 1) правосвідомості; 2) пра-
воутворення; 3) правотворчості, а серед них — законотворчості і
нормотворчості; 4) системи права: а) загальноправові (основні);
б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури пра-
ва: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приват-
ного; в) регулятивного і охоронного; г) матеріального і процесу-
ального; д) об'єктивного і суб'єктивного; 6) правореалізації, а се-
ред них — правозастосування; 7) правоохорони, а серед них, особ-
ливо, — правосуддя і юридичної відповідальності. Принципи сис-
теми і структури права, що заломлюються у принципи правоутво-
рення, правореалізації і правоохорони, можна назвати принципа-
ми правового регулювання, визнаючи особливу роль загальнопра-
вових (основних) принципів.

4. З юридичної точки зору загальносоціальне право — це пра-
во, яке формується усіма соціальними інститутами громадянсько-
го суспільства, виникає спонтанно у процесі безпосередньої взає-
модії суб'єктів і існує у вигляді найбільш зрозумілих принципів
правового порядку врегулювання суспільних відносин.

З плином часу на базі загальносоціального права виникає пра-
во юридичне. Воно є системним, загальнообов'язковим, формаль-
но визначеним і закріпленням у нормативно-правових актах, стає
конкретним регулятором суспільних відносин і відмовляється від
усіх найбільш загальних формул, за винятком принципів. Принци-
пи загальносоціального права, особливо це стосується демократич-
ного (громадянського) суспільства і правової держави, передають-
ся юридичному праву тому, що законодавець не може не врахову-
вати думки суспільства, і тому, що ця думка акумулюється, насам-
перед, у цих принципах. Виходячи саме з цього у сучасній юри-
дичній науці стверджується, що право в широкому розумінні — це
загальна міра свободи, справедливості, гуманізму і демократії в
суспільстві, які дістають вияв у системі діючих у суспільстві і дер-
жаві правових норм, покликаних забезпечувати ефективний захист
прав і свобод особи, інтересів держави і суспільства, передбачаю-
чи у перспективі все більш повне задоволення цих прав, свобод та
інтересів.

Звідси можна зробити висновок, що принципи і загальносоці-
ального, і юридичного права багато в чому споріднені між собою,

їх треба розглядати діалектично, аналогічно тому, як має тлумачитись само загальносоціальне і юридичне право. Але як у праві відокремити принципи, що відображають існуючі у суспільному житті соціальні засади (основи політичної, економічної, ідеологічної і, особливо, моральної сфери життя суспільства), і принципи, властиві самому праву як окремому соціальному явищу, що має власні закономірності, систему, структуру тощо?

Загальновідомо, що право підпорядковується, насамперед, загальносоціальним закономірностям, які мають об'єктивні зв'язки (системні, функціональні, причинно-наслідкові та інші) між собою, між ними і правовою та іншими соціальними системами — політичною, економічною, ідеологічною тощо. Таким чином, загальносоціальні закономірності права дістають вияв у його загальносоціальних принципах; наприклад, за умов демократії — у принципах взаємної відповідальності держави і особи, соціальної справедливості, соціальної відповідальності і т. ін.

Водночас право підпорядковується і специфічним закономірностям власного існування й функціонування. Такими є, наприклад, закон системно-структурної організації права, відповідності об'єктивного і суб'єктивного права, функціонально-системної дії права, внутрішньої несуперечності правової системи тощо. Якщо загальносоціальні закономірності є, головним чином, закономірностями генезису й розвитку права, його існування у суспільстві поряд і у взаємодії з іншими соціальними системами, тобто в них розкриваються його зовнішні зв'язки, то у специфічних закономірностях проявляються, у першу чергу, відносини всередині права, тобто всієї правової системи, з точки зору її існування й функціонування. Отже, специфічні закономірності права дістають вияв у його юридичних принципах.

Розглядаючи загальносоціальні і юридичні принципи права, не можна не спробувати їх більш-менш повно перелічити. Як правило, вони у найбільш загальному вигляді проголошуються і закріплюються у конституціях сучасних держав.

До загальносоціальних принципів права, що обумовлені політичною системою, слід віднести принципи: демократії; народовладдя; політичного плюралізму; автономності, незалежності і змагальності підсистем політичної системи; закріплення і забезпечення політичних прав і свобод; сполучення переконання і примусу; верховенства права; поділу влади тощо. Щодо Конституції України, то це ст. 1, 5, 6, 7, 8, 15, 25, 26 та ін.

До загальносоціальних принципів права, які обумовлюються економічною системою, перш за все слід віднести принцип охорони власності, її розвитку і примноження. Одразу треба зауважити, що дія цього принципу в різних країнах залежить від того, яка модель економіки використовується у суспільстві: ринкова чи одержавлена. Якщо економіка ринкова, то діють принципи свободи і рівноправності різних форм власності; свободи підприємницької діяльності; свободи угод і договорів; змагальності та конкуренції; заборони монополізму; попиту і пропозиції. За умови, що економіка одержавлена, діють протилежні принципи, а саме: монізму власності; заборони підприємницької діяльності і приватної ініціативи; централізму; плановості тощо.

Водночас наше сьогодення свідчить, що між цими двома моделями економіки немає абсолютного водорозділу. Саме тому можна говорити про деякі загальносоціальні, економіко-правові принципи, до яких, окрім вищезгаданих, додають такі: націоналізації і приватизації суспільно важливих галузей економіки, окремих її об'єктів; планування (прогнозування) економіки; економічної справедливості; справедливого розподілу суспільного продукту; диференціації власності за об'єктами і суб'єктами; свободи комерційної діяльності; соціальної функції власності (наприклад, Конституція Португалії 1976 р.); сполучення інтересів власника із загальним благом (наприклад, ст. 70 Конституції Перу 1993 р.); обмеження прав власника суспільними інтересами (наприклад, ст. 14 Основного Закону ФРН); антимонополізму; відчуження власності на підставі закону і у відповідності з ним; діалектичного сполучення економічних і адміністративних методів в управлінні економікою (наприклад, у конституціях Італії 1947 р., Іспанії 1978 р., Португалії 1976 р.); участі працівників в управлінні економікою; свободи праці; суспільного контролю за розвитком економіки, найбільш важливими економічними процесами та ін.

До загальносоціальних принципів власне соціальної системи відносять: принцип соціальної солідарності, покликаний забезпечити безконфліктність розвитку народів, націй, етнічних та інших соціальних груп, міста і села, виробників і споживачів, літніх людей і молоді тощо (зазначений принцип прямо зафіксований у ст. 2 Конституції Італії 1947 р.; принцип соціальної спрямованості держави, який відбивається у концепції "соціальної держави", під якою розуміється така держава, що реально здатна здійснювати ефективну соціальну політику, тобто практично і на відповідному рівні

забезпечувати права і свободи людини, створювати доступні та ефективні системи охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення, підтримувати малозабезпечені прошарки населення, ефективно боротися із злочинністю, не допускати виникнення соціальних конфліктів тощо; принцип соціальної безпеки, який передбачає діяльність суспільства з профілактики, попередження, припинення і знешкодження наслідків соціальних загроз; принцип правової та іншої соціальної охорони екології, що знайшов втілення в конституціях Казахстану, Росії, Естонії та інших держав; принцип соціальної охорони і підтримки шлюбу і сім'ї та ін.

Засади духовного життя суспільства, особливо мораль, обумовлюють такі загальносоціальні принципи права: соціальної справедливості; гуманізму; свободи вираження думки і переконань (слова, друку — зафіксовані у ст. 21 Конституції Італії, 1-й поправці до Конституції США, ст. 21 Конституції Японії та ін.); свободи совісті (1-а поправка до Конституції США, ст. 43 Конституції Литви 1992 р. та ін.); ідеологічного і культурного плюралізму (цей принцип офіційно встановлений ст. 13 Конституції РФ 1993 р., ст. 5 Конституції Казахстану 1995 р., ст. 5 Конституції Молдови та ін.; свободи освіти, наукової, художньої та іншої творчої діяльності; соціально-патріотичного обов'язку; відсутності державної ідеології тощо.

Основними юридичними принципами права є принципи: верховенства права, яке у цьому розумінні повинно визначатись як офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) — у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який дістає вияв саме у принципах правосвідомості, які є загальнозрозумілими і такими, що використовуються для самоврегулювання суспільних відносин; верховенства закону; точного і неухильного дотримання конституції, міжнародних договорів, законів і підзаконних актів; оптимального вираження у нормативно-правових актах волі та інтересів народу, потреб суспільного розвитку; забезпечення внутрішньої збалансованості правової системи, її інтеграції і диференціації на відповідні елементи; несуперечності елементів у системі і структурі права; відповідності норм і правовідносин, юридичних прав і обов'язків тощо; юридичної рівності перед законом і судом; свободи дій в рамках закону, передбаченої законом можливості творчої самодіяльності суб'єктів права; справедливості, гуманності та демократичності законодавства і правосуддя; відповідності тяжкості правопорушення і юридичної відповіді.

дальності; презумпції невинності; недопустимості бути суддею у власній справі; обов'язкового встановлення по юридичній справі об'єктивної істини; недопустимості повторного покарання за одне й те саме правопорушення; юридичної відповідальності тільки за встановлену вину; недопустимості видів покарання, що принижують людську гідність чи спричиняють фізичні страждання, тощо.

Слід також зауважити, що абсолютна більшість із зазначених загальносоціальних і юридичних принципів права у тому чи іншому вигляді закріплені в системі нормативно-правових актів. Але недостатньо лише проголосити відповідні принципи, важливо їх послідовно додержувати у реальній юридичній діяльності, бо загальносоціальні і юридичні принципи права є не тільки результатом теоретичних абстракцій, а мають і практичне значення. Позбавлені згаданих принципів, правові системи аморфні, легко піддаються ерозії, не є дійовими, мають істотні прогалини. Наявність стабільних і чітко сформульованих принципів — одна з ознак досконалого чинного права.

Отже, загальносоціальне право і його принципи та юридичне право і його принципи відіграють одну з найважливіших ролей у житті всього суспільства. Останнє регулює і охороняє суспільні відносини за допомоги юридичного права, але ґрунтується на загальносоціальному праві, яке формувалось суспільною свідомістю протягом усієї історії людства. Діалектичне поєднання загальносоціального і юридичного права забезпечує створення такого регулятора і охоронця суспільних відносин, який є необхідним у сучасному суспільстві на даному етапі його розвитку.

5. Публічне і приватне право є структурними елементами юридичного права, а відтак, через нього опосередковують не лише свої принципи, а і принципи загальносоціального права. Водночас їм властиві і свої (специфічні) принципи, дослідити які можливо тільки у контексті загального висвітлення і розуміння сутності публічного і приватного права.

Отже, право, починаючи з перших стадій свого існування і до наших днів, так і розвивається у вигляді двох відносно самостійних сфер — публічного і приватного права.

Публічне право — це царина державних справ та їх самовлаштування, сама діяльність держави як публічної влади всіх публічних інститутів, регулювання діяльності апарату держави, адміністративних відносин, державної служби, кримінального пересліду-

вання і відповідальності і таке інше. Це — галузі та інститути права, побудовані на принципах: влади і підкорення; субординації; ієрархії; нерівного правового положення; імперативності; загальної заборонності; правового захисту загальносуспільного інтересу та інших.

Приватне право — це царина приватних справ, тобто регламентація правового статусу особистості, приватної власності, вільних договірних відносин, спадкування і таке інше. Це галузі та інститути, побудовані на принципах: автономії; добровільності; юридичної рівності; диспозитивності; координації; загального дозволу; правового захисту приватного інтересу та інших.

Так, принцип автономії у приватному праві означає, що суб'єкти вільно здійснюють свої права. Їх рішення ґрунтуються на принципі "Дозволено все, що прямо не заборонено законом", а це, у свою чергу, означає, що не допускаються втручання в їх справи або ж протидія їм. Тобто йдеться про гарантовану законом фізичній або ж юридичній особі можливість за своїм розсудом розпоряджатися суб'єктивними правами, реалізовувати їх, передавати чи доручати іншому суб'єктові або ж взагалі не користуватися ними. Принцип добровільності передбачає, що суб'єкт сам несе відповідальність за виконання своїх обов'язків, відповідає за ними своїм майном, грошима, цінними паперами, відшкодовує шкоду, заподіяну його неправомірними діями, тощо. Принцип рівності виражається у вільному волевиявленні і його оцінці, що дорівнює іншим. Зрозуміло, що абсолютно рівного волевиявлення немає і бути не може, але, приміром, за укладення угод воно формально, правом, вважається саме таким.

Влада і підкорення як принцип публічного права передбачає, що суб'єкт, який приймає загальнообов'язкове або конкретно обов'язкове рішення, не пов'язаний необхідністю згоди сторони, щодо якої воно прийнято, до того ж остання під загрозою примусу зобов'язана виконати його. Проте це зовсім не означає відсутності можливості впливати на прийняття владного рішення. Цей вплив може здійснюватися через опитування, врахування думок, обговорення проектів, соціологічні дослідження і т. ін. Принцип загальної заборони дістає вияв у тому, що чітко визначаються права і обов'язки, рамки, виходити за які є неправомірним, а все інше вважається забороненим, недозволеним. Принцип сполучення примусу і переконання забезпечує безпосередньо владний і опосередковано бажаний вплив на суспільні процеси і поведінку людей.

Таким чином, можна стверджувати, що принципи публічного і приватного права: диспозитивності та імперативності, координації і субординації, примусовості і добровільності, захисту загально-соціальних і особистих інтересів, “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”, і “Заборонено все, що прямо не дозволено законом”, та ін. діалектично суперечні і разом з тим єдині, бо мають місце і функціонують у тій чи іншій правовій системі. Також впадає у вічі їх певна схожість з методами, прийомами, типами, засобами правового регулювання, що використовуються публічним і приватним правом, але ця схожість не означає їх тотожності. Річ у тому, що принцип — це явище більш високого порядку абстрагування. Саме зазначені принципи публічного і приватного права, в силу їх особливого значення, знаходяться біля витоків конструювання цих двох комплексів (структур) галузей права. І законодавець перед тим, як впровадити той чи інший метод, прийом, тип, засіб, послідовність правового регулювання в галузь права, повинен визначитися і керуватися зазначеними принципами чи то приватного, чи то публічного права.

6. Регулятивне і охоронне право — складові структурні частини юридичного права, а тому їм також притаманні принципи загальносоціального і власне юридичного права, але юридичну сутність цих структурних одиниць права можна зрозуміти через висвітлення їх власних ознак, предмета, методу і принципів.

Взагалі, під регулятивним правом, на нашу думку, слід розуміти певну комплексну сукупність галузевих норм і принципів, які встановлюють юридичні права і обов’язки учасників суспільних відносин, розраховані на правомірну поведінку і, як правило, не містять у собі санкцій, тобто регулятивне право — це певна структурно-функціональна організація норм і принципів, які належать до різних галузей права, але всі спрямовані на впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення певних правил поведінки. До регулятивного відносять цивільне, шлюбно-сімейне, підприємницьке, торгове та інші галузі права.

Охоронне право, з нашої точки зору, — це певна комплексна сукупність галузевих норм і принципів, які передбачають державний примус за вчинення правопорушення і тому завжди містять відповідні санкції. Його специфіка у тому, що воно спрямоване на забезпечення виконання встановлених регулятивним правом правил поведінки шляхом визначення певних санкції до суб’єктів, які порушують ці правила. Структуру охоронного права складають

кримінальне право, правові норми щодо адміністративних, дисциплінарних, матеріальних правопорушень тощо.

Звідси можна стверджувати, що принципи разом з нормами регулятивного права виконують у ньому такі функції, що відображають їх сутність:

— визначають через норми права правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність та інші властивості) всіх учасників правовідносин;

— на певний час закріплюють, а в разі необхідності змінюють правовий статус цих суб'єктів;

— визначають компетенцію згаданих суб'єктів, особливо це стосується державних органів і повноважень їх посадових осіб;

— встановлюють юридичні факти, пов'язані з виникненням, зміною або відміною правовідносин;

— передбачають конкретний правовий зв'язок між суб'єктами правовідносин;

— встановлюють оптимальний тип правового регулювання (загальнодозвільний, спеціально-заборонний) щодо конкретних суспільних відносин.

З урахуванням вищевикладеного регулятивні принципи права можна визначити як обумовлені соціальним призначенням головні, основоположні нормативно-регулятивні напрямки правового впливу, що дістають вияв у встановленні позитивних правил поведінки для надання суб'єктивних прав і покладення юридичних обов'язків на суб'єктів права з метою закріплення цих правил і сприяння розвитку суспільних відносин, які відповідають інтересам суспільства, держави і громадян.

Охоронні принципи права — це обумовлені соціальним призначенням найбільш загальні і головні нормативно-регулятивні напрямки правового впливу, спрямовані на охорону загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, їх недоторканність і, відповідно, на витіснення явищ, які шкодять цим суспільним відносинам.

Специфіка охоронних принципів права відбивається у таких положеннях, які відображають їх сутність:

— вони характеризують право як особливий спосіб правового впливу на поведінку людей, що здійснюється щодо волі і свідомості суб'єктів під загрозою санкцій, шляхом встановлення заборон і можливості практичної реалізації юридичної відповідальності;

— вони слугують для суб'єктів суспільних відносин найбільш зрозумілим і доступним інформатором щодо того, які соціальні цінності перебувають під охороною держави, яка здійснюється за допомоги права;

— вони є найбільш наочним показником політичного, соціального і духовного рівня розвитку суспільства, морально-гуманістичних витоків права;

— вони є загальними, керівними центрами порядку і процедури покладання і реалізації покарання.

Таким чином, до принципів регулятивного права слід віднести принципи: добровільності, рівності, загального визнання суб'єктом права, встановлення правового статусу, передбачення компетенції, загального опосередкування правових зв'язків, загальної дозвільності, заохочуваності. Найбільш чітко вираженими принципами охоронного права є: загальна заборонність, примусовість, розрахованість на правопорушення, можливість практичного застосування юридичної відповідальності, регламентованість покарання, його подальша гуманізація тощо.

7. Аналогічно принципам права публічного і приватного, регулятивного і охоронного, принципи матеріального і процесуального права теж є складовими частинами принципів юридичного права, а тому через останнє їм властиві і принципи загальносоціального права. Але матеріальному і процесуальному праву притаманні і свої, суто специфічні, принципи, які можна дослідити і зрозуміти тільки у контексті загального висвітлення співвідношення матеріального і процесуального права.

Отже, юридичному процесу, тобто співвідношенню матеріального і процесуального права, притаманні такі принципи, які дуже значною мірою визначають їх сутність.

1. Принцип синхронності означає, що виникнення норм і принципів матеріального і процесуального права, а звідси, і головних елементів юридичного процесу має бути одночасним. Окрім того, юридичний процес, що забезпечує реалізацію норм і принципів публічного і приватного, регулятивного і охоронного права, не повинен відставати чи надто випереджати розвиток суспільних відносин, на врегулювання яких він розрахований. Практично, ця вимога означає, що законодавець повинен своєчасно потурбуватися про розробку проекту відповідного процесуального нормативно-правового акта (або ж процесуального розділу в нормативно-правовому акті) з тим, щоб матеріальні і процесуальні норми могли бути

прийняті і введені в дію одночасно, у пакеті нормативно-правових актів, або, що, безумовно, гірше, в одному нормативному акті. Кримінальний і кримінально-процесуальний, цивільний і цивільно-процесуальний та всі інші кодекси треба приймати тільки разом.

Принцип рівності означає, що процесуальні норми і принципи за юридичною силою мають бути того ж рівня, що і матеріальні. Наприклад, якщо норми і принципи, які має забезпечувати процедура, закріплені законом, то і процедура повинна бути встановлена законом.

3. Принцип збалансованості означає, що матеріальні та процесуальні принципи і норми з точки зору змісту повинні бути узгодженими, взаємонесуперечними. Основою такого узгодження мають стати зміст і сутність норм і принципів матеріального права: процесуальні принципи і норми пов'язуються з матеріальними, а не навпаки.

Принцип поділу сфер регулювання встановлює, що процесуальні норми і принципи не повинні стосуватися змістової сторони принципів і норм матеріального права, а тим більше, суперечити їм. Сфера дії юридичного процесу — порядок утворення, реалізації та охорони права.

Принцип демократичності передбачає, що юридичний процес, який регламентує порядок реалізації владовідносин, передбачених матеріальним правом, має бути демократичним, тобто здійснюватись із забезпеченням прав, свобод і обов'язків громадян, визнанням їх верховенства тощо.

Принцип неоднomanітності вимагає, щоб юридичний процес, по можливості, був багатоваріантним і диспозитивним, тобто він має передбачати різні варіанти реалізації матеріальних норм і принципів, а інколи навіть надавати суб'єктам право самим обирати порядок здійснення своїх прав і обов'язків, наприклад за договірних відносин у сфері дії приватного права.

Принцип антибюрократичності запроваджується щодо владно-юридичного процесу. При цьому бюрократичним юридичним процесом вважається такий, що служить офіційно проголошеній у нормативно-правовому акті меті, або ж процес, який має соціально корисну спрямованість, але побудований таким чином, що працює не на цю мету, а на переважаючі інтереси бюрократичної системи. Бюрократичний юридичний процес завжди складний у реалізації, формалізований у побудові, незрозумілий у пізнанні.

Принцип законності юридичного процесу забезпечує відповід-

ність його нормативної основи, тобто норм і принципів, нормативним актам, тобто нормам і принципам більшої юридичної сили, нормам і принципам матеріального та іншого права і точному і неухильному їх дотриманню у поведінці всіх суб'єктів — учасників правовідносин.

Принцип надійності юридичного процесу встановлює, що він з високим ступенем ймовірності повинен забезпечувати настання результату, який передбачався, гарантувати досягнення поставленої мети. Надійність юридичного процесу залежить від його простоти, забезпеченості правовими та іншими гарантіями, наукової обґрунтованості, наближеності до суспільних відносин, що ним регулюються, практичної відпрацьованості та інших факторів. При цьому практична відпрацьованість певного виду і моделі юридичного процесу має надзвичайно важливе значення: у процесі, спочатку теоретичної його розробки, на стадії правотворчості, треба передбачити всі деталі майбутньої процесуальної діяльності, відхилень від неї, її порушень. Останні два види поведінки призупиняють процес реалізації норм і принципів матеріального права, а тому надзвичайно важливим є забезпечення швидкого відновлення порушеного юридичного процесу.

Принцип доступності передбачає наявність двох аспектів. По-перше, має бути зрозумілою і доступною модель юридичного процесу з точки зору її пізнання. По-друге — це доступність реальних фактичних дій у межах юридичного процесу, а саме, можливості звернення до компетентних державних органів, відкритість їх діяльності тощо. Слід звернути увагу саме на це, адже гарантованість юридичного процесу залежить від того, які умови треба виконати, щоб мати право звернутися до владних структур, на чиєму “боці” останні виступають, які інтереси захищають і принципи сповідують.

Принцип раціональності покликаний забезпечувати необхідний для досягнення правового результату ступінь деталізації поведінки і водночас відповідати вимозі достатності. Річ у тому, що має бути оптимальним ступінь проникнення юридичного процесу (його норм і принципів) у поведінку його суб'єктів.

Принцип послідовності. Послідовність є однією з найважливіших ознак і принципів, у тому числі і юридичного процесу. Послідовність належить до змістової сторони юридичного процесу і означає наявність вимоги суворої черговості дій, нормативного визначення, що і за яких умов має бути зроблено спочатку, а що і за яких умов — потім. Від забезпечення принципу послідовності за-

лежать досконалість, оптимальність і ефективність юридичного процесу.

I, на закінчення, принцип гарантованості в юридичному процесі полягає у тому, що останній, який сам є однією з гарантій реалізації норм права, потребує різних засобів, що його забезпечують. Вони можуть бути юридичними, матеріальними, організаційними, ідеологічними та ін. У свою чергу, юридичні засоби забезпечення функціонування юридичного процесу можна диференціювати на засоби і заходи правового примусу і засоби і заходи процесуального “самозахисту”. Останні є процесуально-специфічними і включають такі заходи, як визнання угоди недійсною, ненастання юридично значимого результату, невиникнення суб’єктивного права і т. ін.

Отже, принципи юридичного процесу — це основоположні ідеї, що виступають в юридичному процесі як загальнообов’язкові, безперечні вимоги. Розрізняють конституційні (принципи правосуддя, ст. 124—131 Конституції України), загальнопроцесуальні (наприклад принцип змагальності, послідовності тощо) та спеціалізовані (наприклад принципи порядку приватизації житла) принципи. При цьому вказана диференціація принципів юридичного процесу є дещо умовною і має, насамперед, гносеологічний характер.

Разом з тим окремі галузі матеріального і процесуального права мають і свої специфічні принципи.

З усього вищевикладеного можна зробити висновок, що структурованість самого права, у тому числі і його поділ на матеріальне і процесуальне, а також особливості функціонування його структурних частин безпосередньо визначають досить розгалужену систему юридичних принципів і різний ступінь їх участі в механізмі правового регулювання.

8. Диференціація права на об’єктивне і суб’єктивне є структурним поділом юридичного права, а тому об’єктивному і суб’єктивному праву притаманні принципи та інші ознаки права юридичного, а через нього — і загальносоціального. Виокремлення об’єктивного і суб’єктивного права викликане як зовнішніми (необхідність забезпечення прав людини), так і внутрішніми (структурно-функціональна дія права у механізмі правового регулювання) закономірностями. При цьому під об’єктивним правом розуміють нормативний регулятор, який є системою загальнообов’язкових, формально визначених принципів і норм, які є критерієм правомірності чи неправомірності поведінки суб’єктів — учасників правовідносин і

існують незалежно від індивідуальної свідомості у тому розумінні, що виникають та існують поза нею, незалежно від того, коли і за яких умов людина або ж інший соціальний суб'єкт вступає в суспільне життя.

Суб'єктивне право у широкому значенні — все те, що впливає з правових норм (об'єктивного права) для його носія і характеризує його вже як суб'єкт права. Визнання особи і організацій суб'єктом права дістає вияв у тому, що вони через норми об'єктивного права набувають якостей учасника відповідних правовідносин. У вузькому значенні право — це можливість певної поведінки особи, передбачена правовою нормою.

Враховуючи це до принципів об'єктивного права треба віднести такі:

принцип загальнообов'язковості норм об'єктивного права для всіх соціальних суб'єктів і їх пріоритетності щодо всіх інших соціальних норм у випадку колізії;

принцип несуперечності норм об'єктивного права, які є складовою частиною правової системи, і пріоритетності закону щодо інших нормативно-правових актів;

принцип поділу правової системи на загальносоціальне і юридичне право і диференціації останнього на публічне і приватне, матеріальне і процесуальне, регулятивне і охоронне, об'єктивне і суб'єктивне право;

принцип відповідності між об'єктивним і суб'єктивним правом, між нормами права і правовими відносинами, між правом і процесом його здійснення;

принцип загальної формально-правової рівності суб'єктів права і водночас їх певної диференціації;

принцип законності і юридичної гарантованості реалізації норм права, які зафіксовані у нормативно-правовому акті, чіткої регламентованості нормами права діяльності усіх посадових осіб і державних органів;

принцип справедливості в об'єктивному праві втілений у рівному масштабі поведінки і у відповідності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню;

принцип об'єктивності юридичної відповідальності встановлює, що вона покладається тільки за винну протиправну поведінку і кожного визнають невинним, доки його вина не буде встановлена юридичним органом;

принцип недопустимості зворотної сили нормативно-правово-

го акта, який встановлює нову чи більш сувору юридичну відповідальність;

принцип юридичного закріплення гуманності покарання, що сприяє виправленню засудженого, тощо.

До принципів суб'єктивного права слід віднести:

принцип забезпеченості суб'єктивного права, сутність якого полягає в тому, що держава зобов'язана матеріально, організаційно, юридично (через об'єктивне право і спеціально-юридичний механізм тощо) забезпечувати реалізацію певних суб'єктивних прав. А це, у свою чергу, надає суб'єктам можливість вимагати від держави відповідного забезпечення реалізації повноважень, що впливають з того або іншого суб'єктивного права;

принцип демократизму суб'єктивного права вбачається у тому, що останнє є мірою досягнутого у суспільстві прогресу, що воно покликане визначати і забезпечувати свободу суб'єкта. Окрім того, суб'єктивне право і само є правовим інструментом розвитку демократії у суспільстві на засадах принципів гуманізму і свободи;

принцип активності суб'єктивного права має місце через те, що саме воно забезпечує громадянам та іншим його суб'єктам можливість активної участі в усіх сферах суспільного життя і тим самим активізує ці сфери. Суб'єктивне право є основою системи юридичних та інших засобів забезпечення участі громадян і їх організацій у найважливіших сферах соціальних відносин;

принцип загального заохочення суспільно корисної поведінки означає, що суб'єктивне право як вид і міра можливої, дозволеної поведінки суб'єкта у суспільстві є найкращим стимулятором правомірної поведінки, яка приносить користь і суспільству в цілому, і окремому суб'єктові;

принцип безпосередності суб'єктивного права зумовлює той факт, що останнє виступає найкращим показником пануючих у суспільстві поглядів на демократію, гуманізм, права людини;

принцип реальності забезпечує положення, за яким суб'єктивне право стає інструментом викриття переконачень, показником дійсних досягнень суспільства у правовій системі, дає можливість визначити реальне становище особи як вищої цінності у державі і суспільстві;

принцип гуманізму притаманний суб'єктивному праву тому, що воно виступає регулятором поведінки суб'єктів права шляхом фіксації певних еталонів поведінки, які відповідають інтересам суспільства, держави і окремих громадян;

принцип свободи вбачається у визначенні через суб'єктивне право системи взаємних юридичних прав і обов'язків суб'єктів права і в такий спосіб забезпеченні такої міри свободи, яка не порушує свободи іншого суб'єкта;

принцип законності щодо суб'єктивного права має розумітися як такий, що служить у суспільстві інструментом поєднання порядку і організованості, дотримання законів і підзаконних актів із забезпеченням певної активності і самостійності суб'єктів права;

принцип справедливості дає можливість уявити, якою мірою дістають вияв у суб'єктивному праві загальнолюдські цінності та етичні категорії. Він передбачає також, що немає прав без обов'язків і обов'язків без прав;

принцип регулятивності у суб'єктивному праві є засобом впорядкування суспільних відносин і дозволяє суб'єктам права планувати свою поведінку і прогнозувати поведінку інших суб'єктів. Адже саме суб'єктивне право визначає систему конкретних повноважень суб'єктів у найважливіших областях суспільних відносин, є юридичним інструментом набуття громадянином тих чи інших соціальних благ.

З цього випливає, що принципи права — це, у тому числі, його основні джерела, які становлять головний зміст не тільки об'єктивного, а й суб'єктивного права, з урахуваннями їх діалектичної взаємозалежності і юридичного обов'язку. Декларативного їх проголошення в юридичних нормах недостатньо. Важливо, щоб ці принципи додержували в реальних відносинах, у комплексах наявних прав їх суб'єктів. Адже зовсім не виключено, що принципи права розпочинають своє існування не в юридичних нормах, а у комплексах юридично визнаних суб'єктивних прав (юридичних обов'язків). Прямо пропорційно об'єктивно необхідному закріпленню прав суб'єктів у юридичних нормах головний зміст зазначених комплексів суб'єктивних прав об'єктивується у законодавстві і набуває всіх якостей принципів права.

9. Всі вищезгадані принципи, а саме: 1) правосвідомості; 2) правоутворення; 3) правотворчості, а серед них — законотворчості і нормотворчості; 4) системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного; в) регулятивного і охоронного; г) матеріального і процесуального; д) об'єктивного і суб'єктивного; 6) правореалізації, а серед них — правозастосування; 7) правоохорони, а серед них — правосуддя і

юридичної відповідальності, взаємодіють між собою. Так, взаємозв'язок загальноправових, міжгалузевих і галузевих принципів права у філософському розумінні є співвідношенням загального, особливого і окремого. Ні загальне не існує без особливого і окремого, ні окреме — поза особливим і загальним.

Аналогічно, діалектичним є взаємозв'язок і принципів структури права. Хоча слід визнати, що принципи структури мають більший обсяг відносної самостійності, що пояснюється тим, що вони є автономною сукупністю галузей права. Загальносоціальні принципи, які безпосередньо утворюються соціальним життям суспільства, є визначальними при виникненні спеціально-юридичних принципів, але реалізуватись у праві вони можуть тільки через спеціально-юридичні. При цьому слід підкреслити, що загальносоціальні принципи — це теж принципи права, але надзвичайно високого рівня абстрагування, і саме це зумовлює необхідність їх деталізації і конкретизації.

Таким чином, можна стверджувати, що кожна галузь права характеризується: а) загальними для усіх галузей основними принципами права; б) міжгалузевими принципами, які властиві двом і більше галузям; в) галузевими принципами, що належать лише до однієї галузі права; г) принципами структурного виду права, властиві відносно великим автономним групам галузей права (публічному і приватному, об'єктивному і суб'єктивному тощо). Внутрішня єдність і стабільність кожної галузі права, а відтак — і права взагалі, їх виокремлюючі властивості дуже великою мірою залежать від притаманних їй принципів.

Принципи права покликані забезпечувати органічний взаємозв'язок правової системи, системи і структури права, тобто щодо останнього — загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного, матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного права; норм права і правових відносин; єдність норм, інститутів і галузей права. Вони характеризують зміст і сутність права в концентрованому вигляді і демонструють, на яких підвалинах у ньому відображаються економічні, політичні й моральні відносини, характеризують структуру права і співвідношення між різними джерелами права, законодавством і правосуддям, суспільством і державою, примусом і переконанням у правовому регулюванні. Вони є синтезуючими засадами, об'єднуючими зв'язками, практичною основою виникнення, становлення і функціонування багатьох правових явищ, і це сто-

сується навіть правової системи у цілому. Принципи визначають правоутворюючу і правореалізаційну діяльність, координують функціонування механізму правового регулювання, виступають критеріями оцінки правомірності чи неправомірності дій соціальних суб'єктів, формують правове мислення і правову культуру, цементують систему і структуру права. Не розуміючи принципів тієї чи іншої правової системи суспільства, неможливо говорити про його правову дійсність у цілому.

У найбільш загальному вигляді можна стверджувати, що призначення принципів права полягає в тому, що вони: 1) здійснюють універсальне і узагальнене закріплення основ суспільного ладу; 2) забезпечують одноманітне формулювання правових явищ і такий самий їх вплив на суспільні відносини у формі безпосереднього правового регулювання і опосередкованого правового впливу.

Регулятивна дія принципів права не обмежується тільки правовою системою або ж механізмом правового регулювання, вони безпосередньо впливають на виникнення і стале існування конкретних правових відносин, прав і обов'язків людей та організацій.

У розвинутих правових системах принципи права виконують роль перехідної ланки від суспільних відносин до їх опосередкування правовою системою.

Правова держава — така суверенна, політико-територіальна організація влади, яка існує і функціонує у громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально справедливого права і в якій на його основі реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з правовим законодавством.

Слід одразу зазначити, що правова держава є одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів, який у юридичній науці набув вигляду теоретичної конструкції. А тому цю теорію, як і будь-яку іншу, можна розглядати через її принципи. Принципи правової держави — це найголовніші, найзагальніші законності цієї теорії. І завдання полягає в тому, щоб виявити і розглянути справжні принципи правової держави, не ототожнюючи їх з її ознаками, рисами, завданнями, механізмами. До них належать принципи верховенства права, поділу влади, реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина.

Принцип верховенства права. Цей принцип у правовій державі визначає умови життєдіяльності всього соціального організму, тоб-

то утворення, існування і функціонування державних органів і громадських організацій, соціальних спільностей, ставлення до них, а також взаємовідносини окремих громадян, а тому є базовим, найбільш значущим. Саме завдяки цьому він модифікується у різних сферах функціонування держави і права, наприклад у правоутворенні, правореалізації, правоохороні.

Він також означає, що не держава утворює право, а навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, інших організацій. А звідси випливає і твердження про те, що не держава надає права і свободи людині, а народ утворює право, щоб насамперед обмежити ним державну владу. У відповідності з цим принципом повинна змінитися сама філософія розуміння права і прав людини. Адже Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти з цього питання затверджують абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет щодо держави, природний невід'ємний характер прав і свобод людини. Виходячи з цього вітчизняній юридичній науці і практиці треба поновому підійти до визначення зовнішнього виразу права, тобто до розуміння закону і взагалі законодавства. Необхідно визнати, що закон — це не продукт довільної діяльності держави, він повинен, по-перше, відповідати демократичним правовим принципам справедливості, гуманізму, демократії і тощо, по-друге, затверджувати і забезпечувати права, свободи і законні інтереси громадян, по-третє, відображати суспільні відносини, що об'єктивно склалися, не допускати їх надмірного випередження або ж відставання від них.

Можна також стверджувати, що принцип верховенства права має свої особливості у сферах економіки, політики, соціального і духовного життя суспільства. Так, у політичній системі він підпорядковує державу громадянському суспільству, яке за умови його додержання саме вирішує питання про форму, зміст і соціальне призначення держави. Він — основа визнання народного суверенітету і його первинності щодо суверенітету націй і держави.

Принцип поділу влади — це модель побудови державного апарату, у відповідності з якою влада в державі має бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, при цьому кожна з гілок влади відносно інших самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі будь-якою особою чи окремим органом.

Необхідно також зазначити, що теорія правової держави і її практичне втілення в державному будівництві України вносять свої зміни

в принцип поділу влади. Адже у демократичній правовій державі влада належить народу, який є її єдиним джерелом і носієм, суверенітет влади народу — це ґрунт суверенітету державної влади.

Проте безперечно, що, забезпечуючи рівновагу гілок влади у процесі їх функціонування і взаємодії, не можна забезпечити їх цілковиту рівновеликість — якась з них все ж таки має бути головною. Таке становище, до речі, попередить непотрібну і навіть, як свідчить практика державного життя України, шкідливу боротьбу за першість серед гілок влади. Ми переконані, що такою владою може і повинна бути влада законодавча — в особі представницького органу, або, що краще, самого народу.

Діяльність Верховної Ради України з огляду на це не може бути оцінена однозначно, її вдосконаленню сприяло б: чітке визначення сфери її дії; поліпшення процедурної регламентації законодавчого процесу; запровадження двопалатної структурно-організаційної моделі парламенту та інші заходи, що пропонуються у монографічному дослідженні.

На відміну від законодавчої, виконавча влада покликана відпрацьовувати шляхи і засоби реалізації законів, займатися поточним управлінням, у процесі якого здійснювати розпорядчу діяльність. Для її більшої ефективності треба було б чіткіше визначити правовий статус Президента України виходячи з того, що в Україні — змішана форма правління, яка передбачає, що законодавча і виконавча влада не мають переваг одна щодо одної. Не менш складним питанням, з точки зору забезпечення принципу поділу влади, є конституційний статус Кабінету Міністрів України — вищого органу в системі органів виконавчої влади. І пояснюється це тим, що, ліквідувавши верховенство однієї влади над іншою, Конституція все ж встановила, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Таким чином, Кабінет Міністрів України перебуває у подвійному підпорядкуванні. Проте цей інститут, як свідчить вітчизняна і міжнародна практика, не завжди ефективний. До того ж одне з найглобальніших завдань майбутньої адміністративної реформи у ракурсі втілення принципу поділу влади вбачається у тому, щоб чітко визначити компетенцію Кабінету Міністрів України і центральних органів виконавчої влади на користь останніх.

Надзвичайно важливе місце у системі поділу влади посідає судова влада. Головне — забезпечити реальну самостійність і незалежність судової влади як системи органів, які здійснюють право-

суддя між різними суб'єктами суспільства. Для цього треба сконструювати судову владу не як систему державних органів, а як складовий елемент захисту прав, свобод, обов'язків і законних інтересів представників громадянського суспільства. Саме громадянське суспільство повинно формувати, будувати і організовувати діяльність судової влади, лише в такому разі судова влада буде справді незалежною, самостійною і об'єктивною. Вбачається доцільним запровадження інституту безпосередніх виборів суддів після того, як вони відпрацюють певний час як призначені Президентом.

Доцільно також на конституційному рівні передбачити створення і основи функціонування самостійної контрольно-наглядової влади.

Принцип реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина, разом з принципами верховенства права і поділу влади, становить основу правової держави. Сутність його у тому, що права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини і громадянина мають бути не тільки продекларовані у законодавчих актах, а й забезпечені і гарантовані усіма соціальними суб'єктами і, насамперед — державою. Для цього остання повинна створювати зовнішні і внутрішні механізми.

Безперечно, проблема реальності прав, свобод, обов'язків і законних інтересів має не тільки правовий аспект. Вона тісно пов'язана з політичним та економічним становищем суспільства, станом його духовності і консолідованості. Щоб створити правову державу, у якій були б реальними права, свободи і обов'язки людини і громадянина, нам потрібно:

— розробити єдину концепцію забезпечення прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина і таким чином забезпечити послідовність, системність і комплексність вирішення даного завдання;

— у зазначеній концепції або в іншому законодавчому акті передбачити шляхи підвищення правової культури посадових осіб, конкретні міри відповідальності за відхід від права, який найбільш очевидно виявляється у неповазі до прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина. Права останніх — категорія, що є чужою правосвідомості більшості тих, хто згідно з чинним законодавством покликаний забезпечувати їх недоторканність. Найбільш яскравим підтвердженням цьому є їх ставлення до Конституції України;

— слід активно переконувати, а можливо, навіть і навчати гро-

мадян відстоювати свої права, використовуючи правосуддя, можливість звернення до вітчизняних державних органів і міжнародних та національних недержавних органів і організацій. Засобами захисту можуть бути звернення до засобів масової інформації, різних громадських об'єднань (партій, професійних спілок), трудових колективів. Особливого значення набувають правозахисні рухи, тобто колективні дії різних об'єднань для захисту прав і свобод, що переслідують або загальні, або конкретні цілі (захист і підтримка дітей-сиріт, учасників воєн, жертв політичних репресій тощо). Це, напевне, одна з найскладніших і водночас найголовніших проблем нашого суспільства;

— реальність прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина безпосередньо залежить від сили (авторитету) держави. Остання не може вважатися непотрібним явищем, ворогом громадянського суспільства. А тому вкрай важливо визначитись, яку державу ми будуємо, але безумовно одне — вона має бути міцною і демократичною. Тільки вона і саме вона може виступати від імені всього народу. Політика приниження ролі держави шкідлива і не має нічого спільного з роздержавленням власності, конкуренцією, приватизацією, запровадженням вільних ринкових відносин. Всі ці заходи спрямовані на побудову громадянського суспільства, яке діалектично передбачає існування правової держави, а держава одержує свою міць у праві. Зміцнення держави має здійснюватися шляхом послідовного укріплення і вдосконалення всіх гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової. Розкоординованість останніх, неузгодженість їх дій, а тим більш, протистояння свідчать про слабкість держави, її неспроможність вирішувати свої завдання і здійснювати функції. Міцна держава не має нічого спільного з тоталітарною державою;

— поряд з визнанням норм Конституції України нормами прямої дії, треба встановити принцип прямої дії норм міжнародного права у сфері охорони і забезпечення прав людини і привести у відповідність з ним національне законодавство, насамперед, визнати на конституційному рівні комплекс прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина з урахуванням досвіду міжнародного права і національно-культурних потреб держави;

— необхідно також більш детально регламентувати право осіб на правову допомогу з урахуванням того, що у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно і кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

11. Правова форма взаємовідносин держави і суспільства дістає вияв у визнанні відносно незалежного існування і функціонування правової держави і громадянського суспільства.

Поряд з цим, є всі підстави стверджувати, що у відносинах суспільства і держави можна виділяти різні етапи, яким притаманні свої власні форми, принципи, методи, механізми тощо, але всі вони врешті-решт демонструють роль і місце держави в громадянському суспільстві. Ці роль і місце суттєво змінювалися з плином часу і, нарешті, стали такими, що в системі суспільних зв'язків домінуючим є їх відношення, яке ґрунтується на принципах саморегуляції і самоврядування, у відповідності з якими має перебудовуватись і формуватись державність. Остання у різних формах і з різним ступенем владності буде необхідна на весь найближчий період розвитку людства. Доказом цього стосовно громадянського суспільства і правової держави є те, що із збільшенням числа інститутів громадянського суспільства, а саме, політичних партій, рухів, громадських об'єднань тощо, діяльність держави, її регулятивна роль не втраять своєї актуальності, хоча форми, методи, обсяг регулювання можуть мати нові варіанти.

Отже, виходячи з теоретичних розробок ідеологів громадянського суспільства, а також практичного досвіду країн, де воно існує, можна виділити такі принципи громадянського суспільства, які водночас, дещо умовно, можна вважати також і його ознаками:

- свобода та ініціативність особистості, спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди його загальним інтересам;
- розвиток суспільних відносин у відповідності з фундаментальним принципом кантівської філософії, згідно з яким людина завжди має розглядатися як мета і ніколи як засіб;
- ліквідація відчуженості людини, несприйняття людьми соціально-економічних реформ і перетворень, економічних і політичних структур та інститутів;
- реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя суспільства;
- постійний захист прав і свобод людини і громадянина, який зумовлює необхідність визнання незалежності громадянського суспільства щодо держави;
- плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність в її різних формах є домінуючою як основа ініціативної творчої, підприємницької та іншої господарської діяльності. Реальне і прак-

тичне визнання того факту, що тільки власник може бути дійсно вільною щодо держави особою;

— існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатен бути повноцінним виробником і споживачем, соціальною базою громадянського суспільства. Відсутність поляризації населення на надто багатих і надто бідних;

— плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого — визнання і реальне забезпечення гуманістичних і демократичних загальнолюдських цінностей;

— офіційна заборона і практична відсутність з боку держави та інших соціальних суб'єктів жорсткої регламентації і будь-якого втручання у приватне життя членів суспільства;

— існування і функціонування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;

— активна участь в усіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних людських спільностей (сім'я, корпорація, господарські товариства, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання);

— розвиток ринкових відносин, в яких, відповідно до своєї сутності, беруть участь на рівних засадах суб'єкти всіх форм власності і всіх видів господарської діяльності;

— визнання і гарантування ідей верховенства Права, що дістає вияв у його поділі на публічне і приватне, теорії поділу права і закону та визнанні, що право може існувати поза своєю інституційною формою — законодавством. Магістральна орієнтація права на людину — трудівника і власника, на рівний правовий статус у сфері приватного права державних, громадських структур і окремого громадянина;

— підпорядкованість громадянському суспільству демократичної правової соціальної держави, сутність соціальної спрямованості якої проявляється в тому, що держава, використовуючи всю гамму відповідних демократичних владно-управлінських засобів, забезпечує своїм громадянам економічну та іншу безпеку, особисту свободу і суспільну злагоду.

Навіть загальний аналіз цих принципів у їх співставленні з сучасним економічним, політичним і духовним станом України переконує, що в ній мають місце далеко не всі компоненти громадянського суспільства. А тому саме на їх створення і розвиток і має бути спрямована діяльність демократичної, правової, соціальної

держави, формування якої повинно йти інтенсивно і паралельно із становленням громадянського суспільства. Водночас така держава теж має відповідати певним вимогам-принципам, які б кореспондували з принципами громадянського суспільства. До них необхідно віднести такі:

- держава є об'єднанням консолідованих, законослухняних і свідомих громадян;
- у ній панує Право як загальна міра свободи, рівності і справедливості у суспільстві, що і визначає зміст чинних законів та інших правових актів;
- на високому рівні врегульований і забезпечений правовий статус людини і громадянина;
- достатньо розвинута система чинного законодавства;
- держава, її органи і посадові особи та суспільство, що складається з народу, націй, етнічних груп, окремих громадян, взаємно відповідальні;
- провідну роль у вирішенні спірних питань і конфліктних ситуацій між усіма соціальними суб'єктами відіграють судові органи;
- у суспільстві панують законність і правопорядок, бо є ефективною діяльність правоохоронних органів;
- громадянам притаманний високий рівень правосвідомості й правової культури;
- забезпечені цивілізований рівень добробуту громадян, їхня особиста свобода, соціальна злагода і спокій.

Отже, громадянське суспільство — це така організація людей, за якої кожна людина є вільною в своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення. Йому притаманна віра в людину, загальну справедливість, людський розум, тобто це — “відкрите суспільство”, як його називає Карл Попер, вважаючи, що воно є реальністю в розвинутих західних демократіях.

Сучасна теорія розглядає громадянське суспільство як парну категорію, що притаманна не тільки правовій, а і соціальній державі. Більш того, зазначається, що соціальна держава є державою громадянського суспільства, оскільки вона органічно поєднує цілий ряд позитивних властивостей громадянського суспільства. Такими спільними властивостями громадянського суспільства і соціальної держави є додержання принципів забезпечення громадянам гідного життя в аспекті матеріального добробуту і соціального захисту; гарантування їм особистої свободи; цивілізовані методи досягнення соціальної злагоди, мирне вирішення виникаючих конфліктів.

Відтак, можна зробити висновок, що громадянське суспільство поєднується з державою завдяки особливому моральному зв'язку. Сутність його у тому, що обидва повинні базуватися на однакових моральних засадах, реалізовувати і дотримуватись у своєму розвитку одних і тих самих моральних принципів — принципів загальнолюдської моралі. За наявності такого зв'язку можна вести мову про те, що громадянському суспільству відповідає громадянська держава, і навпаки.

Співставлення цих принципів дає ясне розуміння того, що відносини між державою і громадянським суспільством є відносинами між публічною владою та індивідуальною свободою. А це у сфері політичного життя означає, що якщо до негромадянського суспільства держава входить як найважливіший елемент політичної надбудови, то до суспільства громадянського держава не входить, хоча, безперечно, усі потреби останнього неминуче реалізуються через волю держави, щоб у формі законів отримати загальне значення. Звідси, діалектика держави і громадянського суспільства така: не держава обумовлює і визначає громадянське суспільство, а останнє обумовлює, створює і контролює державу. Саме таким чином забезпечується відносно самостійне існування демократичного громадянського суспільства і правової держави.

Виходячи саме з такої теоретичної конструкції Конституція України і проголосила у ст. 5, що носієм і єдиним джерелом влади в Україні є її народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування. Тобто Конституція України офіційно визнала владу громадянського суспільства і затвердила верховенство цієї влади над усіма іншими. Це вбачається у конституційному положенні про те, що право визнавати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові України і не може бути узурповане навіть державою, її органами і посадовими особами.

Бажано також наголосити, що саме під безпосереднім здійсненням влади Конституція розуміє вибори народних депутатів України, депутатів і голів місцевих рад, Президента України, референдуми (всеукраїнський і місцеві), всенародні обговорення важливих законодавчих актів та їх проектів, загальні збори тощо. А одна з найважливіших форм безпосереднього здійснення влади — всеукраїнський референдум — може проголошуватись навіть за народною ініціативою. Шлях України до вдосконалення безпосередніх форм здійснення влади народом був би більш послідов-

ним, якби, поряд з проголошенням народної ініціативи щодо всеукраїнського референдуму, мало місце конституційне встановлення права народної законодавчої ініціативи, яка передбачена, наприклад, в Австрії, Білорусі, Іспанії, Італії, Латвії, Литві та інших країнах. Сутність її полягає у тому, що певна кількість виборців має право порушити перед парламентом питання про прийняття конкретного закону, а представницький орган зобов'язаний розглянути це питання. Якби й сама Конституція України була прийнята на всеукраїнському референдумі, це сприяло б її більшій легітимності, а отже, й стабільності, стало б перешкодою на шляху намагань деяких політиків щоразу змінювати її. Вважаю, що побудова в Україні громадянського суспільства була би послідовнішою і виваженішою, якби знайшли практичне втілення й інші пропозиції, викладені у дослідженні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алексеев С.С.* Общие теоретические проблемы системы советского права. — М.: Госюриздат, 1961. — 187 с.
2. *Алексеев С.С.* Проблемы теории права: Курс лекций в 2-х т. — Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1972. — Т. 1. — 396 с.
3. *Алексеев С.С.* Структура советского права. — М.: Юрид. лит., 1975. — 260 с.
4. *Алексеев С.С.* Право и наша жизнь. — М.: Юрид. лит., 1978. — 222 с.
5. *Алексеев С.С.* Право и правовая система // Правоведение. — 1980. — № 1. — С. 27—34.
6. *Алексеев С.С.* Общая теория права. В 2-х т. Т. I. — М.: Юрид. лит., 1981. — 360 с.
7. *Алексеев С.С.* Общая теория права. В 2 т. Т. II. — М.: Юрид. лит., 1982. — 360 с.
8. *Алексеев С.С.* Общие дозволения и общие запреты в советском праве. — М.: Юрид. лит., 1989. — 286 с.
9. *Аристотель.* Политика. — М., 1911. — С. 1—205.
10. *Бекон Ф.* Соч. — М., 1971. — Т. 1. — С. 1—539.
11. *Беляев Н.А.* Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. — Л., 1986. — С. 3—32.
12. *Бердяев Н.А.* Философия неравенства. — М., 1923. — С. 1—77.
13. *Борисов Г.А.* О системе принципов, действующих в правовой сфере // Проблемы правоведения: Межвед. науч. сб. — К.: Вища шк., 1976. — Вип. 34. — С. 14—25.
14. *Васильев А.М.* О правовых идеях-принципах // Советское государство и право. — 1975. — № 3. — С. 11—18.

15. *Васильев А.М.* Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 217—220.

16. *Выжutowич В.* Принципы и процедуры // Известия. — 1990. — 20 мая. — С. 3.

17. *Гегель Г.* Соч. Т. VII. — С. 53—54.

18. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсесянц. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.

19. *Гроций Г.* О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. — М., 1956. — С. 50—98.

20. *Дагель П.С.* Рецензия на монографию П.Я. Фефелова "Понятие и система принципов советского уголовного права" // Советское государство и право. — 1972. — № 3. — С. 33—143.

21. *М. Девідсен.* Виступ на Міжнародному симпозиумі "Конституція незалежної України". 3—5 липня 1992. — Українська правнича фундація. — К., 1992.

22. *Демишель А., Демишель Ф., Пикемаль М.* Институты и власть во Франции. — М., 1977. — С. 1—40.

23. *Денисов А.И.* XXIV съезд и вопросы государства и права. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 95.

24. *Десницкий С.Е.* Слово о прямом и ближайшем способе научению юриспруденции // Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVII—XX вв.). СПб: СП "Ганза", 1993. — С. 16—24.

25. *Ильин И.А.* О частной собственности // Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVII—XX вв.). — СПб: СП "Ганза", 1993. — С. 120—139.

26. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрид. лит., 1988. — С. 134.

27. *Кант И.* Соч. Т.4. Ч.2. — М. — С. 3—233.
28. *Келина С.Г., Кудрявцев В.Н.* Принципы советского уголовного права. — М.: Наука, 1988. — 173 с.
29. *Керимов Д.А.* Философские обоснования политико-правовых исследований. — М.: Мысль, 1986. — С. 3—326.
30. *Кистяковский Б.А.* Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М., 1916. — 556 с.
31. *Козельский Я.П.* Философские предложения // Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVII—XX вв.). — СПб: СП “Ганза”, 1993. — С. 11—13.
32. *Козюбра Н.И.* Конституция УССР: реализация ее принципов и норм / Н.И. Козюбра, В.В. Оксамытный, Р.К. Давыдов и др; Отв. ред. А.П. Таранов; АН УССР, Ин-т государства и права. — К.: Наук. думка, 1988. — 327 с.
33. *Козюбра Н.И.* Юридическая наука и перспективное прогнозирование // Методологические проблемы юридической науки. — К., 1990. — С. 53—67.
34. *Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Сумін В.О., Тихомиров О.Д.* Теорія держави і права. — К.: Юрінформ, 1995. — 185 с.
35. *Колодій А., Копейчиков В.* Шляхом “органічного компромісу” // Урядовий кур’єр. — № 15—16. — 1996. — 25 січня. — С.4.
36. *Констан Б.* Об узурпации // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. (Серия “Общественная мысль: исследования и публикации”) — М.: Наука, 1995. — С. 198—248.
37. *Копейчиков В.В., Суцук З.И.* Реальный социализм: демократия, личность, права человека. — К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1983. — 140 с.
38. *Копейчиков В.В.* Права человека: мифы и реальность. — К.: Вища шк. Из-во при Киев. ун-те, 1987. — 80 с.

39. *Копейчиков В.В.* Социальные реальности и права человека // Права человека в истории человечества и в современном мире / Ред. кол. Е.В. Аграновская, Е.В. Лапиль, Е.А. Лукашева; АН СССР, Ин-т государства и права. — М., 1989. — 143 с.

40. *Копейчиков В.В.* Гуманизм советской демократии. — К.: Политиздат Украины. — 1989. — 151 с.

41. *Копейчиков В.В.* Народовластие и личность. — К.: Украина, 1991. — 280 с.

42. *Кудрявцев В.Н.* Право и поведение. — М.: Юрид. лит., 1978. — 191 с.

43. *Кудрявцев В.Н., Келина С.Г.* О принципах советского уголовного права // Проблемы советской уголовной политики. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1985. — С. 4—12.

44. *Кудрявцев В.Н.* Закон, поступок, ответственность. — М.: Наука, 1986. — 448 с.

45. *Кучма Л.* Відповіді на виклик історії, мати оптимізм, віру. І діяти: З виступу при поданні річного послання Президента України до Верховної Ради України 21 березня 1997 року // Демократична Україна. — 1997. — 25 березня. — С. 1—2.

46. *Лазарев В.В.* Пробелы в праве и пути их устранения. — М.: Юрид. лит., 1974. — С. 80.

47. *Леске М., Редлоа Г., Штилер Г.* Почему имеет смысл спорить о понятиях / Пер. с нем. — М., 1987. — С. 3—142.

48. *Лившиц Р.З., Никитинский В.И.* Принципы советского трудового права // Советское государство и право. — 1974. — № 8.

49. *Локк Дж.* О государственном правлении. Избранные философские произведения. — М., 1960. — Т. 2. — С. 1—116.

50. *Локк Дж.* Два трактата о государстве. Трактат второй. — Гл. XI. — Разд. 142. — М., 1985. — С. 3—101.

51. *Лукашева Е.А.* Принципы социалистического права // Советское государство и право. — 1970. — № 6. — С. 21—29.

52. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. — М.: Юрид. лит., 1973. — 344 с.

53. Лукашева Е.А. Право. Мораль. Личность / Под. ред. В.М. Чхиквадзе; АН СССР, Ин-т государства и права. — М.: Наука, 1986. — 216 с.

54. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра — Генеза, 1996. — 942 с.

55. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов, 1972. — С. 189—205.

56. Матузов Н.И. Правовая система и личность. — Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1987. — 239 с.

57. Миль Дж. Стюарт. Представительное правление. — СПб: Изд. Ф. Павленкова, 1897. — С. 3—35.

58. Моль Р. Энциклопедия государственных наук. — М., 1868. — С. 3—257.

59. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения. — М., 1955. — С. 1—289.

60. Монтескье Ш. О духе законов // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. (Серия "Общественная мысль: исследования и публикации"). — М.: Наука, 1995. — С. 73—97.

61. Мороз О. Відповідальність народних обранців — гарантія прав і свобод: Вступне слово при відкритті шостої сесії Верховної Ради України 3 вересня 1996 року // Голос України. — 1996. — 6 вересня. — С. 2.

62. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. — 136 с.

63. Неволин К. Энциклопедия законовещения. Т. 1. — К., 1838. — 325 с.

64. Нерсесянц В.С. Право: многообразие определений и единство понятия // Советское государство и право. — 1983. — № 10. — С. 29—30.

65. *Нерсесянц В.С.* Право и закон. — М.: Юрид. лит., 1983. — С. 342—343.
66. *Нерсесянц В.С.* Правовое государство: История и современность // *Вопр. философии.* — М., 1989. — № 2. — С. 3—7.
67. *Нерсесянц В.С.* История идей правовой государственности. — М., 1993. — С. 1—15.
68. *Ницше Ф.* Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей. — М.: "REFL-book", 1994. — 352 с.
69. *Общая теория права: Курс лекций / Кол. авт.; Под общ. ред. В.К. Бабаева.* — Нижний Новгород, 1993. — С. 5—418.
70. *Ойгензихт В.А.* Понятие гражданско-правовой презумпции // *Советское государство и право.* — 1975. — № 10. — С. 5—8.
71. *Опришко В.Ф.* Міжнародне економічне право: Підручник. — К.: Либідь, 1995. — 192 с.
72. *Пеньков Е.М.* Социальные нормы — регуляторы поведения личности: Некоторые вопросы методологии и теории. — М.: Мысль, 1972. — 198 с.
73. *Платон.* Соч. — М., 1970. — С. 10—372.
74. *Платон.* Государство // *Сочинения.* В 3 т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 8—95.
75. *Пнин И.П.* Опыт о просвещении относительно к России / *Исупов К. Савкин И.* Русская философия собственности (XVII—XX вв.). — СПб: СП "Ганза", 1993. — С. 53—62.
76. *Поппер Карл.* Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1 / Перекл. з англ. О. Коваленка. — К.: Основи, 1994. — 444 с.
77. *Поппер Карл.* Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2 / Перекл. з англ. О. Бученка. — К.: Основи, 1994. — 494 с.
78. *Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права і держави): Навч. посібник / П.М.Рабінович.* — К.: УМК ВО, 1992. — 100 с.

79. *Правова реформа в Україні (концепція) / Право, Українська правнича фундація.* — К., 1996. — 10 с.
80. *Правовая система социализма: Понятие, структура, социальные связи. Кн. 1 / Под ред. А.М. Васильева.* — М.: Юрид. лит., 1986. — 368 с.
81. *Правовая система социализма: Функционирование и развитие. Кн. 2 / Под ред. А.М. Васильева.* — М.: Юрид. лит., 1987. — 327 с.
82. *Проблемы теории государства и права: Учебник / Под ред. С.С. Алексеева.* — М.: Юрид. лит., 1987. — 448 с.
83. *Протасов В.Н. Что и как регулирует право: Учеб. пособие.* — М.: Юристь, 1995. — 96 с.
84. *Рабінович П.М. Загальна теорія права та держави: Тексти лекцій.* — Львів, 1993. — 104 с.
85. *Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: Посіб. для студентів спеціальності "Правознавство". Вид. 2-е, зі змінами і доповненнями.* — К., 1994. — 236 с.
86. *Радзиховский Л. Новые богатые. Кто еще хуже богатых? Только бедные // Столица.* — 1993. — № 6. — С. 5—10.
87. *Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права // Трактаты. М., 1969.* — С. 2—162.
88. *Свердлык Г.А. Принципы советского гражданского права. Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1985.* — С. 105—192.
89. *Свидерский В.И., Зобов Р.А. Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений.* — Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. — 126 с.
90. *Семенов В.М. Принципы советского гражданского процессуального права: Автореф. дис. ... док. юр. наук.* — Свердловск, 1965. — С. 8—18.
91. *Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства.* — М.: Юрид. лит., 1982. — 150 с.
92. *Сіган Бернард Г. Створення Конституції для народу чи республіки, які забули свободу / Інститут демокр. ім. П. Орлика. К., 1993.* — С.1—18.

93. *Сиренко В.Ф.* Обеспечение приоритета общегосударственных интересов (Орг.-правовые вопр.) / АН УССР, Ин-т государства и права. — К.: Наук. думка, 1987. — 173 с.
94. *Смирнов О.В.* Основные принципы советского трудового права. — М.: Юрид. лит., 1977. — 213 с.
95. *Спиноза Б.* Избранные произведения. Т. 12. — М., 1957. — С. 100—282.
96. *Стариков Е.* Базар — не рынок // Знамя. — 1993. — № 6. — С. 182.
97. *Stern K.* Das Staatsrecht der Bundes Republik Deutschland. B. 1. — Munchen, 1977. — S. 22.
98. *Сурилов А.В.* Теория государства и права: Учеб. пособие. — Киев — Одесса: Вища шк., 1989. — 439 с.
99. Теория юридического процесса / Под ред. В.М. Горшенева. — Харьков, 1985. — 192 с.
100. *Тихомиров Ю.А.* Правовая система развитого социалистического общества // Сов. гос. и право. — 1979. — № 7. — С. 31—39.
101. *Тихомиров Ю.А.* Закон. Стимулы. Экономика. — М.: Юрид. лит., 1989. — 270 с.
102. *Тихомиров Ю.А.* Публичное право: Учебник. — М.: Изд-во БЕК, 1995. — 496 с.
103. *Тюхтин В.С.* Отражение, системы, кибернетика. — М., 1972. — 408 с.
104. *Уемов А.И.* Системный подход и общая теория систем. — М., 1978. — С. 5—96.
105. *Фонвизин Д.И.* Рассуждения о непременных государственных законах / Исупов К., Савкин И. Русская философия собственности (XVII—XX вв.). — СПб: СП "Ганза", 1993. — С. 49—52.
106. *Франк С.Л.* Духовные основы общества. — М., 1992. — С. 141—152.

107. Французская республика. Конституция и законодательные акты: Сборник / Пер. с фр.; Сост. В.В. Макланов, В.Л.Энтин; Под ред. и со вступ. ст. В.А. Туманова. — М.: Прогресс, 1989. — 445 с.

108. *Хайек Ф.А.* Дорога к рабству // Новый мир. — 1991. — № 7. — С. 177—211.

109. *Цицерон.* Соч. Диалоги. — М., 1966. — С. 11—140.

110. *Шемшученко Ю.С., Мурашин Г.А.* Институт омбудсмена в современном буржуазном праве // Сов. гос. и право. — 1971. — № 1. — С. 139.

111. *Юдин Э.Г.* Деятельность и системность // Системные исследования. Ежегодник: 1976. — М., 1977. — С. 1—11.

112. *Явич Л.С.* Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. — М.: Юрид. лит., 1978. — 223 с.

113. *Явич Л.С.* Социализм: право и общественный прогресс. — М.: Юрид. лит., 1990. — 272 с.

ВСТУП	3
Глава 1. ПОНЯТТЯ І ГОЛОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИНЦИПІВ ПРАВА	
1.1 Генезис принципів права	7
1.2 Поняття і найголовніші ознаки принципів права	16
1.3 Класифікація і види принципів права	28
Глава 2. СТРУКТУРА ПРАВА ТА ЇЇ ПРИНЦИПИ	
2.1 Принципи загальносоціального і юридичного права	40
2.2 Принципи публічного і приватного права	57
2.3 Принципи регулятивного і охоронного права	72
2.4 Принципи матеріального і процесуального права	79
2.5 Принципи об'єктивного і суб'єктивного права	93
2.6 Взаємодія принципів права	108
Глава 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В УМОВАХ ПОБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ	
3.1 Ідея правової держави та її принципи	116
3.2 Принципи права — методологічна основа побудови громадянського суспільства в Україні	140
ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ	162
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	197

Наукове видання

Колодій Анатолій Миколайович
Принципи права України
Монографія

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальний за випуск *А.В. Довбня*

Редактор *В.М. Зарецька*

Художнє оформлення *М.А. Панасюк*

Комп'ютерна верстка *М.І. Голеня*

Підписано до друку 15.05.97. Формат 84 x 108/₃₂. Папір офсетний № 1.
Гарн. Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 10,92. Обл.-вид. арк. 10,28.

Тираж 1000 прим. Зам. № 8—284.

Ціна договірна

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»

252209, м. Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-б

(свідоцтво про реєстрацію № 21667576 від 2.06.97)

Віддруковано на АТ «Київська книжкова фабрика»

252054, м. Київ-54, вул. Воровського, 24

Юрінком Інтер пропонує

*науковим працівникам, викладачам, аспірантам, студентам, усім,
хто цікавиться філософськими і соціологічними проблемами
державно-правового управління суспільством та етнодержавознавства.*

НАУКОВІ ВИДАННЯ:

Вступ до теорії державно-правової організації соціальних систем

Монографія / За заг. ред. Є.Б. Кубка. —
К.: Юрінком, 1997. — 192 с. (рос. мовою)

Розглядаються теоретичні основи державно-правової організації сучасного суспільства, аналізуються з застосуванням досягнень системного підходу і теорії управління шляхи розв'язання найбільш актуальних проблем у сфері розбудови правової системи України.

Ю.І. Римаренко

Національний розвій України: проблеми і перспективи

Монографія. — К.: Юрінком, 1995. — 272 с.

Розкривається національний феномен у контексті українського державотворення. Обґрунтовується необхідність поєднання національного інтересу і завдань політичної модернізації України, традицій та ідей самозбереження українського народу в демократичному процесі. Значна увага приділяється подоланню різних етностереотипів.

Колодій А.М.

К 61 Принципи права України: Монографія. — Київ: Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.

ISBN 966-7302-35-0

Монографія є першим у вітчизняній теорії держави і права системним і комплексним дослідженням теорії принципів права сучасної України. Автор розглядає генезис і ознаки принципів права як загальнолюдських, історичних, юридичних явищ, по-новому висвітлює їх систему і структуру, окреслює шляхи і перспективи реалізації цих принципів у процесі розбудови українського громадянського суспільства і правової держави.

Розрахована на широку наукову громадськість, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

ББК 67.9(4УКР)